

מסגרות מדיה
כתב עת ישראלי לתקשורת

מערכת כתב העת
קרן איל, המרכז הבינתחומי הרצליה
תמר אשורי, אוניברסיטת תל-אביב
מנחם בלונדהיים, האוניברסיטה העברית
מוטי נייגר, המכללה האקדמית נתניה
חנה קומנשטר-שוורץ, נציגת הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו
עמית קמה, מכללת עמק יזרעאל
רבקה ריב"ק, אוניברסיטת חיפה
נעמה שפי, מכללת ספיר
תמיר שפר, האוניברסיטה העברית

מסגרות מדיה

כתב עת ישראלי לתקשורת

11

עורך

גבי וימן

תשע"ד (2013)
האגודה הישראלית לתקשורת
הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו

**Media Frames:
Israeli Journal of Communication**

Gabi Weimann, Editor

עריכת לשון: הרצליה אפרתי
עיצוב השער: ליאור נייגר
ההפצה: האגודה הישראלית לתקשורת
בית ספר סמי עופר לתקשורת
המרכז הבינתחומי הרצליה
רחוב כנפי נשרים
הרצליה 46150
www.israel.com.asso@gmail.com

©

כל הזכויות שמורות
לאגודה הישראלית לתקשורת
בית ספר סמי עופר לתקשורת
המרכז הבינתחומי הרצליה
רחוב כנפי נשרים
הרצליה 46150

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם,
לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט
בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי, מכני
או אחר כל חלק שהוא מן החומר שבספר זה.
שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה
אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מן המו"ל.

מסת"ב 978-965-493-337-7 ISBN

הודפס בישראל
דפוס "פרינטיב", רחוב בית הדפוס 20, ירושלים

תוכן העניינים

דבר העורך ז

מאמרים מקוריים

- דן קוטליאר
הסתגרות פומבית: נרטיבים של דיכאון בבלוגים 1
- דנה וימן-זקס
חסינות מטקטיקת השכנוע "גִּנְבַת הרעם" 29
- יונתן גונן
התכנסות סביב שני דגלים: חיסולי צה"ל בראי התקשורת הפלסטינית 53
- ארז כהן
התערבות או מעורבות: תהליכי רגולציה בענף התקשורת הסלולרית בישראל 79

סקירות ספרים

- דעת מיעוט בעיתונות העברית:
ייצוג האוכלוסייה הערבית במרחב ציבורי משתנה
שגיא אלבז, תל אביב: דיונון, 2013, 151 עמודים
- ענת פירסט 119
- ח'ליל רינאוי 123
- ענת סרגוסטי 127

חדשות וקורות הימים:

מחקרים בתולדות העיתונות והתקשורת העברית והיהודית
גרעון קוץ, תל אביב: הספריה הציונית, המכון לחקר העיתונות והתקשורת
היהודית על שם אנדראה וצ'רלס ברונפמן, אוניברסיטת תל-אביב,
תשע"ג/2013, 216 עמודים

137

נורית גוברין

145

רפי מן

*Advertising and reality: A global study of representation and
content*

Amir Hetsroni (Ed.), London and New York: Continuum
Books, 2012, 277 pages

151

אלי אברהם

155

ענת באליונט

163

תקצירים לוועזיים

דבר העורך

ל"מסגרות מדיה" יש תפקיד חשוב בחקר התקשורת הישראלית בהיותו כתב העת היחיד לתקשורת, וכתב העת הרשמי של האגודה הישראלית לתקשורת. אנו, חברי המערכת, מבקשים לקדמו, להגדיל את קהל קוראיו ולהעלות את קרנו. לשם כך הגענו במערכת, בשיתוף פעולה עם שני העורכים הקודמים, להסכמות מספר. הסכמנו על הנהגת "גיליון נושאי מיוחד". יהיה זה גיליון שיוקדש כולו לנושא מסוים ויהיו לו עורך/ת או עורכים/ות מיוחדים/ות. כך נהוג במיטב כתבי העת המדעיים בעולם. גיליון נושאי יכול לעסוק בנושאים כמו חינוך ותקשורת, תקשורת וסביבה, פשיעה ותקשורת, אוריינות מדיה בישראל, שידור ציבורי בישראל, משפט ותקשורת ועוד. המבקשים לערוך גיליון נושאי מיוחד יפנו למערכת בהצעה שתכלול: (א) תיאור קצר של הנושא או התחום (עד עמוד); (ב) הערכה של היתכנות: דיווח קצר על קיומם של מחקרים בישראל בנושא המוצע; (ג) תולדות חיים (מקוצר) של המציע/ה או המציעים/ות. חשוב להדגיש כי גם בגיליון נושאי מיוחד יעבר כל מאמר את תהליכי השיפוט המקצועי והאנונימי המקובלים.

נוסף על כך, לאחר דיון ממושך החלטנו להנהיג פרסום של "מאמר מפתח" מתורגם. אין הכוונה לתרגום לעברית של מאמר ישראלי שפורסם בחו"ל. הכוונה כאן היא לפרסום "מאמר מפתח" – מאמר או פרק מספר שהם "אבן דרך" בחקר התקשורת וראויים להתפרסם גם בעברית. המאמר יוצע למערכת בלוויית הנמקה מתאימה והמערכת תחליט אם הוא ראוי להיחשב "מאמר מפתח". המאמר יתורגם בידי המגיש/ה שילווה את המאמר בטקסט (הקדמה או מבוא שיבהירו את חשיבותו). אנו נערוך את התרגום ואת הטקסט הנלווה מבחינה לשונית ומדעית כנהוג לגבי כל מאמר.

לבסוף, נשקוד הן במסגרת פעילות חברי המערכת של "מסגרות מדיה" והן במסגרת האגודה הישראלית לתקשורת לקדם את מעמדו של כתב העת שלנו בסולם ההערכה בעת הליכי קידום אקדמי. כבר היום נכלל כתב העת ברשימת כתבי העת המדעיים המוכרים על ידי מרבית האוניברסיטאות והמכללות. נשקוד להרחיב ולקדם הכרה ראויה זו.

הגיליון האחד-עשר של "מסגרות מדיה" כולל, כמו תמיד, מאמרים מחקריים מקוריים המתפרסמים כאן לראשונה וסקירות של ספרים חדשים. המאמר הפותח, "הסתגרות פומבית: נרטיבים של דיכאון בבלוגים", הוא מחקרו של דן קוטליאר. הוא בחן מהם הנרטיבים של דיכאון המוצגים בבלוגים של נשים הלוקות במחלה זו. מחקרים רבים הצביעו על האופן שבו האינטרנט עשוי לסייע לאנשים הסובלים מקשיים בריאותיים, חברתיים ואחרים. במחקר זה ביקש קוטליאר לעמוד על האפשרויות התקשורתיות של השימוש בבלוגים: ניתוח תוכן איכותני שערך מלמד כי בלוגים של דיכאון יוצרים מצב ייחודי ופרדוקסלי המאפשר לכותבות הבלוגים להסתגר במרחב פרטי ובטוח מחד גיסא, ומאידך גיסא להיחשף בפומבי וליצור קשרים עם אחרים. במרחב זה חולקות הכותבות את נרטיב המחלה שלהן עם הקוראות. כך נוצרת קהילה המציעה תמיכה הדדית שאינה זמינה להן במרחבים אחרים.

מכאן לזירה המשפטית. בבתי משפט מתנהלים לעתים מאבקי שכנוע נואשים והרי גורל. במאבקים אלה מנסים הצדדים להפעיל טכניקות שכנוע רבות ומגוונות. אחת מהן, "גִּבְתַּת הרעם", מבוססת על הפחתת חומרתו של מידע שלילי באמצעות חשיפתו המוקדמת על ידי הצד המתגונן, בטרם הצד היריב יעשה כן. לדוגמה, אם אני יודע שאנשי התביעה במשפט מתכוונים להשתמש במידע על נוהגי השתייה שלי, אחשוף זאת לפנייהם ואצמצם את הנזק שעלול להיגרם לי ממידע זה. מחקרים בחנו את הטקטיקה בעיקר בקונטקסט המשפטי, אך היא מופעלת גם בהקשרים אחרים (פוליטיים, תעמולתיים, פרסומיים, יחסים בין-אישיים). מחקרה של דנה וימן-זקס מנסה לגלות את התנאים המגבילים את יעילותה של טקטיקה זו, כלומר: מה מאפשר חסינות מפניה? האם יעילות הטקטיקה פוחתת כאשר היא מיושמת על בעלי מקצוע מנוסים, הנחשפים לשימוש בטקטיקות שכנוע באופן תדיר? לשם כך הפעילה וימן-זקס מערך ניסוי שבו נבדקו שופטים ותיקים ומנוסים וכן, בהתאמה, אנשים 'רגילים' שאינם שופטים. נמצא הבדל בהשפעת הטקטיקה על שופטים לעומת קבוצת הביקורת. הטקטיקה הייתה יעילה פחות כאשר היא הופעלה על שופטים מנוסים לעומת אנשים מן היישוב. וכן, היכרות עם הטקטיקה וחשיפה חוזרת לשימוש בטקטיקת שכנוע פוגמות ביעילותה ואוכלוסיות מקצועיות או מנוסות יותר רוכשות חסינות מפניה. חדי העין ישימו לב בוודאי לדמיון בין שם העורך לשמה של החוקרת ואכן אין זה מקרה: מדובר בביתו של העורך... לכאורה בעיה אתית קשה, ולכן ראוי להוסיף הבהרות: מאמר זה הוגש לראשונה בעת כהונתו כעורך של פרופ' עקיבא כהן. אז לא הייתי עורך וגם לא מועמד לתפקיד. לאחר שנכנסתי לתפקיד נועצתי בחברי מערכת והוחלט כי המאמר יועבר לידי של עורך מיוחד. לשם כך התמנה ד"ר מוטי נייגר, חבר המערכת, שהיה העורך הראשון של "מסגרות מדיה". המאמר

עבר הליך שפוט אנונימי של שלושה קוראים, תוקן לפי הערותיהם, עבר כמה "סיבובי הערכה ותיקונים" ורק לאחר אישור שלושת השופטים והעורך המיוחד – התקבל לפרסום.

המאמר השלישי הוא מחקרו של יונתן גונן על "חיסולי צה"ל בראי התקשורת הפלסטינית". הסכסוך הישראלי-פלסטיני זוכה לכיסוי נרחב בתקשורת הישראלית, הפלסטינית והבין-לאומית. במקרים רבים מתמקד הסיקור, ובעקבותיו גם המחקר, בתקופות משבר של טרור, מלחמה או קונפליקט (ולמרבית הצער, באופן נדיר בשגרה היומיומית השכיחה יותר). במחקר זה התמקד גונן בסיקור הניתן בתקשורת הפלסטינית לחיסולים ממוקדים של פלסטינים מצד צה"ל. סיקור האירועים מסוג זה בעיתונות הפלסטינית לא נחקר עד כה ויש כאן ממצאים חדשניים. במסגרת המחקר בוצע ניתוח איכותני לדרכי הסיקור בשלושה עיתונים המזוהים עם פתח ושני עיתונים המזוהים עם חמאס על שלושה מקרים שונים שבהם חוסלו פעילים פלסטינים ברצועת עזה ובגדה המערבית. הממצאים הצביעו על שתי מגמות בסיקור חיסולי צה"ל: מחד גיסא העיתונים הפלסטיניים מתגייסים למען ההגנה על האינטרס הלאומי, קוראים לפיוס פנימי ומגנים בחריפות את ישראל, תוך שימוש בתיאורים דמוניים ובקריקטורות ותמונות רוויות דם, ומאידך גיסא הם מנצלים את ההזדמנות כדי להשמיץ את הפלג היריב ולהטיל עליו חלק מהאשמה למצב. בכך זיהה גונן את מה שהוא מכנה "ההתגייסות הכפולה של העיתונים – למען הלאום הפלסטיני שבהתהוות ולמען התנועה עמה הם מזוהים". המאמר האחרון עוסק ברגולציה של תקשורת סולולרית בישראל. זהו מאמרו של ארז כהן, "התערבות או מעורבות: תהליכי רגולציה בענף התקשורת הסולולרית בישראל". כהן בוחן את המדיניות הציבורית שגובשה בישראל בשנים 2010-2012 בתחום התקשורת הסולולרית. המאמר סוקר את התקנות והחוקים שגובשו בישראל בשנים 2010-2012 לגבי הטלפונים הסולולריים ואת השינויים שחלו בשלוש החברות הוותיקות (פלאפון, סלקום ופרטנר). בחינת שינויים אלה, המגלה בכירור ירידה חריפה ברווחי החברות, נעשתה במחקר באופן השוואתי שגילה הבדלים בעוצמת הפגיעה בין חברה לחברה. הדיון במאמר זה מתמקד במדיניות העומדת בבסיס אותם תהליכי רגולציה שבוצעו ומגיע למסקנה כי בישראל בוצעה "מעורבות" שלטונית ולא "התערבות" רגולטורית. תפיסה זו, טוען כהן, תואמת את המדיניות הכלכלית של המשטרים הנאו-ליברלים הדוגלים בשימוש במכשירי מדיניות לא ישירים של רגולציה במציאות בה נוצר כשל שוק בענף ספציפי. שלושה ספרים חדשים נסקרים בגיליון זה. הפעם ניסיתי לשלב סוקרים וסוקרות שבאים מהאקדמיה עם כאלה הבאים מ"השטח", מתחום העשייה התקשורתית. הספר הראשון הוא "דעת מיעוט בעיתונות העברית: ייצוג האוכלוסייה הערבית במרחב ציבורי משתנה" מאת שגיאל אלבוז. כמחקרים רבים

לפניו, ביקש המחקר שעליו מדווח הספר לבחון את דרך הייצוג, את כמות הסיקור ואת היחס של העיתונות העברית בישראל למיעוט הערבי בישראל. בשונה מקודמיו, המחקר אינו מציג מעקב סטטיסטי משווה לאורך זמן. אלבו בחר להתרכז בשמונה אירועי מדיה מארבעה עשורים שונים המשמשים אירועי מבחן. הממצאים מדאיגים ומחזקים את מסקנותיהם של מחקרים אחרים על קיפוח בייצוג התקשורתי ובדימוי התקשורתי של חמישית מאוכלוסיית ישראל. סוקרי הספר הם ענת פירסט, חליל רינאווי וענת סרגוסטי.

הספר השני שנסקר בגיליון הנוכחי הוא ספרו של גדעון קוץ, "חדשות וקורות הימים: מחקרים בתולדות העיתונות והתקשורת העברית והיהודית". כפי שמציין אחד הסוקרים, כותרת המשנה של הספר, "מחקרים בתולדות העיתונות והתקשורת העברית והיהודית", אפשרה לקוץ לקבץ יחד מאמרים שלו שבהם עסק בהיסטוריוגרפיה של העיתונות העברית והיהודית. המאמרים בספר עוסקים במגוון של נושאים ובהם התמקדות בעיתוננים ועיתונאים בולטים; סוגיות כצנזורה והתמודדות עמה, הטיפול בחדשות חוץ, המאבק בין "עממיות" ל"אובייקטיביות"; דרך הסיקור של אירועים מרכזיים בעולם היהודי כמשפט דרייפוס או התרחשויות עולמיות כחנוכתו של מגדל אייפל; השימוש הציוני בעיתונות לצורכי הסברה ודיפלומטיה ציבורית ועוד. נורית גוברין ורפי מן כתבו את הסקירות על ספר זה.

הספר השלישי, *Advertising and Reality: A Global Study of Representation and Content*, הוא לקט מאמרים בעריכתו של אמיר חצרוני. חצרוני, פרט להוראה ומחקר בתקשורת, קנה לו מקום בכמה ויכוחים ועימותים פומביים על בימות התקשורת והצליח באמירות פרובוקטיביות לעורר את זעמן של קבוצות רבות. יש בכך הסבר חלקי, כנראה, לקושי שבמציאת סוקרים לספרו, אך אלה נמצאו לבסוף וסקירותיהם נכללות בגיליון זה. הספר הוא אסופת מחקרים העוסקת במחקרי פרסומת ומציאות. בספר שלושה חלקים: החלק הראשון נקרא "דעות, זמנים ומקומות" ומציג מחקרים המתמקדים בערכים בפרסום הישראלי (אמיר חצרוני), דת ופרסום (יואל כהן), תדמיות ערבים ומערביים ואחרים. החלק השני, "דמוגרפיה", מכיל כולל מאמרים על ייצוג קשישים, מיעוטים וסלבריטאים בפרסום. החלק השלישי של הספר, "מגדר" מכיל פרקים העוסקים בייצוג גבריות ונשיות, סקס ואלימות ואופנה לסוגיה בפרסום. אלי אברהם וענת באלנט כתבו את הסקירות על ספר זה.

גיליון זה של "מסגרות מדיה" נערך בידי עורכת לשון חדשה (גב' הרצליה אפרתי, עורכת ותיקה ומנוסה המוכרת לרובנו כעורכת הלשון של "קשר"). כיוון ש"מסגרות מדיה" מתנהל בתמיכת גוף ציבורי (הרשות השנייה לטלוויזיה ורדיו), אנו אמונים על ניהול מכרזים לתפקידים בשכר. בחירתה של הרצליה לתפקיד נעשתה על ידי מכרז פתוח שנוהל על ידי ועדה מיוחדת שהוקמה לפני חודשים

מספר על ידי הנהלת האגודה הישראלית לתקשורת. זוהי גם ההזדמנות שלנו להיפרד מהעורכת הקודמת, ד"ר מירי הורביץ בת־משה, שעבודתה המסורה, הקפדנית והאחראית ראויה לכל תודה ומחמאה.

ולבסוף, כמה מילים אישיות: כאשר גיליון זה יראה אור אהיה רחוק מכאן, בשבתון במכון ווידר וילסון, בווינגטון, ארצות הברית. עם זאת אמשיך בעריכת "מסגרות מדיה", ואיעזר בחברי המערכת וחברותיה שתמיד ידעו לסייע לי. נמשיך לתת בימה למחקרים מקוריים בתחומי התקשורת בישראל ולהביא את ממצאיהם לקהלים רחבים של חוקרים, מורים, סטודנטים, תלמידי תיכון, אנשי תקשורת ועוד.

פרופ' גבי וימן

מאמר מקורי

הסתגרות פומבית: נרטיבים של דיכאון בבלוגים

דן קוטליאר*

תקציר

אף שדיכאון הוא אחת ההפרעות הנפשיות הנפוצות ביותר, אין הסבר חד משמעי למהלך המחלה ולהשלכותיה. על רקע זה, ועל רקע תפיסה המצביעה על הקשר ההדוק הקיים בין נרטיב המחלה לחווייתם של הסובלים ממנה (Kleinman, 1988), מתמקד המאמר הנוכחי בנרטיבים של דיכאון הנמסרים בבלוגים, במטרה להתחקות אחר האופן שבו כותבות הבלוגים מתארות, מבינות ומסבירות את מחלתן.¹ נוסף על כך מבקש המאמר לבחון גם את האפשרויות התקשורתיות הנוצרות בבלוגים של דיכאון, ואת טיבו של הקשר בין כותבות הבלוגים לקוראותיהם. ניתוח תוכן איכותני מלמד כי בלוגים של דיכאון יוצרים מצב ייחודי ופרדוקסלי המאפשר לכותבת הבלוג להסתגר במרחב פרטי ובטוח מחד גיסא, ולהיחשף בפומבי וליצור קשרים עם אחרים מאידך גיסא. במרחב זה חולקות כותבות הבלוג את נרטיב המחלה שלהן עם הקוראות ויוצרות עמן קהילה המציעה תמיכה הדדית שאינה זמינה להן במרחבים תקשורתיים אחרים. נוסף על כך, הבלוגוספירה מתגלה גם כ"זירת התלבטות נרטיבית" שבה בוחנות הכותבות מודלים תרבותיים שונים שעשויים להסביר את דיכאונן, ומשתפות בכך את קוראותיו של הבלוג. המאמר מאיר מאפיינים חברתיים חשובים של הבלוגוספירה, ובוחן את הקשרים הייחודיים הקיימים בין נרטיב לאינטרנט ולדיכאון.

* דן קוטליאר (dankot@gmail.com) סיים את לימודי המוסמך בחוג לאנתרופולוגיה וסוציולוגיה באוניברסיטת חיפה ומתעתד להתחיל בלימודי הדוקטורט בשנה הקרובה.

מבוא

מחקרים שנערכו בשנים האחרונות הראו כי תקשורת מקוונת עשויה לסייע לאנשים הסובלים מקשיים חברתיים, משפחתיים או בריאותיים. כך, למשל, הראה מרציאנו כיצד פורומים יכולים לסייע להומוסקסואלים להתמודד עם הסטיגמה ו"לצאת מהארון" (מרציאנו, 2009), רוזנברג וכהן הצביעו על ההזדמנויות והאתגרים שפורומים מזמנים לאנשים הסובלים מגמגום (רוזנברג וכהן, 2012) וברק וסדובסקי הצביעו על האופן שבו תקשורת אינטרנטית עשויה להקל על לקויי שמיעה (Barak & Sadovsky, 2008). חוקרים אחרים עסקו באופן שבו אנשים הסובלים ממחלות שונות – סרטן (Heilferty, 2009; Miller, 1997), איידס (Reeves, 2000), הפרעות אכילה (Lukač, 2011), כאב כרוני (Ressler et al., 2012) ועוד – מבטאים את סבלם באופן מקוון. אולם למעט מחקרים מעטים (Benzon, 2008), נפקדו מהזירה המחקרית ביטויים מקוונים של אנשים הסובלים מהפרעות נפשיות בכלל ומדיכאון בפרט.

עובדה זו מעוררת תמיהה לאור ממצאים המצביעים על האפשרויות החברתיות והתקשורתיות החדשות המגולמות במדיה האינטרנטיים (Barak & Sadovsky, 2009; Heilferty, 2008), שעשויות להיות רלוונטיות לסובלים מאותן בעיות. יתר על כן, בשני העשורים האחרונים זכו חדרי שיחות (צ'אט) (Miller, 1997; Shaw, 2002; Gant, 2002) ופורומים (Benzon, 2008; מרציאנו, 2009; רוזנברג וכהן, 2012) לתשומת לב מחקרית רבה, אך רק מחקרים מעטים (Heilferty, 2009; Sofka, 2012) התמקדו באפשרויות החברתיות והתקשורתיות שבלוגים עשויים להציע לאנשים הסובלים מקשיים בריאותיים או חברתיים.

המחקר הנוכחי מבקש למלא את החסרים המחקריים הללו ולהתמקד בבלוגים של נשים הסובלות מדיכאון. חקר הנרטיבים המתפרסמים בבלוגים הללו מאפשר להתחקות אחר האופנים שבהם הדיכאון מובן ומוסבר, ואחר האפשרויות החברתיות והתקשורתיות המגולמות במדיום ייחודי זה. כלומר, לאור מחקרים שהראו כיצד ייצוג תקשורתי של מחלה מעצב את האופן שבו היא מובנת ונתפסת (Bardhan, 2001; קליין, 2008), מאמר זה מבקש להציג מקרה שבו החולים עצמם הם משתתפים פעילים בעיצוב הייצוגים התקשורתיים של המחלה שממנה הם סובלים.

נרטיבים של מחלה

חוקרים הראו כיצד נרטיב עשוי לסייע לארגן את החוויה האנושית על ידי הטמעתה במבנה סיפורי רציף וקוהרנטי (Bruner, 2003; Ochs & Capps, 2001). אחרים הראו

כיצד נרטיב מעניק משמעות לאירועים הנתפסים כחריגים או כיוצאי דופן (Linde, 1993). אולם ישנם מקרים שבהם החוויה אינה מתאימה למסגרת הנרטיבית שיצר האדם, או שאירוע מסוים מערער את המבנה הנרטיבי ודורש שכתוב מחודש שלו (רמון-קין, 2002). כאלה הן מחלות קשות. מחלה עלולה להיות מהלומה קשה לאדם ולפגוע בנרטיב האישי שלו ובאופן שבו תפס ותיאר את העולם ואת עצמו עד לרגע האבחון (Frank, 1995, pp. 1–4). שכתוב הנרטיב, המשמעויות הניתנות במסגרתו למחלה והאופן שבו היא מתוארת יכולים להשפיע על האופנים שבהם אנשים מבינים וחווים את מחלתם (Farmer & Kleinman, 1989; Sontag, 1979). ארתור קליינמן, שחקר נרטיבים של מחלות כרוניות, הגדיר את המושג "נרטיב מחלה" (illness narrative) כסיפור שאותו החולה שב ומספר במטרה לתת קוהרנטיות לחוויות חולי ספציפיות שהוא חווה, ולהתקדמות המחלה באופן כללי (Kleinman, 1988). הוא הראה כי באמצעות נרטיב המחלה החולה מעניק משמעות למחלתו ושואף להפוך מקרה "פראי" וחסר סדר לדבר מה "מבוית" ונשלט יותר (שם, עמ' 48–49). כלומר, נרטיב המחלה עשוי לסייע בתיקון ה"קרע" שפערה המחלה בנרטיב האישי של האדם (רמון-קין, 2002), ולהכניס את החולי למסגרת הגיונית שעשויה לתת לו משמעות חדשה, שתשתלב טוב יותר באופן שבו האדם תופס את עצמו ואת העולם. אולם למרות הבסיס האישי והאינטימי של נרטיב המחלה, קווי העלילה, המטפורות המרכזיות והכלים הרטוריים שבהם עושה החולה שימוש בבניית הנרטיב אינם מבוססים רק על דמיונו הפורה, אלא מושפעים גם מנרטיבים אחרים, מדוברים אחרים (Ochs & Capps, 2001, p. 55) ומתבניות מקובלות בתרבותו של הדובר (Kleinman, 1988, p. 50). לינד כינתה את התבניות הללו "מערכות קוהרנטיות". היא טענה כי מערכות אלה הן בסיס תרבותי מוכן מראש ליצירתה של קוהרנטיות, ויכולות לשאוב את תוכנן מתחומים שונים, החל ב"שכל ישר" וכלה בגרסאות פופולריות של תאוריות מדעיות או דתיות (Linde, 1993, p. 18). בדומה לה דיבר לרסן, שחקר נרטיבים של סכיזופרניה במוסד אשפוזי, על "מערכות הסבר" (systems of explanation) – חלקי נרטיב הקיימים בחברה כחלק מהרפרטואר התרבותי הכללי – המסייעות לחולה להסביר את מחלתו, ועוזרות לו להתמודד עמה (Larsen, 2004). כפי שנראה בהמשך, ניסיונם של חולים להסביר את מחלתם ואת הגורמים לה תופס חלק מרכזי בנרטיבים אינטרנטיים של דיכאון.

דיכאון

לפי המדריך הפסיכיאטרי המשפיע, *DSM-IV*, דיכאון מז'ורי מתאפיין במצב רוח שלילי, באובדן עניין או הנאה, בעודף שינה, בעייפות קיצונית, בהרגשה של

היעדר ערך עצמי ועוד (American Psychiatric Association, 1994, pp. 296–300). מדובר באחת ההפרעות הנפשיות הנפוצות ביותר, ועשרות מיליוני אנשים לוקים בה ברחבי העולם (Belmaker & Agam, 2008). מלבד הסבל הנפשי שהוא מסב, דיכאון נוטה להופיע יחד עם הפרעות נפשיות נוספות, למשל הפרעה דו-קוטבית (Gorwood, 2004) או הפרעות חרדה שונות (Kessler, 1998), כמו גם עם מחלות המוצאות את ביטוין בגוף, כגון כאב כרוני (Ohayon & Schatzberg, 2010) או אוטם בשריר הלב (Carney et al., 1988). יתר על כן, הפרעה זו ידועה לשמצה בכך שהיא נוטה להיות מלווה במחשבות אוברדניות (American Psychiatric Association, 1994), ובמקרים לא מעטים היא אף מובילה להתאבדות (Holma et al., 2010). אולם למרות תפוצתה הרחבה של ההפרעה המדוברת, והעיסוק המחקרי הענף בה, הסיבות להופעתה נותרו לא ברורות, ונכון להיום אין כנמצא הסבר אטיולוגי מקובל המבהיר את המנגנון הגורם לה (Belmaker & Agam, 2008, p. 55). למעשה, ההסברים רבים ומגוונים, החל בהקשרים גנטיים (Holmans et al., 2007), המשך בהקשרים פסיכולוגיים (Alloy et al., 1988), וכלה בתרבותיים (Kleinman & Good, 1985). יתר על כן, גישות המבקרות את הנוזולוגיה הפסיכיאטרית (Szasz, 1974) מערערות על הגדרת הדיכאון כ"הפרעה" אובייקטיבית שמקורה בנפשו או בגופו של האינדיבידואל, ורואות בה תוצר של התרבות שבה האדם חי (Fee, 1985; Obeyesekere, 2000). על רקע זה אנשים הסובלים מדיכאון נותרים במצב מורכב שבו אין בידיהם מהות ברורה וממשית שאפשר לתארה, להסבירה ולשלבה במסגרת נרטיבית ברורה.

עובדה זו הופכת את נרטיב הדיכאון למושא מחקר מרתק, שלא רק בא לבאר את האופן שבו החולים תופסים ומתארים את עצמם ואת מחלתם, אלא גם תורם להבנת הקשרים המורכבים שבין החולה, מחלתו והתרבות שבה הוא חי. כך למשל, דיוויד קרפ, סוציולוג הסובל מדיכאון קליני בעצמו, חקר נרטיבים של אנשים שאובחנו כסובלים מדיכאון באמצעות ראיונות עומק. הוא התמקד במטפורות שבאמצעותן החולים מתארים את דיכאונם והדגיש את ניסיונם לאתר את מקורה של ההפרעה ולהסבירה (Karp, 1996). קנגס, שהתמקדה גם היא בנרטיבים הנמסרים בריאיון, הראתה כיצד נרטיבים של דיכאון מסייעים לענות על השאלות הקיומיות שמעלה המחלה ומנסים לתת לה הסבר או תכלית (Kangas, 2001).

לעומתם, רדן חקרה נרטיבים של דיכאון ושל הפרעה דו-קוטבית שהתבטאו באוטוביוגרפיות. היא התמקדה באופן שבו הכותבות מתארות את הממסד הפסיכיאטרי, את הסטיגמה עליהן בעקבות אבחנתן ואת המעמד האונטולוגי של אותה הפרעה – את "אמתותה". בניגוד לממצאיהם של קרפ ושל קנגס הראתה רדן כי בנרטיבים הנמסרים באוטוביוגרפיות הכותבות לא ממהרות לדחות את

הסימפטומים הדיכאוניים שהן חוות או לסמנן כגורם זר וחיצוני, אלא הם מוצגים כ"מלנכוליה" וכך מקושרים ליצירתיות, להשראה אמנותית ולמחוזות תוכן נוספים הנתפסים כמקובלים יותר מהאבחנה "דיכאון מז'ורי" (Radden, 2008). לבסוף, בנוזן חקרה נרטיבים של דיכאון בפורומים אינטרנטיים. לטענתה האינטרנט הוא מדיום המתאים במיוחד לעיסוק בהפרעות נפשיות, ממספר סיבות: ראשית, האינטרנט משוחרר יחסית מלחצים כלכליים ומאפשר כמעט לכל אחד לחלוק את הנרטיב שלו עם אחרים. שנית, האנונימיות המתאפשרת באינטרנט מקלה על פרסום הנרטיב האישי ומונעת ביקורת או סטיגמה המופנים אל הכותב. ולבסוף, פרסום של טקסט לא מדויק, קטוע ועם טעויות, מאפשר לאינטרנט לשקף את אופיו של הדיכאון באופן הטוב ו"המדויק" ביותר (Benzon, 2008). אולם כאמור, מלבד מחקרה של בנוזן נעשו רק מחקרים ספורים על נרטיבים מקוונים של הפרעות נפשיות, ובאופן ספציפי, כמעט ואין בנמצא מחקרים על נרטיבים של דיכאון שנמסרו בבלוגים.

בלוגים

למן השנים הראשונות להופעתו של האינטרנט החלו אנשים ליצור אתרים אישיים ובהם הביעו את דעותיהם במגוון נושאים. האתרים הללו כונו web logs, או בקיצור blogs – אתרים אישיים המעודכנים באופן תדיר ולרוב מאפשרים תגובות של קוראיהם (Siles, 2012). מאחר שכפי שבויד הראתה, אי אפשר להצביע על נושא אחד המאחד את כלל הבלוגוספרה (boyd, 2006), חוקרים נוטים להבחין בין שני סוגים עיקריים של בלוגים: כאלה העוסקים בהפצה, במיון ובדיון על נושאים חיצוניים לכותביהם (ומכונים filter blogs), וכאלה הנוגעים לחייהם של הכותבים באופן אישי, ומכונים personal blogs (Herring et al., 2006; Hollenbaugh, 2011). בעוד הסוג הראשון של הבלוגים מתאפיין בעיקר בכתיבה על נושאים הנוגעים לרשות הכלל (למשל, פוליטיקה או כלכלה), הסוג השני מתאפיין בעיסוק בנושאים אישיים, יומיומיים ואף אינטימיים, הנוגעים לחייהם של הבלוגרים. בהתאם, הכתיבה בבלוגים אישיים נוטה להיות רפלקסיבית ואינטרוספקטיבית (Gill, Nowson, & Oberlander, 2009), ולכן יש המכנים אותם "יומן אישי מקוון" (Barlow, 2007, p. 115).

עם זאת, למרות האינטימיות המאפיינת את הבלוגים האישיים, בלוגים הם גם מדיום חברתי. ברוב המקרים התוכן המוצג בהם חשוף לעיני כול, ורבים מקוראי הבלוג מגיבים על הכתוב ומקיימים רב שיח עם כותבו. יתר על כן, רבים מקוראי הבלוגים הם קוראים קבועים, חלקם מנהלים בלוגים בעצמם, ובלוגים

כמעט תמיד מקושרים זה לזה ברשת של קישורים הדדיים. לכן, כפי שאפימובה ודה מור טענו, אפשר לראות בטקסט המתפרסם בבלוגים מונולוג ודיאלוג בעת ובעונה אחת (Efimova & De Moor, 2005), או ליתר דיוק הטקסט המתפרסם בבלוגוספירה הוא מונולוג ורב שיח גם יחד. יתר על כן, אפשר לטעון כי נרטיב בבלוג נמצא בתווך, בין נרטיבים המוצאים ביטוי במסגרת אוטוביוגרפיה ספרותית לבין נרטיבים המתבטאים בריאיון או בשיחה. מצד אחד, בבסיסו של כל פוסט עומד תוכן אישי שנהגה ונכתב בידי אדם יחיד ללא אינטראקציה ישירה עם אדם אחר (כמו למשל באוטוביוגרפיה או ביומן). מצד שני, פוסטים מפורסמים בפומבי ולרוב גוררים תגובות, ובכך הם הופכים לטקסטים דינמיים ואפשר להשוותם לרב שיח. כמו כן, בניגוד לנרטיבים הנמסרים במסגרת כתיבה אוטוביוגרפית, אדם הכותב במדיום אינטרנטי אינו מחויב לשמור על קוהרנטיות או על מבנה סיפורי שיזכה לפרסום ושיהיה קריא לקהל הקוראים (Benzon, 2008), ובניגוד לנרטיב הנמסר בריאיון, כותב הבלוג אינו מחויב לענות על שאלותיו של מראיין היושב מולו או לספר סיפור שישביע את רצונו.

תכונה חשובה נוספת המאפיינת בלוגים היא הרב קוליות של המדיום. בשנים האחרונות הפכה כתיבת בלוג למלאכה זמינה כמעט לכל אדם המחזיק בחיבור אינטרנטי, כמעט ללא קשר לרקע שלו, למקצועו או למעמדו (Barlow, 2008, pp. 2-4). לכן יש הטוענים כי בלוגים מאפשרים לאנשים להשתחרר מהכוחות שעיצבו את השיח הציבורי במאות האחרונות ולהחזירו לשליטה "עממית" ולא ריכוזית, שבה התכנים לא נקבעים מגבוה אלא מגיעים מלמטה, מ"העם" (שם, עמ' 4).² בין הנושאים האישיים המתפרסמים בבלוגים בולט מה שהיילפרטי הגדירה כ"בלוג מחלה" – בלוגים העוסקים בהתמודדותו של אדם עם מחלה שבה לקה (Heilferty, 2009). מדובר בביטוי האינטרנטי של נרטיב המחלה שעליו כתב קליינמן (Kleinman, 1988), ובבלוגים מעין אלה מתמקד המאמר הנוכחי.

מתודולוגיה

על מנת לאתר בלוגים העוסקים בדיכאון ונכתבים בידי אנשים הסובלים מדיכאון, ערכתי חיפוש במנוע החיפוש Google של מילות החיפוש הבאות: clinical, major, depression, blog, בין מאי 2009 לינואר 2010. בהמשך נעזרתי בקישורים המצויים כמעט בכל בלוג, ובעזרתם הגעתי לבלוגים שונים העוסקים בנושא זה. לאחר עיון מקיף בבלוגים העוסקים בנושא, בחרתי בחמישה בלוגים שכותבותיהן הצהירו כי אובחנו כסובלות מדיכאון, שתוכן הבלוג שלהן עסק בעיקר בנושא זה ושהבלוג שלהן נכתב לאורך שנה לפחות.

כל הבלוגים שבהם אני עוסק הם בלוגים של נשים, וכולם נכתבו באנגלית. העובדות הללו עלולות כמובן להטות את ממצאי המחקר הנוכחי, אך יש לזכור כי אחוז הנשים הסובלות מדיכאון גבוה מאחוז הגברים הסובלים מהפרעה זו (Kessler, 2003). כמו כן, חוקרות הראו כי בעוד שבלוגים של גברים נוטים להיות "בלוגים מסננים" (filter blogs), ולהתמקד בנושאים שאינם נוגעים לחייהם האישיים של כותבי הבלוג, נשים נוטות לכתוב בלוגים אישיים (personal blogs) המתמקדים בנושאים יומיומיים ורגשיים יותר (Pedersen & Macafee, 2007; Chen, 2012).³ לכן בבואנו לעסוק בנרטיבים מקוונים של דיכאון, בלוגים הנכתבים בידי נשים הם כר מחקרי פורה יותר מאלה הנכתבים בידי גברים. בדומה, המאמר מתמקד בבלוגים הנכתבים באנגלית, משום שבלוגים דומים כמעט ולא נכתבים בעברית, ולכן לא יכלו לשמש קורפוס טקסטואלי מספק בעבור מחקר מעין זה.

הבלוגים שבחרתי כוללים כ-350 פוסטים לבלוג בממוצע, שנכתבו לאורך שנתיים או שלוש. חלק נרחב מהפוסטים כלל גם תגובות של קוראות הבלוג. אלה היו קורפוס הנתונים הרחב שבו התמקדתי, אותו קראתי בשלמותו, ומיינתי לפי תמות מרכזיות (Silverman, 2006). הפוסטים הללו, על הנושאים השונים שבהם עסקו, היוו את חלקי הנרטיב שבהם התמקד הניתוח, והתגובות עליהם סיפקו הצצה גם לנרטיבים של קוראי הבלוג.

את תוכן הבלוגים ניתחתי באמצעות ניתוח תוכן (שם), ומתוך גישה הרואה בשיח לא רק תיאור של המציאות אלא גם גורם המבנה ומעצב אותה (Rabinow, 1984). בדומה, ניתוח הנתונים נשען על גישות לחקר הנרטיב המדגישות כיצד תרבותו של אדם יכולה להכתוב את תוכן הנרטיב האישי שלו (Crossley, 1999), ואף לעצב את עצמיותו (Bruner, 2003). בעקבות גירן ראיתי בנרטיבים פרשנות שמחברותיהם נותנות לחייהן, ובהתאם ראיתי בממצאי פרשנות של פרשנותן (Geertz, 1974).

אפתח את חלק הממצאים במאמר בהצגת המתח הבסיסי המאפיין בלוגים של דיכאון – זה השורר בין ההסתגרות שמתקשרת למחלה לפומביות של הכתיבה המקוונת עליה. לאחר מכן אעסוק במשמעותם של הקשרים הבין-אישיים הנוצרים בבלוגוספירה, ולבסוף אבחן את האופן בו אותם קשרים משפיעים על הניסיון הנרטיבי להסביר את הדיכאון.

ממצאים ודיון

בין אינטימיות לפומביות: מתח בסיסי בבלוגים של דיכאון
לצד סימפטומים כמצב רוח שלילי, פסיביות, חוסר עניין או שינה מרובה, מתאפיין הדיכאון גם בבדידות ובניתוק חברתי. אלה נתפסים כתוצאה ישירה וכמעט בלתי

נמנעת של ההפרעה (Cacioppo, Hawkley, & Thisted, 2010), וכפי שהראה קרפ, בדידות נוטה להיות גם תוצאה של האבחנה עצמה, שהרי אבחנה המתייגת אדם כ"דיכאוני" או כ"חולה נפש" עלולה לעורר סטיגמות המבודדות אותו מסביבתו החברתית (Karp, 1996, p. 34).

אולם דווקא משום שבדידות, ניתוק חברתי ופסיביות הם מאפיינים הקשורים בצורה כה הדוקה לדיכאון, בנרטיבים של דיכאון יש דבר מה ייחודי, הנדמה אף כפרדוקסלי, ושונה מנרטיבים של מחלות או הפרעות נפשיות אחרות. הרי האקט הנרטיבי הוא אקט חברתי במהותו (Ochs & Capps, 2001), וככזה הוא מנוגד לבדידות ולהסתגרות המאפיינים את הדיכאון. הדבר נכון לגבי כל נרטיב הנחשף בפני אנשים אחרים, אך נראה כי הוא נכון במיוחד לגבי נרטיבים המפורסמים בבלוגים, שכאמור נוטים להיות חשופים לעיני כול.

כך, למשל, תחת הכותרת "דולפת" (Leaking), תיארה רובי טיוודי (Ruby Tuesday) מצב רגשי קשה:

זה לא לילה טוב. הבכי נמשך כמו ענני גשם שמרחפים מעלי. זה עדיין שם. [...] כל המחשבות המוזרות האלה גרמו לי להיבהל נורא, עד שהשינה הגיעה ולקחה אותי אתה. אני יכולה לישון לנצח כרגע. [...] אני מתחבאת במיטה שלי כי אני לא יכולה למצוא את כוח הרצון שיגרום לי לקום. [...] אני באמת צריכה לספר למישהו כמה רע אני מרגישה, אבל אני צריכה לחכות עד שאוכל לעשות את זה בלי לבכות את עצמי לדעת. אני עדיין מקווה שמישהו יגיח פתאום ויציל אותי, ועדיף שיגיע על סוס לבן. אני מפחדת. אני לא יודעת מה לעשות (Tuesday, 5.3.2009).⁴

ניכר כי הפוסט שלפנינו נכתב במהלכה של מצוקה רגשית קשה ומתאר בצורה מוחשית את הסבל הנגרם לכותבתו. טיוודי כותבת כי היא חייבת לשתף מישהו במצוקתה, אך מציינת כי אינה מסוגלת לעשות זאת בשל מצבה הנפשי הקשה. היא אף מתארת כיצד הדיכאון גורם לה לבכי בלתי פוסק המונע ממנה לצאת ממיטתה ולחלוק את מצבה עם אחרים. כלומר, היא מתארת את הבדידות, את ההסתגרות ואת הפסיביות שגורם הדיכאון. אולם בה בעת, למרות הפסיביות המסומלת בהישארותה במיטה, ולמרות הקושי לספר לאנשים על מצוקתה, היא משתפת במצבה אחרים באמצעות הבלוג. כלומר, הפוסט מבטא מצב שבו מחד גיסא טיוודי כותבת כי היא לא יכולה לדבר עם איש על מצבה ומדגישה את חוסר האונים שעובדה זו גורמת לה, ומאידך גיסא היא מתארת סיטואציה אינטימית ומצב רגשי קשה ביותר, אותם היא חולקת עם קהל קוראיה. במילים אחרות, טיוודי יוצאת אל העולם וחולקת עמו את סיפורה, וזאת מבלי לצאת ממיטתה.

כן ניכר כי בפוסט הזה משגרת רובי טיוודיי קריאה לעזרה: את הקריאה שאינה מצליחה להפנות למישהו ב"חיים האמתיים" היא מפנה, באופן עקיף, לקוראיה בבלוג. כלומר, למרות ההסתגרות שהדיכאון גוזר על הכותבת, ולמרות הקושי ליצור קשר עם אחרים, הפוסט הזה הוא יצירה של קשר חברתי ברור ושיתוף הקוראים בנרטיב הדיכאון של כותבתו.

טיבו של הקשר, כמו גם טיבו של המתח בין פומביות לאינטימיות, מתחדד לנוכח תגובותיהם של קוראי הבלוג לתוכן המפורסם בו. כך, למשל, הגיב קורא שכינה את עצמו ניק (Nick) על פוסט אחר של אותה כותבת: "הלוואי שיכולתי לחשוב על משהו טוב להגיד. אני כל כך מצטער בשבילך" ⊕. אתמול ויתרתי ונשארתי במיטה כל היום, אבל לך היה את האומץ להמשיך ולהלחם. אז כל הכבוד, *חיבוקים*. הלוואי שיכולתי לעזור לנחם אותך ⊕ אבל אני לא בדיוק האדם המתאים ליעץ כרגע" (Tuesday, 26.2.2009).

הכותב מציע תמיכה והזדהות עם מצבה של טיוודיי על ידי הבעת אמפטיה והקבלה בין מצבה למצבו שלו. אולם למרות המסר האישי שבתגובה, והפנייה האישית בגוף שני, תגובה זו מופיעה בבלוג לעיני כל קוראיו, וככזו היא זוכה לביטוי פומבי. כמו כן, למרות הנוסח האישי של דבריו יש להניח כי כותב התגובה לא מכיר את הבלוגרית באופן אישי, אלא מצוי אתה בקשר מקוון בלבד. כלומר, התוכן האינטימי של דבריו מנוגד במידה רבה למדיום הפומבי שבו הם מבוטאים. יש לשים לב לסימנים הטקסטואליים שבהם עושה הכותב שימוש: ראשית, סימן ה"סמילי העצוב" בא להדגיש את הרגש שבדברי המגיב. זהו סימן טקסט שגור בתקשורת מקוונת (Derks, Fischer, & Bos, 2008), ובמקרה זה הוא בא להדגיש את העצב ואת הקושי שהקורא חש בקריאת הפוסט, ולהביע אמפטיה והזדהות. נוסף על כך, המילה "חיבוקים" נמצאת בין שתי כוכביות. צורה זו חוזרת לעתים קרובות בבלוגים של דיכאון ובתגובות עליהם, והיא מסמנת מילים המתייחסות לפעולות מהעולם הפיזי (בדרך כלל מחוות של חיבה) שהאדם "מבצע" באורח וירטואלי. במקרה זה הקורא העניק לכותבת חיבוק, אך מאחר שלא היה באמצעותו להעניק לה חיבוק של ממש, הוא סימן את המילה בכוכביות המסמנות כי אף שמדובר רק בטקסט, זוהי מחווה רגשית של ממש. נדמה כי הסימנים הטקסטואליים הללו אמורים לסגל לטקסט משמעות הקרובה יותר למחווה הרגשית שב"עולם האמיתי" ולגשר על הפער הקיים בין הקשר האינטימי והקרוב שמציע בלוג הדיכאון, לבין הפומביות והווירטואליות המאפיינות אותו. אם כן, בלוגים הם מרחב ביניים, סוג של גשר בין המרחב הפרטי למרחב הפומבי. זהו מרחב שבו אפשר לפנות לעזרה ולזכות בתמיכה, אך ממרחק בטוח וללא חשיפה של ממש. באופן זה אפשר לחלוק את נרטיב הדיכאון עם אחרים גם כשהדיבור, החשיפה ויצירת הקשר הן משימות קשות ממש.

אולם מה מאפשר לבלוגים להיות מרחב ביניים כזה? נדמה כי אחד המאפיינים הבולטים של הבלוגוספירה, המאפשר לאינטימיות ולפומביות לשכון בה תחת כפיפה אחת, הוא האנונימיות. בלוגים, בדומה לפלטפורמות מקוונות אחרות (Haker, Lauber, & Rössler, 2005; Turkle, 1999), מציעים לכותביהם אנונימיות יחסית: אדם יכול לנהל יומן פומבי, לחשוף אותו לפני קהילה של גולשים, וזאת בלי לחשוף את זהותו כלל.

ואכן, מלבד בלוגרית אחת, כל הבלוגריות שאת כתביהן סקרתי לא הזדהו בשמותיהן אלא בכינוי אינטרנטי שבחרו, ומיעטו למסור פרטים על זהותן.⁵ אמנם, כפי שברלו כתב, אנונימיות עלולה להקשות על יצירה של קשרי אמון ושל קשרים קהילתיים חזקים בין גולשים (Barlow, 2008, pp. 40–41), אך לעומת זאת, שמירה על אנונימיות עשויה גם להקל על האדם לחשוף תכנים בעייתיים או רגישים ולהגן עליו מפני סטיגמות (Benzon, 2008, pp. 146–147; Miller, 1997). לכן אפשר לומר כי האנונימיות והמרחק של הכותבת מקוראיה מאפשרים לה לגשר בין פרטיותו של הטקסט לפומביות הנגזרת מפרסומו. האנונימיות מסייעת לאדם לחשוף סיפור אישי מאוד בצורה פומבית מאוד, וכך, באופן פרדוקסלי, ככל שנשמר המרחק בין הכותב לקוראיו הוא יכול לחשוף תכנים אינטימיים יותר אודותיו. המצב המורכב הזה מתבטא בפוסט שכתבה הבלוגרית "לה" (la) תחת הכותרת "הבלוגרית קשורה-הלשון" (The Tongue-Tied Blogger):

כתבתי כאן דברים אישיים. כתבתי כאן דברים אישיים מאוד. סיפרתי לכם דברים שלא סיפרתי לאף אחד בעבר. אבל עשיתי את זה בדרך לא כל כך אישית. שפכתי את קרבי לפניכם, ואתם יכולתם לבחון אותם טוב-טוב, אבל אתם לא יודעים איפה אני עובדת, אם אני עובדת, מה אני עושה, מי החברים שלי, מה התכניות שלי לסוף השבוע. אני כותבת על רגשות או על מחשבות שנובעים בדרך כלל מאירועים בחיים, אבל הם תמיד איכשהו מנותקים ממה שקורה אתי עכשיו. אני יכולה לספר לכם על בתי חולים ועל חדרים בבתי מלון, אבל אני לא יכולה לשתף אתכם בחיי היום-יום שלי. אני אמביוולנטית לגבי הבלוג הזה, אפילו מסתייגת ממנו (la, 18.9.2008, ההדגשות במקור).

בהמשך הפוסט מתארת "לה" כיצד הבלוג מאפשר לה לספר דברים שלא סיפרה לאיש מעולם, אפילו לא למשפחתה הקרובה, ומספרת כי היא חוששת שאנשים שמכירים אותה, למשל חבריה, יקראו מה שהיא כותבת בבלוג, וכתוצאה מכך יתרחקו ממנה.

פוסט זה ממחיש את הפער בין האינטימיות של נרטיב הדיכאון הנחשף לעיני הקוראים, לבין האנונימיות הנשמרת על ידי הכותבת. הוא ממחיש גם את מידת האינטימיות והחשיפה שהבלוג והאנונימיות שלו מאפשרים, שעולה אף על זו המתאפשרת במסגרת קשריה של "לה" עם בני משפחתה וחבריה. אולם, כפי שהיא מציינת, לצד אותה הקלה קיים גם קושי, שכן האנונימיות מונעת ממנה לספר על חיה היומיומית, על המרחב הקרוב באמת. "לה" מדגישה את המסר הזה כשהיא מציינת כי היא יכולה לכתוב על בתי מלון ובתי חולים (שהם מקומות ציבוריים וניטרליים לכאורה), אך לא על חיי היום-יום שלה. זהו הקושי הנובע מהמצב המורכב שבו אדם חושף את קרביו, אך אינו חושף את זהותו. כלומר, אנונימיות יכולה להקל על האדם לחשוף תכנים רגישים, אך בה בעת היא עלולה גם להקשות על יצירה של קשרים בין-אישיים חזקתה התגובות על פוסט זה מסכמת היטב את המתח הקיים בבלוגים של דיכאון. כותב שכינה עצמו "סטרגובלו" (stargoblue) כתב: "אני מבין אותך. אני כותב בלוג באנונימיות מוחלטת (כך אני מקווה) כי אני מרגיש שאני צריך מקום שיהיה רק שלי" (שם). תגובה זו מדגישה פעם נוספת את המתח הקיים בין פרטיותו של בלוג הדיכאון לפומביותו, ומבהירה מה מקומה של האנונימיות במסגרת המתח הזה: מחד גיסא המגיב כותב כי כבלוגר האנונימיות מאפשרת לו ליצור מקום שהוא רק שלו. זהו מקום פרטי ומוגן מנוכחותם של אחרים, המאפשר לו לספר את סיפורו. מאידך גיסא כתיבתו מיעדת לקהל קוראים. כלומר, נראה כי האנונימיות מקלה על יצירתו של מרחב ייחודי, המאפשר לאדם הנמצא בדיכאון לפרסם את נרטיב המחלה שלו באופן שיהיה פומבי מאוד מחד גיסא ופרטי מאוד מאידך גיסא. זהו מצב מורכב, המאפשר לפרוץ את חומות הבדידות בלי לוותר על ההגנות שהאנונימיות מספקת.

אולם כדי להבין טוב יותר את השילוב המורכב שבין הסתגרות לחשיפה, ובין אינטימיות לפומביות, חשוב לבחון מה טיבה של החשיפה המתאפשרת במדיום זה, ובעיקר מה טיבם של הקשרים הנרקמים בין כותבות הבלוגים לקהלן.

"הבלוגר הטוב": תמיכה ואמפטיה בצל הדיכאון

כפי שראינו לעיל, פוסטים רבים בבלוגים של דיכאון עוסקים בחוויה הדיכאונית עצמה, ואחרים אף נכתבים במהלכה. כך, למשל, בעלת הבלוג Chunks of Reality (פיסות מציאות, להלן: "צ'אנקס") פרסמה פוסט תחת הכותרת "הטפרים לופתים את צווארי ואני לא מצליחה להימלט מהם":

זה חזר. הדיכאון נעץ את טפריו בקצה נשמתי. אני יכולה להרגיש את הלוע נוטף הריר שלו ליד צווארי, הוא מקשה על הנשימה. הוא מקיף

אותי וחוסם את פי ואני מנסה לקבל את היותו כאן, אך ללא הואיל. [...] הרגשתי את זה כל השבוע. ניסיתי להעמיד פנים שהוא לא שם. ניסיתי לעשות דברים. במקום זה ישנתי. הרבה. אני תמיד נבוכה להודות בכך. נבוכה להחריר (Chunks, 7.12.2008).

הכותבת מתארת את הדיכאון כחיית טרף אכזרית התוקפת את האדם ומאיימת עליו בטפריה החדים ובפיה הפעור. זוהי מטפורה שכיחה בפוסטים של "צ'אנקס", ובאמצעותה היא מתייחסת אל הדיכאון כאל גורם זר, חיצוני ואכזר, שקשה להתנגד או להתכחש אליו. בתוך כך היא מתארת את סבלה ומראה כיצד ניסיונותיה להתעלם מהדיכאון ולעשות דברים אחרים עלו בתוהו והסתיימו בשינה. כזכור, לצד מצב רוח שלילי, עודף שינה נחשב לסימפטום של דיכאון (American Psychiatric Association, 1994), והוא מופיע לעתים קרובות מאוד בתוכן הבלוגים שסקרתי. אולם נדמה כי מלבד היותה מאפיין של הדיכאון, יש לשינה ערך סימבולי חשוב בתיאורו: כפי שאפשר לראות בפוסט שלעיל, שינה מייצגת את היעדרה של פעולה או את ניגודה, ובכך היא ממחישה את הקושי לפעול, את ההסתגרות ואת הניתוק, שכפי שראינו מאפיינים את ההפרעה הזו. טקסטים דומים אפשר למצוא גם בנרטיבים של דיכאון הלקוחים מאוטוביוגרפיות (Radden, 2008) או מראיונות (Kangas, 2001). אולם כאמור, לעומת המדיה הללו, הבלוג הוא מדיום פומבי וקהל קוראיו איננו דומם. כך, למשל, בתגובה על פוסט זה כתבה קוראת המכנה את עצמה "איינג'ל" (Angel):

הפוסט הזה נגע בי מאוד. כנראה בגלל שכתבתי פוסטים דומים בשנה האחרונה. אני מקווה שזה עוזר לך לדעת שכשאת כותבת על הרגשות האמיתיים שלך זה מחבר אליך את הקוראים יותר ויותר. זה עוזר לאחרים לדעת שהם לא לבד. אני נשארת לישון ומספרת בעבודה שאני חולה, בדיוק כמות. אני מנסה להסתיר את זה מהמשפחה שלי, בדיוק כמות. תודה ששיתפת, זה עוזר לי (Chunks, 7.12.2008).

תגובתה של "איינג'ל" ממחישה את טיבו של הקשר שעשוי להירקם בין כותבת של בלוג דיכאון לקוראותיו: ראשית היא מציינת כי הכתיבה של צ'אנקס על "רגשותיה האמיתיים", והעיסוק הכן שלה בחומרים כה אינטימיים, מחברים אליה את הקוראים ונותנים להם תחושה שהם "לא לבד". בהמשך היא אף מציינת כי העובדה ש"צ'אנקס" חלקה את סיפורה עם קוראיה סייעה לה עצמה. כלומר, תגובתה מבחירה כי אופיים האינטימי של פוסטים מעין אלה מציע לקוראיהם הזדהות והבנה שעשויות לסייע להרגשתם.

כמו כן "איינג'ל" מדגישה את היותה בלוגרית בעצמה ומספרת כי תיארה בבלוג שלה מצוקות דומות הנגרמות גם הן ממצבים דומים של דיכאון. עובדה זו ממחישה את הזדהותה עם תוכן הפוסט של "צ'אנקס", אך גם את ההדדיות בין כותבת הבלוג לקוראותיו, שמנהלות בלוגים דומים בעצמן – הקוראות הן גם כותבות. יתר על כן, ההדדיות בין קוראת הבלוג לכותבתו מתבטאת גם בכך שכפי שנרטיב הדיכאון של "צ'אנקס" וההזדהות שהוא מאפשר עודד את "איינג'ל", הרי שכתגובתה היא עצמה מציעה ל"צ'אנקס" חלק מנרטיב הדיכאון שלה שעמו תוכל להזדהות ושמןו אולי תוכל גם היא לשאוב עידוד. ואכן, הדדיות זו מקבלת משנה תוקף בדמות תשובה שניסחה צ'אנקס, כותבת הבלוג, על תגובתה של "איינג'ל": "איינג'ל, עזר לי מאוד לקרוא שגם את לא מגיעה לעבודה ואומרת שאת חולה, ושאת מסתירה את זה מהמשפחה שלך. את צודקת, זה באמת עוזר לדעת שאתה לא לבד. אנסה להיות גלויה יותר בעתיד, כי אין לי ממה לחשוש כאן" (שם).

תשובתה של "צ'אנקס" חוזרת על המסר שהעבירה "איינג'ל" בתגובתה: הבעת ההזדהות עוזרת לה להבין שהיא לא לבד. כלומר, אשרור הנרטיב שלה על ידי הקוראת סייע לה להבין כי סיפורה אינו נדיר או ייחודי, וכי יש אנשים שחווים דברים דומים ושיכולים להזדהות ולהבין את שהיא חווה. "צ'אנקס" אף מבטיחה בתשובתה כי תשתדל לכלול בכתיבתה יותר תוכן אינטימי, ומציינת כי בכתיבה בבלוג אין לה סיבה לחשוש מצעד שכזה.

אם כן, תגובתה של "איינג'ל" על הפוסט של "צ'אנקס" מדגישה רכיב מרכזי בתקשורת שבין כותבות בלוגים של דיכאון לקוראותיהם, המתבסס על השילוב הייחודי שבין אינטימיות לפומביות: התוכן האינטימי המוצג בפוסטים מעורר הזדהות, הבנה ואמפטיה מצד קוראי הבלוג, ואלה עשויים לתת לקוראים תחושה כי הבעיה שממנה הם סובלים מוכרת, וכי דרכי התנהגות הקשורות אליה מקובלות. נוסף על כך, כפי שראינו, תמיכה דומה יכולה להיות מוצעת גם לכותבות הבלוג עצמן באמצעות תגובותיהן של הקוראות. כלומר, הצגתו של תוכן אינטימי במסגרת כה פומבית מעניקה לבלוג הדיכאון אופי קהילתי המתבסס על אמפטיה הדדית ועל תחושה של שותפות גורל.

למעשה, ההתייחסות לבלוגים של דיכאון ולקשרים בין כותבותיהן כ"קהילתיים" איננה תאורטית. הבלוגריות עצמן מתייחסות אל עצמן כחלק מקהילה, ובתוך כך הן גם מגדירות את אחד התפקידים המרכזיים של בלוגרים הכותבים על דיכאון. כך למשל כתבה "אטה" (etta) תחת הכותרת "לאבד חברים": "בלוגרית נוספת מקהילת בריאות הנפש שלנו עוברת תקופה קשה מאוד כרגע. אני מתפללת שהדיכאון שלה ישכך בקרוב. היא מהווה נכס בעבור הקהילה שלנו,

וכשהיא מרגישה טוב, אין בלוגר אחר שקורא יותר בלוגים או שמשאיר תגובות תומכות כמות. היא חברה של רבים פה" (etta, 17.8.2008).

העובדה כי "אטה" משתמשת בביטוי "קהילת בריאות הנפש" ומביעה דאגה לחברה באותה קהילה, ממחישה היטב את הקשר החברתי והקהילתי שנרקם בין שתי הבלוגריות. יתר על כן, מעניין לראות כיצד בחרה "אטה" לשבח את אותה בלוגרית: בניגוד לתפיסה המקובלת לפיה התכונה המאפיינת בלוגרית היא העובדה שהיא כותבת בלוג, ולכן בלוגרית טובה היא זו הכותבת פוסטים רבים או טובים, תגובה זו מציגה תמונה אחרת, לפיה בלוגרית טובה היא זו הקוראת פוסטים של אחרים, משאירה תגובות תומכות, ומי שהיא חברתם של רבים. כלומר, בלוגרית טובה היא חברה פעילה בקהילה המקוונת, המציעה תמיכה לחברים אחרים באותה קהילה.

הקטע שלעיל הוא חלק מפוסט של "אטה" שהתמקד באובדן חברים בעקבות דיכאון, ובחשיבותם של חברים מקוונים. הפוסט קיבל תגובות רבות של הזדהות, ואחת מהן ממחישה את המצב המיוחד שנוצר בקהילה מקוונת מעין זו:

אני מזדהה לחלוטין עם הפוסט הזה. גם אני איבדתי הרבה חברים במסגרת הניסיון שלי להבין את הדיכאון החמור שאני סובלת ממנו. התחלתי לכתוב בלוג כדי לעזור לעצמי להמשיך הלאה, לעזור לעצמי לרצות לחיות גם בימים שבהם בא לי למות. איזה תפקיד נפלא ממלא האינטרנט שמאפשר לנו לעודד זו את זו עם הסיפורים שלנו גם אם אנחנו אף פעם לא נפגשות פנים אל פנים. עושה לי טוב לדעת שאחרים נלחמים יום-יום כדי לחיות, גם כשהם סובלים מדיכאון... תודה לך (שם).

גם את התגובה הזו כתבה גולשת המנהלת בלוג בעצמה, וגם היא מדגישה את העובדה כי חברות הקהילה האינטרנטית מעודדות זו את זו בעזרת נרטיבים אינטימיים המתארים את מחלתן ("מאפשר לנו לעודד זו את זו עם הסיפורים שלנו"). גם כאן מוזכר המתח המגולם באנונימיות המקוונת, שבה בעת שומרת על מרחק בין הכותבות לקוראות ומאפשרת לזרים לחלוק נרטיבים אינטימיים זה עם זה.

כמו כן מעניין לשים לב כי המשפטים הראשונים שעוסקים באובדן החברים ובקושי הגדול שהוביל לכתיבתו של הבלוג כתובים בגוף ראשון יחיד, וככאלה הם מדגישים את הקושי ואת הבדידות שבחויית הדיכאון. לעומת זאת, מהנקודה שבה ישנה ההתייחסות למרחב המקוון ("איזה תפקיד נפלא ממלא האינטרנט"), המשפטים עוברים להיות בלשון רבים והכותבת מדברת גם בשם של אחרים.

עובדה זו מדגישה את תוכן הדברים, את התמיכה שהקהילה האינטרנטית מספקת ואת ההקלה על הברידות.

אם כן, נרטיב הדיכאון בבלוגוספירה נוצר במסגרת של אקט חברתי ותוך יצירת קשר אינטימי בין כותבות הבלוגים לקוראותיהם: המבנה של הקהילה המקוונת, המאפשר חשיפה פומבית של תכנים אישיים וקשים לצד שמירה על אנונימיות כמעט מוחלטת, מאפשר לכותבות לאשרר את נרטיב המחלה זו של זו ולהציגו כדבר מה מקובל ומוכר.

למעשה חוקרים הצביעו על מאפייניהן הייחודיים של קהילות מקוונות מימיה הראשונים של רשת האינטרנט: כבר ב־1993 טען ריינגולד כי האינטרנט מאפשר לאנשים ליצור קשרים קהילתיים עם אנשים הדומים להם או שמתמודדים עם נסיבות חיים דומות (Rheingold, 1993). בהמשך הצביעו חוקרים על האופן שבו קשרים הנוצרים בקבוצות דיון מקוונות (Galegher, Sproull, & Kiesler, 1998), ב־mIRC (Miller, 1997) או בפורומים (Barak & Sadovsky, 2008; Haker, Lauber, & Rössler, 2005; מרציאנו, 2009), יוצרים קהילות המסייעות לחולים להחליף מידע על מחלתם, לתמוך זה בזה ולהתמודד יחד עם מצבם. במקרה הנוכחי, כפי שראינו, מרבית התמיכה המוצעת במסגרת בלוגים של דיכאון מגולמת בהפרת ברידותן של הכותבות, בהחלפת נרטיבים של דיכאון בין הכותבות ובהפגנה הדדית של אמפטיה. אולם כפי שנראה מיד, חשיפת נרטיב הדיכאון במרחב הפומבי של הבלוגוספירה מאפשרת יותר מאשר יצירה של קשרים קהילתיים, החלפת מידע או הבעת אמפטיה. הכתיבה המקוונת על הדיכאון מאפשרת גם לעסוק באופן ישיר באחד הקשיים המרכזיים המטרידים את הלוקים בו: הקושי להסבירו.

הקושי להסביר את הדיכאון

לצד העובדה שהבלוגוספירה מציעה מסגרת תקשורתית שבה הסובלות מדיכאון יכולות לחלוק את נרטיב המחלה שלהן עם אחרות ולהציע תמיכה זו לזו, יש לזכור כי נרטיב, ודאי נרטיב מחלה, אינו גורם סטטי. כפי שראינו לעיל, מחלות נוטות לטלטל את הסיפור שהאדם מספר על עצמו ולעצמו, ולעצבו מחדש בדרכים שונות (Radden, 2008, p. 8). יתר על כן, מאחר שאין בנמצא אטיולוגיה ברורה וחד משמעית לדיכאון, ולא זוהה מקור ביולוגי חד משמעי הגורם לו (Belmaker & Agam, 2008), הניסיונות להסבירו משמשים נושא חוזר בנרטיבים המתארים את ההפרעה (Karp, 1996).

כפי שקליימן ציין, ניסיון להסביר מחלה מעוצב לרוב לפי המודלים הקיימים בתרבותו של החולה, ועובדה זו מסייעת להסבר להיות מובן ומקובל

על האדם וסביבתו (Kleinman, 1988, p. 221). כזכור, חוקרים שונים התחקו אחר האופנים שמודלים תרבותיים או "מערכות הסבר" משולבים בנרטיבים בכלל (Linde, 1993), ובנרטיבים המתארים הפרעות נפשיות בפרט (Larsen, 2004). תופעה דומה, שבמרכז הקושי להסביר את הדיכאון, מקבלת ביטוי מעניין גם בבלוגוספרה. כך, למשל, פרסמה "אטה" פוסט תחת הכותרת "מרגישה רע":

פסעתי לתוך החור השחור. אני לא יודעת למה. אני לא יודעת מתי. זה לא היה מתוכנן. לא הייתי מוכנה לכך. כבד. כואב לעמוד. כואב לשבת. הנשימה דורשת את כל כוחותי. אין לי שום דבר פואטי או דרמטי להגיד. לא יכולה לנשום. לא יכולה לחשוב. המוח שלי הוא לא שלי. מחשבות חסרות פשר. פוקוס? איברתי אותו. לעולם לא אוכל להסביר את החוויה הגופנית הטוטאלית שנגרמת מהדיכאון המשתק. לעולם לא. אני מרגישה את החור באמצע החזה... אין דבר יותר כואב

מאשר

החור

הריק

הזה (etta, 5.8.2008).

ניכר כי הפוסט נכתב בעיצומה של חוויה דיכאונית קשה, או לכל הפחות בניסיון לתאר את הדיכאון "כפי שהוא נחווה". אמצעים טקסטואליים שונים ממחישים זאת: המשפטים הקצרים והמקוטעים נקראים כנשימות קצרות ומהירות, כניסיון לשאוף אוויר, ומתקשרים לקשיי הנשימה שמתארת הכותבת. הקישור העמום בין משפט למשפט והפיסוק שאינו תמיד במקומו מדגישים את הקושי לחשוב או להתרכז. אמצעים טקסטואליים נוספים, כגון השימוש בשלוש נקודות וסידור השורות בסופו של הפוסט, מדגישים את חוויית הריקנות, את "החור" שעליו מדברת הכותבת.

יתר על כן, ההתייחסות של "אטה" אל חוסר היכולת להסביר את הדיכאון במסגרת תיאור כה מוחשי של הסימפטומים כורכת את היעדר ההסבר יחד עם המצוקה הרגשית ומרגישה את הקושי לו הוא גורם. אולם יש להבחין בין שתי רמות שבהן מתבטא הקושי הזה: רמה אחת עוסקת בסימפטומים של דיכאון הנחווים ברגע מסוים, ובתסכול הנובע מהעובדה שאין למצוקה זו הסבר מידי וברור (למשל, עייפות). הרמה השנייה עוסקת בדיכאון באופן כללי יותר ושואלת מה עורר אותו מלכתחילה. כפי שניתן לראות, במקרה זה שתי הרמות קשורות

זו לזו ואף קשה להבחין ביניהן. כך, למשל, הפוסט שלפנינו נכתב מתוך מצוקה ספציפית, ומתאר את הקושי להסביר אותה, אך הוא נוגע גם בדיכאון באופן כללי ולא מתמקד רק במקורן של התחושות באותו רגע. הדיבור על "החור השחור" כשם עצם מיועד, מדגיש כי מדובר בחוויה מוכרת, וציון העובדה כי החוויה הזאת לעולם לא תהיה מובנת מבהיר כי לא מדובר רק בחוויה הקונקרטית שאותה בחרה "אטה" לתאר ואותה היא מנסה להבין, אלא בהיעדר ההסבר לדיכאון באופן כללי. בלוגריות אחרות עסקו בנושא בצורה דומה והדגישו את הקושי הנובע מהיעדר ההסבר, ולעתים, בהתאם לאופיה של הבלוגוספרה (Efimova & De Moor, 2005), התהייה האישית הפכה לרב שיח. כך, למשל, "לגאט" (Leggatt) פרסמה פוסט ובו הביעה קושי מעין זה: "הדבר שהכי מתסכל אותי בהתקף הדיכאון האחרון שלי זה שלא יכולתי להבין למה אני מרגישה ככה. אין לי מושג למה אני במצב דיכאוני. אני לא יודעת מה גרם לו, ואני לא יודעת מה יוציא אותי ממנו. אני פשוט לא יודעת" (Leggatt, 5.8.2008). גם בציטוט זה ניכר קושי להסביר את הדיכאון, וגם כאן נדמה כי הוא כרוך יחד עם הסימפטומים ומוסיף למצוקה. גם בפוסט זה הקושי מתבטא בתהיות על הגורם לדיכאון, שלכאורה אינן מצפות לתשובה. אולם במקרה זה, בשל פומביותה של הבלוגוספרה, תהיות אלה זוכות לתגובה. כך, למשל, הגיבה קוראת שכינתה את עצמה "סינדי" (Cindy): "זה גם המאבק שלי. את לא לבד. אין לי פתרון, ואני מכירה את התסכול ש'התקופות השחורות' והבלתי מוסברות האלה מביאות עמן. אבל אני יכולה להגיד לך שכרגע הכל 'עובד' בגוף שלי. לפני שלושה שבועות, בלי שום סיבה, זה לא עבד. אולי לזכור שזה עובר ויכל לעזור לך. תודה ששיתפת" (שם).

ברומה לתגובות שבהן עסקנו תגובה זו מציעה הזדהות והבנה למצבה של הכותבת. בתוך כך מזדהה המגיבה גם עם הקושי למצוא הסבר לדיכאון, ואף כותבת במפורש כי אין בידה פתרון. אולם גם מבלי להצביע על הסבר חד משמעי, מנסה "סינדי" להציע דפוס המבוסס על ניסיונה, לפיו מצוקה כזו חולפת עם הזמן. כלומר, היא מציעה ל"לגאט" להטמיע בנרטיב המחלה שלה דפוס כללי המסייע לשער כיצד יתפתח הדיכאון בעתיד, ועשוי להקל על הקושי הכרוך בהיעדרו של הסבר או פתרון.

לצד תגובות מעין אלה, ישנן תגובות המציעות תשובות קונקרטיות יותר לאותן תהיות, ומדגימות כיצד יכולות קוראות הבלוג למלא תפקיד פעיל בעיצובו של נרטיב הדיכאון. קוראת המכנה את עצמה "דב" (Deb) הגיבה על אותו פוסט של "לגאט": "אוי, לא. זה נורא להרגיש את הענן השחור מתמקם מעליך ודוחק אותך מטה. אם את לא יכולה להסביר למה את מרגישה בדיכאון, תמיד תפני לנירוביולוגיה שלך. החוויה הזאת קורית לי לעתים קרובות. שום דבר ספציפי לא מתרחש, אבל הגוף שלי משתגע עם הנירוטרנסמיטורים שלו" (שם).

התגובה הזו, בדומה לקודמתה, מציעה אף היא הבנה ואמפטיה, וגם היא ככל הנראה נכתבה בידי מישהי הסובלת מדיכאון בעצמה. אולם במקרה זה התגובה מציעה הסבר ברור לדיכאון, הסבר שהוא ביו־רפואי באופיו: היא מסבירה שכאשר אין בנמצא הסבר לדיכאון וכשאי אפשר לקשרו לדבר מה ספציפי, יש להסבירו בעזרת הסבר נירו־ביולוגי ("תמיד תפני לנירוביולוגיה שלך"). המשפט האחרון מלמד כי המגיבה נוהגת כך בעצמה ומסבירה תחושות גופניות שהיא חווה על ידי פעולת הנירו־טרנסמיטורים שבמוחה. כך, "דב" מציעה ל"לגאט" דרך להסביר את הדיכאון – מעין סכמה כללית שיכולה להכניס את המצוקה למסגרת נרטיבית ברורה, המספקת הסבר, ושעשויה להקל על הקושי.

כפי שאוקס וקפס הראו, אנשים נוטים לפנות לשיחה עם אחרים כדי לעצב את הנרטיב שלהם ולהבהיר אירועים בלתי מובנים בחייהם (Ochs & Capps, 2001, p. 7). במקרה שלפנינו אופיה הקהילתי של הבלוגוספרה מתפקד באופן דומה: בלוגריות יכולות לתאר את מצוקתן, וקוראות הבלוג יכולות לייצן להן כיצד להסביר ולהבין את מצבן. חלק מהמגיבות מציעות תמיכה בלבד, ואחרות מציעות מודלים תרבותיים של ממש (למשל, נירו־ביולוגיים) שאותם אפשר לשלב בנרטיב הדיכאון.

אולם יש לציין כי רוב המודלים הנרטיביים משולבים בנרטיב הדיכאון רק באופן זמני. הם מקושרים לנרטיב הדיכאון כחלק מתהליך ארוך של חיפוש אחר הסבר, והעלאתם על הכתב מסייעת לבחון אותם, להעריכם ולהחליפם באחרים. כלומר, לצד החשיפה שהבלוג מאפשר הוא משמש גם מה שאני מכנה "זירת התלבטות נרטיבית". כך, למשל, "לה" פרסמה פוסט תחת הכותרת "היסטוריה משפחתית", ובו כתבה על סבתה:

ובכן, היא תמיד הרגישה לא כל־כך טוב. היא נהגה להישאר במיטה ולהתלונן הרבה. נשמע מוכר? זו תהיה טעות לאבחן את סבתא שלי לאחר מותה כדיכאונית, אבל בהתבסס על ראיות נקודתיות אני לא יכולה להימנע מלתהות אם היא באמת סבלה מהפרעת מצב רוח כלשהי, ואם כך, האם זה יכול להיות גנטי? יש גם אפשרות אחרת כמובן. פחות נעימה. בזמן שסבתא שלי הייתה בחיים, אמא שלי הקדישה את עצמה לטיפול בה. בתור בת יחידה היא גדלה כילדה צייתנית של אישה קשה ותובענית. ומה המטפלת עושה כשהמטופלת מתה? במי היא מטפלת עכשיו? אולי היא עיצבה אותי בדמותה של סבתי. (la, 31.3.2008)

פוסט זה מייצג היטב את ההתלבטות הנרטיבית המתאפשרת בבלוג: ראשית, "לה" מנסה להסביר את דיכאונה באמצעות מערכת הסבר ביו־רפואית, המתבססת

על עולם מושגים המוכר לקורא המערבי ומקובל עליו – גנטיקה (Adame & Knudson, 2007). היא מעלה טיעון ניסיוני לפיו גם סבתה סבלה מדיכאון קליני, ולכן הגורם לדיכאון ממנו היא סובלת הוא גנטי. אולם היא לא מסתפקת בהסבר הזה ומציעה הסבר נוסף המתקשר למודלים פסיכולוגיים: הצורה שאמה גידלה אותה אחראית למצוקתה. אולם גם ההסבר הזה לא משולב בנרטיב כעובדה מוגמרת, אלא כהייה שאין לה תשובה של ממש. כלומר, "לה" משלבת מסגרות נרטיביות שונות בנרטיב הדיכאון שלה, על ידי קישור הדיכאון למערכות הסבר שונות – גנטיות ופסיכולוגיות – ובכך היא מעלה אותן לבדיקה ובוחנת אם קישורים שכאלה ישתלבו באופן הגיוני וקוהרנטי בנרטיב הדיכאון. אפשר לטעון כי אופיה הפלורליסטי והדינמי של הבלוגוספרה מאפשר מעבר בין הסברים חלקיים וזמניים המוצבים בסימן שאלה. הרי, כאמור, בניגוד לנרטיבים הנמסרים באוטוביוגרפיה או אף בריאיון, נרטיבים מקוונים דורשים מידה פחותה של סדר וקוהרנטיות, וכוללים עריכה קפדנית פחות (Benzon, 2008), ולכן הם מאפשרים התלבטות פומבית. גם העובדה שכתבת בלוג היא כתיבה תהליכית הנמשכת לאורך זמן (Barlow, 2008) מסייעת לעריכתם של "ניסויים נרטיביים" שכאלה. לבסוף, האנונימיות שהבלוגוספרה מספקת, והאפשרות לעסוק בנושאים אינטימיים במסגרת פומבית, מאפשרים לעסוק בנושאים מעין אלה בפתירות ואף לקיים עליהם תקשורת עם קוראי הבלוג.

סיכום

בלוגים של דיכאון משמשים מרחב ביניים המקיים איזון עדין, כמעט פרדוקסלי, בין ההסתגרות והבידוד הנגזרים מההפרעה לבין הפומביות המאפיינת את הבלוגוספרה. בהתאם לכך האנונימיות הנהוגה בבלוגוספרה מכילה גם היא מתח בין דיסקרטיות לחשיפה. הצעתי כי דווקא משום כך היא מסוגלת לגשר בין האינטימיות הגדולה של הנרטיבים לפומביות של המדיום שבו הם מפורסמים. טענתי כי בזכות כך בלוגים של דיכאון מאפשרים "לצאת אל העולם בלי לצאת מהמיטה", כלומר לקיים קשר עם העולם החברתי, אך בה בעת לשמור על מרחק בטוח.

בהמשך הראיתי כי לאור פומביותם של הנרטיבים המתפרסמים בבלוגים, מאפיין מרכזי נוסף של הבלוגוספרה הוא הקשר בין כותבות הבלוג לקוראותיו. עוד הראיתי כיצד כותבות הבלוגים וקוראותיהם תומכות זו בזו על ידי אשרור נרטיב הדיכאון זו של זו והצעת תמיכה חברתית ורגשית זו לזו. כך הקשרים

הנוצרים באמצעות בלוגים הם אינטימיים אך פומביים, קרובים אך אנונימיים, ולכן הם יכולים להציע תמיכה שאיננה מושגת בעולם הלא מקוון.

לבסוף טענתי כי פומביותו של הנרטיב המקוון והקשר בין כותבת הבלוג לקוראותיו יכולים למלא תפקיד חשוב באופן שבו האדם מעצב את נרטיב הדיכאון שלו: על ידי הצעה של סכמות או של מודלים נרטיביים שאותם אפשר לשלב בנרטיב המחלה, מציעות קוראות הבלוג דרכים להתמודד עם הקושי להסביר את הדיכאון. בדומה, בזכות הגמישות והפלורליזם המאפיינים אותם יכולים בלוגים לשמש "זירת התלבטות נרטיבית" – זירה שבה כותבת הבלוג בוחנת גרסאות שונות של נרטיב המחלה שלה, מתלבטת לגביהן ומשכתבת את הנרטיב יחד עם קוראות הבלוג.

כאמור, שורה של מחקרים הצביעו על האופן שבו האינטרנט עשוי לסייע לאנשים הסובלים מקשיים בריאותיים, חברתיים ואחרים (Benzon, 2008; Conrad, 2008; Stults, 2010; Miller, 1997; Reeves, 2000), והדגישו את ההזדמנויות הייחודיות שהתקשורת האינטרנטית עשויה לספק לאותם אנשים. המחקר הנוכחי מצטרף למחקרים הללו, אך הוא מוסיף להם נדבך המצביע על ייחודו של המקלט שבלוגים מציעים. הרי בניגוד לתמיכה המוצעת בפורומים (Barak & Sadovsky, 2008) או ברשתות חברתיות (Greene et al., 2011), שלרוב משמשות זירות חברתיות רחבות שאינן עוסקות באדם ספציפי, בלוגים אישיים מציעים עיסוק ממוקד בכותבת הבלוג ובנרטיבים שלה, אך בה בעת, ובדומה לאותן פלטפורמות, הם מאפשרים גם ליצור קשרים קהילתיים עם קוראות הבלוג ועם כותבות אחרות. כלומר, מדובר במדיום שהוא אישי יותר ממדיומים מקוונים אחרים, אך שעשוי גם להציע תקשורת חברתית ענפה. עובדה זו יוצרת זירה תקשורתית ייחודית העשויה לספק תמיכה ואמפטיה לאנשים שייתכן שלא היו זוכים בהן אחרת.

יתר על כן, לאור העובדה שסוגים שונים ורבים של תקשורת בין אנשים מתקיימים כיום במרחב המקוון, וכן שרוב המדיה המקוונת היא רב קולית, רב שיחית ופומבית (Barlow, 2008; Benzon, 2008), העיסוק המחקרי בנרטיבים יצטרך לעמוד על האיוונים העדינים הקיימים במדיה הללו בין הפרט לכלל, ולהדגיש ביתר שאת את האופנים הדיאלוגיים שבמסגרתם נרטיבים מתעצבים (Efimova & De Moor, 2005; Ochs & Capps, 2001, p. 3). מחקר זה ביקש להראות כי נרטיבים מקוונים עשויים להיווצר, להיבחן ולהתעדכן תוך תקשורת מתמדת בין יוצרת הנרטיב לקוראיה.

בעתיד יהיה מעניין לערוך מחקר כמותני שיעמוד על היקפם של בלוגים של דיכאון בפרט ושל בלוגי מחלה (Heilferty, 2009) בכלל. יהיה גם מעניין לערוך מחקר שיכלול ראיונות עם כותבות של בלוגים של דיכאון ושלילמד כיצד הללו תופסות את כתיבתן המקוונת. כמו כן, מאחר שהמחקר הנוכחי עסק בבלוגים של

נשים, טוב יהיה לערוך מחקר דומה שיתמקד בגברים הכותבים על מחלתם, או שישווה בין הנרטיבים המקוונים של גברים לאלה של נשים. לבסוף, יש מקום לערוך מחקר העוסק בבלוגים של כותבים מתרבויות שונות, הנכתבים בשפות שונות, שכן דוברי האנגלית מונים רק כ-27 אחוז מהגולשים ברשת (Internet) (World Stats, 2010).

הערות

- 1 המאמר מבוסס על פרויקט מחקרי שנכתב במסגרת תכנית "אופקים" למצטיינים של אוניברסיטת חיפה, בהנחייתה של פרופ' תמר כתריאל. ברצוני להודות לתכנית על חוותי לימודים מעשירה ולפרופ' כתריאל על הערותיה המאלפות.
- 2 יש להתייחס בזהירות לטיעון הזה, שכן הוא מתעלם מכמות בלתי מבוטלת של אנשים ללא גישה לאינטרנט כלל, בעולם המערבי, וודאי שמחוץ לו (White et al., 2011), מהקשר שבין השכלה והכנסה לאפשרות לכתוב ולנהל בלוג ומטענות המצביעות על יחסי הכוח הסמויים הקיימים באינטרנט (Beer, 2009).
- 3 חשוב לציין כי מחקרים מראים שאף על פי שכמות הנשים הכותבות בלוגים דומה לכמות הגברים, בלוגים הנכתבים בידי גברים מקבלים חשיפה רבה הרבה יותר. הביטוי לכך הוא הן במספר הקישורים המקוונים המקושרים אליהם ובולטותם במנועי חיפוש (Pedersen & Macafee, 2007) והן בשיח הציבורי והמחקרי עליהם (Herring et al., 2004). עובדה זו מתקשרת לממצאים מוקדמים יותר שערערו על ההנחה כי המרחב המקוון מבטיח שוויון מגדרי (Hall, 1996).
- 4 הציטוטים מהבלוגים תורגמו לעברית בידי המחבר.
- 5 למעשה, בחלק מהמקרים שם העט שבו בחרו הכותבות הוא גם שם המשתמש המשרת אותן באתרן, ובהתאם, חלקן כותבות את כינוין ללא אותיות גדולות (la, etta). כותבת הבלוג "צ'אנקס אוף ראלטי" (Chunks of Reality) חותמת את רשימותיה בקיצור שם הבלוג שלה – "צ'אנקס" (Chunks), ורובי טיוודי (Ruby Tuesday) בחרה בשם המתקשר לשיר המוכר של להקת הרולינג סטונס, ובכך הדגישה את היותו שם בדוי. כל אלה מדגישים את השאיפה לאנונימיות של הכותבות ואת ניסיוןן ליצור חיץ בין האני הכותב־המקוון שלהן לבין זהותן הלא מקוונת.

רשימת המקורות

מרציאנו, א' (2009). תפקיד הפורומים הוירטואליים בהתמודדותם של נערים הומואים עם תהליך היציאה מהארון. מסגרות מדיה, 4, 1-28.

קליין, ע' (2008). בין מיתוסים למדע: נרטיב האיידס בעיתונות הישראלית בשנים 1981-2007 כדוגמה להבניה תרבותית של מחלה. מסגרות מדיה, 2, 85-50.

רוזנברג, ח' וכהן, א' (2012). נוח לי לשוחח אתכם חרישית: דפוסי שימוש והימנעות של מגמגמים בטכנולוגיות מדיה חדשות. מסגרות מדיה, 9, 67-27.

רמון-קינן, ש' (2002). המשכיות וקטיעתה בסיפורי מחלה. חדרים, 14, 103-96.

Adame, A. L. & Knudson, R. M. (2007). Beyond the counter-narrative: Exploring alternative narratives of recovery from the psychiatric survivor movement. *Narrative Inquiry*, 17(2), 157–178.

Alloy, L. B., Abramson, L. Y., Metalsky, G. I. & Hartlage, S. (1988). The hopelessness theory of depression: Attributional aspects. *British Journal of Clinical Psychology*, 27(1), 5–21.

American Psychiatric Association (1994). *DSM-IV: Diagnostic and statistical manual of mental disorders*. Washington, DC: American Psychiatric Association.

Barak, A. & Sadovsky, Y. (2008). Internet use and personal empowerment of hearing-impaired adolescents. *Computers in Human Behavior*, 24(5), 1802–1815.

Bardhan, N. (2001). Transnational AIDS-HIV news narratives: A critical exploration of overarching frames. *Mass Communication and Society*, 4(3), 283–309.

Barlow, A. (2007). *The rise of the blogosphere*. Westport, CT: Praeger Publishers.

Barlow, A. (2008). *Blogging America: the new public sphere*. Westport, CT: Praeger Publishers.

Beer, D. (2009). Power through the algorithm? Participatory web cultures and the technological unconscious. *New Media & Society*, 11(6), 985–1002.

Belmaker, R. H. & Agam, G. (2008). Major depressive disorder. *The New England Journal of Medicine*, 358(1), 55–68.

Benzon, K. (2008). A dark web. In H. A. Clark (Ed.), *Depression and narrative: telling the dark* (p. 145). Albany: Suny Press.

Boyd, danah. (2006). *A Blogger's Blog: Exploring the Definition of a Medium*. *Reconstruction*, 6(4), Retrieved on 8.8.2013 from <http://reconstruction.eserver.org/064/boyd.shtml>.

- Bruner, J. S. (2003). *Making stories: Law, literature, life*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Cacioppo, J. T., Hawkley, L. C. & Thisted, R. A. (2010). Perceived social isolation makes me sad: 5-year cross-lagged analyses of loneliness and depressive symptomatology in the Chicago Health, Aging, and Social Relations Study. *Psychology and Aging*, 25(2), 453–63.
- Carney, R. M., Rich, M. W., Freedland, K. E., Saini, J., TeVelde, A., Simone, C. & Clarck, K. (1988). Major depressive disorder predicts cardiac events in patients with coronary artery disease. *Psychosomatic Medicine*, 50, 627–633.
- Chen, G. M. (2012). Why do women write personal blogs? Satisfying needs for self-disclosure and affiliation tell part of the story. *Computers in Human Behavior*, 28(1), 171–180.
- Chunks of Reality. (2009). *Chunks of Reality*. Retrieved on 22.1.2010 from <http://chunksofcreality.blogspot.com/>.
- Conrad, P. & Stults, C. (2010). The Internet and the Experience of Illness. In C. E. Bird, P. Conrad, A. M. Fremont & S. Timmermans (Eds.), *Handbook of Medical Sociology* (p. 179). Nashville, TN: Vanderbilt University Press.
- Crossley, M. L. (1999). Stories of illness and trauma survival: liberation or repression? *Social Science & Medicine*, 48(11), 1685–1695.
- Derks, D., Fischer, A. H. & Bos, A. E. R. (2008). The role of emotion in computer-mediated communication: A review. *Computers in Human Behavior*, 24(3), 766–785.
- Efimova, L. & De Moor, A. (2005). Beyond personal webpublishing: An exploratory study of conversational blogging practices. *Proceedings of the 38th Annual Hawaii International Conference on*. Retrieved on 30.1.2010 from <http://www.computer.org/csdl/proceedings/hicss/2005/2268/04/22680107a.pdf>.
- etta. (2009). *Depression Marathon*. Retrieved on 30.1.2010 from <http://depressionmarathon.blogspot.com>.
- Farmer, P. & Kleinman, A. (1989). AIDS as Human Suffering. *Daedalus*, 118(2), 135–160.
- Fee, D. (2000). The project of pathology: Reflexivity and depression in Elizabeth Wurtzel's Prozac nation. In idem (Ed.), *Pathology and the postmodern: mental illness as discourse and experience* (pp. 74–97). London: Sage.

- Frank, A. W. (1995). *The wounded storyteller: Body, illness, and ethics*. Chicago: University of Chicago Press.
- Galegher, J., Sproull, L. & Kiesler, S. (1998). Legitimacy, Authority, and Community in Electronic Support Groups. *Written Communication*, 15(4), 493–530.
- Geertz, C. (1974). “From the native’s point of view”: On the nature of anthropological understanding. *Bulletin of the American Academy of Arts and Sciences*, 28(1), 26–45.
- Gill, A., Nowson, S. & Oberlander, J. (2009). What are they blogging about? Personality, topic and motivation in blogs. *Proceedings of the AAAI Int. Conf. of Weblogs and Social Media (ICWSM)*. San Jose, CA.
- Gorwood, P. (2004). Generalized anxiety disorder and major depressive disorder comorbidity: an example of genetic pleiotropy?. *European Psychiatry: The Journal of the Association of European Psychiatrists*, 19(1), 27–33.
- Greene, J. A., Choudhry, N. K., Kilabuk, E. & Shrank, W. H. (2011). Online social networking by patients with diabetes: a qualitative evaluation of communication with Facebook. *Journal of general internal medicine*, 26(3), 287–292.
- Haker, H., Lauber, C. & Rössler, W. (2005). Internet forums: A self-help approach for individuals with schizophrenia?. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 112(6), 474–477.
- Hall, K. (1996). Cyberfeminism. In S. C. Herring (Ed.), *Computer-Mediated Communication: Linguistic, Social, and Cross-Cultural Perspectives* (pp. 147–170). Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins.
- Heilferty, C. M. (2009). Toward a theory of online communication in illness: concept analysis of illness blogs. *Journal of advanced nursing*, 65(7), 1539–1547.
- Herring, S. C., Kouper, I., Scheidt, L. A. & Wright, E. L. (2004). Women and Children Last: The Discursive Construction of Weblogs. In L. Gurak, S. Antonijeivic, L. Johnson, C. Ratliff & J. Reyman (Eds.), *Into the Blogosphere: Rhetoric, Community, and Culture of Weblogs*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Herring, S. C., Scheidt, L. A., Kouper, I. & Wright, E. L. (2006). A Longitudinal Content Analysis of Weblogs: 2003–2004. In M. Tremayne (Ed.), *Blogging, citizenship, and the future of media* (pp. 3–20). London: Routledge.

- Hollenbaugh, E. E. (2011). Motives for maintaining personal journal blogs. *Cyberpsychology, behavior and social networking*, 14(1-2), 13–20.
- Holma, K. M., Melartin, T. K., Haukka, J., Holma, I. A. K., Sokero, T. P. & Isometsä, E. T. (2010). Incidence and predictors of suicide attempts in *DSM-IV* major depressive disorder: a five-year prospective study. *The American Journal of Psychiatry*, 167(7), 801–808.
- Holmans, P., Weissman, M. M., Zubenko, G. S., Scheftner, W. A., Crowe, R. R., Depaulo, J. R., Knowles, J. A., et al. (2007). Genetics of recurrent early-onset major depression (GenRED): final genome scan report. *The American Journal of Psychiatry*, 164(2), 248–258.
- Internet World Stats. Top Ten Internet Languages (2010). Retrieved on 8.5.2013, from <http://www.internetworldstats.com/stats7.htm>.
- Kangas, I. (2001). Making sense of depression: Perceptions of melancholia in lay narratives. *Health*, 5(1), 76.
- Karp, D. A. (1996). *Speaking of sadness: Depression, disconnection, and the meanings of illness*. New York: Oxford University Press.
- Kessler, R. C. (1998). Lifetime Panic-depression comorbidity in the National Comorbidity Survey. *Archives of General Psychiatry*, 55(9), 801–808.
- Kessler, R. C. (2003). Epidemiology of women and depression. *Women and Depression*, 74(1), 5–13.
- Kleinman, A. (1988). *The illness narratives: Suffering, healing, and the human condition*. New York: Basic Books.
- Kleinman, A. & Good, B. (1985). *Culture and depression: Studies in the anthropology and cross-cultural affect and disorder*. Berkeley: University of California Press.
- la. (2009). *Letters From Exile*. Retrieved on 10.1.2010 from <http://lettersfromexile.wordpress.com/>.
- Larsen, J. A. (2004). Finding meaning in first episode psychosis: experience, agency, and the cultural repertoire. *Medical Anthropology Quarterly*, 18(4), 447–471.
- Leggatt, J. (2009). *Fighting the Darkness: My Secret Battle with Depression*. Retrieved on 10.1.2010 from <http://fightingthedarkness.blogspot.com/>.
- Linde, C. (1993). *Life stories: The creation of coherence*. New York: Oxford University Press.

- Lukač, M. (2011). Down to the bone: A corpus-based critical discourse analysis of pro-eating disorder blogs. *Jezikoslovlje*, 12(2), 187.
- Miller, M. W. (1997). Cancer support groups migrate to Internet relay chat. *Health Care on the Internet*, 1(3), 83–89.
- Obeyesekere, G. (1985). Depression, Buddhism, and the work of culture in Sri Lanka. In A Kleinman & B. J. Good (Eds.), *Culture and depression: Studies in the Anthropology and cross-cultural psychiatry of affect and disorder* (pp. 134–152). Berkeley, CA: University of California Press.
- Ochs, E. & Capps, L. (2001). *Living narrative: Creating lives in everyday storytelling*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Ohayon, M. M. & Schatzberg, A. F. (2010). Chronic pain and major depressive disorder in the general population. *Journal of Psychiatric Research*, 44(7), 454–61.
- Pedersen, S. & Macafee, C. (2007). Gender Differences in British Blogging. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 12(4), 1472–1492.
- Rabinow, P. (1984). Introduction. In P. Rainbow (Ed.), *The Foucault Reader* (pp. 3–29). Harmondsworth Middx: Penguin Books.
- Radden, J. (2008). The language of madness: Representing bipolar disorder in Kay Redfield Jamison's *An Unquiet Mind* and Kate Millett's *The Loony-Bin Trip*. In H. Clark (Ed.), *Depression and narrative: Telling the dark* (pp. 29–41). Albany, NY: State University of New York.
- Reeves, P. M. (2000). Coping in cyberspace: The impact of Internet use on the ability of HIV-positive individuals to deal with their illness. *Journal of Health Communication*, 5 Suppl (May 2013), 47–59.
- Ressler, P. K., Bradshaw, Y. S., Gualtieri, L. & Chui, K. K. H. (2012). Communicating the experience of chronic pain and illness through blogging. *Journal of medical Internet Research*, 14(5), e143.
- Rheingold, H. (1993). *The virtual community: Homesteading on the electronic frontier*. Reading, MA: Addison Wesley Publishing Company.
- Shaw, L. H. & Gant, L. M. (2002). In defense of the internet: The relationship between Internet communication and depression, loneliness, self-esteem, and perceived social support. *Cyberpsychology & Behavior*, 5(2), 157–71.
- Siles, I. (2012). Blog: A history and perspective. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 17(4), 408–421.

- Silverman, D. (2006). *Interpreting qualitative data: Methods for analyzing talk, text and interaction*. London: Sage.
- Sofka, C. J. (2012). Blogging: New age narratives of dying, death and grief. In C. J. Sofka, K. Gilbert & I. N. Cupit (Eds.), *Dying, death, and grief in an online universe: For counselors and educators* (p. 290). New York: Springer Publishing Company.
- Sontag, S. (1979). *Illness as metaphor*. New York: Vintage Books.
- Szasz, T. S. (1974). *The myth of mental illness: Foundations of a theory of personal conduct*, New York: Harper & Row.
- Tuesday, R. (2009). *My Thirteenth Sad Day*. Retrieved on 10.1.2010 from <http://mythirteenthsadday.blogspot.com/>.
- Turkle, S. (1999). Cyberspace and Identity. *Contemporary Sociology*, 28(6), 643–648.
- White, D. S., Gunasekaran, A., Shea, T. P. & Ariguzo, G. C. (2011). Mapping the global digital divide. *International Journal of Business Information Systems*, 7(2), 207-219.

מאמר מקורי

חסינות מטקטיקת השכנוע "גִּנְבַת הרעם"

דנה וימן-זקס*

תקציר

טקטיקות שכנוע שונות משמשות אותנו כאשר אנו מבקשים להשפיע על אחרים בתקשורת בין-אישית או בתקשורת ההמונים. טקטיקת שכנוע מוכרת מכונה "גִּנְבַת הרעם" (Stealing Thunder) (McElhaney, 1987). מטרתה היא להפחית מחומרתו של מידע שלילי באמצעות חשיפתו על ידי הצד המתגונן, בטרם יעשה כן הצד היריב. מחקרים בחנו את הטקטיקה בעיקר בהקשר המשפטי, אך היא מופעלת גם בהקשרים אחרים: בפוליטיקה, בתעמולה, בפרסום, ביחסים בין-אישיים. בסדרת ניסויים בדקו ויליאמס ועמיתיו (Williams, Bourgeois & Croyle, 2003; Williams & Dolnik, 2001; Dolnik, Case & Williams, 2003) את יעילות הטקטיקה בהקשר משפטי: משתתפים בתפקיד "מושבעים" התבקשו להעריך את הנאשם ואת הקורבן לאחר שהנאשם עשה שימוש בטקטיקת "גִּנְבַת הרעם" (כלומר, ביוזמתו חשף מידע שלילי על עצמו). המשתתפים התלויים היו שינוי ביחס אל הנאשם ואל הקורבן בהשוואה שבין שימוש בטקטיקה זו לאי-שימוש בה. המחקר המוצג כאן בחן את יעילות הטקטיקה שיושמה על אנשי מקצוע מנוסים הנחשפים לשימוש בטקטיקות שכנוע באופן תדיר. אוכלוסיית המחקר מנתה שופטים בגמלאות (להלן: שופטים) וגמלאים שאינם שופטים. הממצאים גילו כי הטקטיקה הייתה יעילה פחות כאשר היא הופעלה על שופטים מנוסים

* עו"ד ד"ר דנה וימן-זקס היא מרצה בחוג לתקשורת במכללה האקדמית כנרת ובמכללה האקדמית עמק יזרעאל. המחברת מבקשת להודות לפרופ' יהונתן כהן ולפרופ' יריב צפתי מאוניברסיטת חיפה על הייעוץ בניתוח הנתונים, לעורך ד"ר מוטי נייגר על ליווי קפדני ומסור וכן לשלושת שופטי המאמר על תרומתם בהערותיהם ובהצעותיהם.

לעומת אנשים מן היישוב. המסקנה היא שהיכרות עם הטקטיקה וחשיפה חוזרת לשימוש בה פוגמות ביעילותה ואוכלוסיות מקצועיות או מנוסות יותר רוכשות חסינות מפניה.

מבוא

מהי טקטיקת "גנבת הרעם"?

בתקשורת בין-אישית או בתקשורת ההמונים מופעלות טקטיקות שכנוע רבות הנשענות על רגשות, על שכל ישר, על ניסיון או על ידע. מחקרים רבים ניסו לזהות את היעילות היחסית של טקטיקות כאלה, כגון הפחדה, פיתוי, השמצת יריב או מתחרה, חשיפת מידע שלילי על צד אחר, ועוד. ואכן, במקרים רבים מבקש המשכנע להיבנות מחשיפת מידע שלילי על מתחרהו, על המתעמת עמו במשפט, על דעת הקהל בשוק המסחרי או במערכת הבחירות.

"גנבת הרעם" (McElhaney, 1987) היא טקטיקת שכנוע שמטרתה להמעיט מחומרתם של מידע או של ראיה שליליים באמצעות חשיפתם על ידי הצד המתגונן בטרם עשה כן הצד היריב. מחקרים מראים ששימוש בטקטיקה זו מקטין את תפיסת הנזק ואת תפיסת חומרת המידע והראיות שנחשפו (Williams & Dolnik, 2001; McElhaney, 2005). טקטיקה זו משמשת בתחומים רבים: פרסום ותעמולה, יחסים בין-אישיים, פוליטיקה, שיווק ועוד.

אדגים את השימוש בה בעולם הפרסום: נניח שאתה פרסומאי המעוניין לפרסם מוצר מסוים. בעת הכנת קמפיין הפרסום מתגלה לך פיסת מידע העשויה לפגוע בלקוח שלך. גילית כי תוקפו של המוצר פג אחרי תקופה קצרה יחסית. מידע זה ידוע גם למתחרים. כיצד תוכל לצמצם את השפעת המידע השלילי ולהשיג את התוצאה הטובה ביותר עבור הלקוח שלך? כאן נכנסת לשימוש בטקטיקת "גנבת הרעם". בטקטיקה זו מוצג המידע הפוגע בידי הצד המתגונן דווקא, ובכך היא מאפשרת "לגזול את הרעם" מהצד השני ולגרום למידע המזיק להיתפס כמזיק פחות מאשר במצב שבו המתחרים, התקשורת או כל גורם אחר היו חושפים אותו. השימוש בטקטיקה זו אפקטיבי רק במידה שנקודות התורפה ידועות למתחרים, לצד שכנגד. במצב כזה מזהיר מואט כי "אם אתה לא [תחשוף את המידע], אזי הצד הנגדי יעשה כן, ועוצמת ההשפעה של הראיה תהיה כפולה" (Mauet, 1992, p. 47-48). עורכי הדין עושים שימוש שכזה בטקטיקה זו בהליך המשפטי מתוך אמונה כי השימוש בה יקטין את השפעת המידע השלילי (Williams, Bourgeois, & Croyle, 1993).

טקטיקת "גנבת הרעם" הוכחה כאפקטיבית במחקרים לאורך השנים. מרבית המחקרים בחנו את הטקטיקה בהקשר משפטי. לאחר השימוש בטקטיקה זו השתנה

יחסם של המשתתפים במחקרים לחיוב אל הנאשם (מבחינת מידת האשמה, חומרת העונש וההתייחסות הרגשית לנאשם) ולשלילה אל הקורבן (מבחינה רגשית), בניגוד למצב ההפוך, שבו חשפה התביעה את המידע השלילי על הנאשם. עובדה זו מעניינת במיוחד מפני שהיא מנוגדת לכמה תאוריות פסיכולוגיות (ראו להלן) ולכללים ידועים בהלכה היהודית ("אין אדם משים עצמו רשע", "הודאת בעל דין כמאה עדים דמי").

מדוע הטקטיקה אמורה להצליח?

מחקרים על ניהול רושם (כלל הפעולות התקשורתיות של האדם אשר באמצעותן הוא מנסה לכפות את הגדרת המצב המיטבית מבחינתו) מצאו שכאשר אדם מציג מידע המנוגד לאינטרס שלו הוא נתפס כאמין, כישר וכמשכנע יותר (Dolnik, Case & Williams, 2003; Eagly, Wood & Chaiken, 1978; Walster, Aronson & Abrahams, 1966). אדם כזה נתפס גם כחביב יותר כאשר הוא חושף מידע שלילי על עצמו לפני שהצד השני עושה כן (Archer & Burleson, 1980; Jones & Gordon, 1972). חוקרי שיטות שכנוע (Kelman & Hovland, 1953) הראו שקהל משתכנע יותר מדוברים שנחשבים בעלי אמינות גבוהה.

מכאן שהסבר נוסף לכך ש"גנבת הרעם" היא טקטיקה יעילה הוא לא עצם השימוש באקט של "גנבת הרעם", אלא במה שנעשה עם ה"רעם" לאחר שנגנב, תהליך ה"מסגור" (Dolnik, Case & Williams, 2003). "גנבי הרעם" הם הראשונים החושפים את המידע המזיק וניתנת להם הזדמנות להעניק משמעות חיובית או מקלה למידע, מעין "מסגרת", בהוספת פרטים בדרך שתפחית את חשיבות המידע או שתגרום לו להיות זניח או לא רלוונטי להחלטה.

יתר על כן, "גנבת הרעם" יכולה לספק הזדמנות להזהיר את הקהל מהמידע השלילי שעתיד להימסר ו"לחסן" אותם מהשפעתו בעזרת התקפת העמדה שעתידה להיות מוצגת (Williams, Bourgeois & Croyle, 1993). מחקרים על אזהרה מראש (Cialdini, Petty & Cacioppo, 1981) מצאו שכאשר קהל מוזהר מנושא ו/או מעמדה שכנועית הוא מתנגד יותר לניסיונות השכנוע לגבי הנושא או העמדה שיוצגו. מקגווייר (McGuire, 1964) טען כי כאשר אדם מחזיק בעמדה שלא נשענת על ארסנל קוגניטיבי חזק, היינו כאשר אין בידיו מידע מבוסס לחיזוק עמדתו, והוא לא משוכנע לגמרי בצדקתו ועמדה זו מותקפת – הוא ייצר טיעונים נגד העמדה הסותרת כדי לחזק את עמדתו המקורית ויתנגד להתקפה חזקה יותר. עם זאת, כאשר רק הצד הנגדי מציג מידע שלילי, הקהל עלול לשער שהצד השני הסתיר אותו. ידוע כי כאשר אינפורמציה נתפסת כנדרה או כסודית היא נחשבת בעלת ערך רב יותר ולפיכך תשפיע יותר (Brock, 1968; Cialdini, 1993).

כאשר שני הצדדים במשפט חושפים את האינפורמציה השלילית, היא נתפסת כנדירה פחות ומכאן כבעלת חשיבות וערך פחותים. במילים אחרות, "חדשות ישנות אינן חדשות" (Dolnik, Case & Williams, 2003).

לבסוף, המשתתפים שמתבקשים להעריך את הנאשם מתמודדים עם חידה שאפשר לפתור אותה בהקטנת חשיבות הגילוי או בשינוי משמעותו. הם מאזינים לדברים ושומעים ממקור ראשון מידע המזיק לאדם, מסיקים כי כנראה הדברים שנאמרים הם לא כל כך נוראיים אם הם נאמרו בפי האדם עצמו ומפרשים את המסר באופן שיסדר עם גרסתו של האדם לקולא (שם). ההסבר הזה תואם את טענתו של אש (Asch, 1940, 1948) כי הנמענים משנים את משמעות המסר בהתאם למה שהם יודעים על מקורו. טיעון זה מתאים למודל של פנינגטון והסטיס (Pennington & Hasties, 1986, 1988, 1992) כי אנשים מבינים ומארגנים מידע באופן "סיפורי" (נרטיבי).

מדוע הטקטיקה לא אמורה להצליח?

ניתוח השיטה בעזרת תאוריות פסיכולוגיות מוביל למסקנה כי יעילותה אינה מובנת מאליה ויש להטיל בה ספק. אפקט הראשונות מתאר תופעה שבה תכונות המופיעות בהתחלה משפיעות על הרושם הכולל יותר מתכונות המופיעות לאחר מכן. רעיון זה משתקף באמירה הנפוצה ש"הרושם הראשוני קובע". ההסבר לכך הוא שהתכונות שמזוהות בהתחלה יוצרות סכמה המטמיעה לתוכה אלמנטים שבאים בהמשך (Asch, 1946). כך, העלאת אינפורמציה שלילית בשלב מוקדם עלולה ליצור רושם שלילי מוקדם שישפיע על הרושם שמותיר האדם על הקהל המעריך (Dolnik, Case & Williams, 2003).

נוסף על כך "גנבת הרעם" עשויה להיות לא יעילה מפני שהיא מבליטה את המידע השלילי על האדם (Dolnik, Case & Williams 2003), ולפיכך מגבירה את הזמינות של האינפורמציה השלילית בתודעתם של המעריכים. קצ'ופו ופטי הראו כי חזרה על מסר שנועד לשכנע מעצימה את העיבוד שלו (Cacioppo & Petty, 1979). באופן דומה, מחקרים בפסיכולוגיה קוגניטיבית מראים כי חשיפה רבה למסר מגבירה את הזיכרון, את ההבנה ואת התפיסה שלו (Lockhart, 1972; Nelson, 1977; Rundus, 1971).

ההודאה במידע השלילי מבטלת את הספקות באשר לאמינותו ולא משאירה למעריכים ברירה אלא להתייחס לעדויות כאל עובדות (Dolnik, Case & Williams, 2003). מחקרים הראו כי כאשר יחיד מוסר מידע המנוגד לאינטרס האישי שלו, המידע מוערך כאמין יותר (Wood & Eagly, 1981). לכן המידע השלילי שמוסר הנאשם עלול לשמש נגדו ולזכות באמינות רבה שתגביר את הנזק.

סקירת המחקרים: בדיקת יעילותה של הטקטיקה בתחומים שונים

הליכים משפטיים

המחקר האמפירי הראשון שבדק את יעילותה של טקטיקת "גנבת הרעם" נערך בידי ויליאמס, בורדוואה וקרויל בשנת 1993. נמצא בו כי באמצעות גנבת מידע שלילי ומסירתו לפני שהיריב עושה כן אפשר לחזק את האמינות ולזכות ביחס חיובי יותר מהמושבעים. הטקטיקה נמצאה יעילה הן בהליך אזרחי הן בהליך פלילי (Williams, Bourgeois & Croyle, 1993).

מחקרים חדשים יותר בדקו הסברים אפשריים לתוצאות אלה. לדוגמה, בעוד המחקר המקורי של ויליאמס ועמיתיו (שם) מצא כי הטקטיקה יעילה להגברת האמינות של הנאשם, מצא מחקר אחר כי הטקטיקה יעילה גם אם דעתם של המושבעים על אמינות הנאשם לא משתנה (Dolnik, Case & Williams, 2003). מחקר זה מצא גם כי הטקטיקה יעילה גם ללא המסגור, היינו עטיפת העובדות השליליות בסיפורו של הנאשם כדי לרכז את העובדות השליליות שחשף, ולעתים אף יעילה יותר בלעדיו. במחקרים לא ניתן מענה לשאלה מדוע המסגור מיותר ובאילו תנאים, אם בכלל, הוא יהיה יעיל. המחקר הטיל ספק גם בהסבר של "חדשות ישנות אינן חדשות", ומצא כי העובדה שהמסר השלילי מועלה על ידי שני הצדדים לא משפיעה על יעילותו. הטקטיקה נמצאה יעילה הן אם המידע השלילי נמסר רק בפי הנאשם והן אם המידע השלילי נמסר תחילה בפי הנאשם ואחר כך גם על ידי התביעה (שם). לבסוף, ישנה תמיכה אמפירית בהשערה כי המעריכים משנים את משמעות המסר בהתאם לציפיותיהם (שם).

נחקרו גם גבולות הטקטיקה. לדוגמה, ויליאמס, בורדוואה וקרויל (Williams, Bourgeois & Croyle, 1993) בדקו אם יעילות הטקטיקה תלויה בתזמון מדויק, מוקדם או יחסית מאוחר להליך המשפטי (אך לפני ה"רעם"), ומצאו כי הטקטיקה יעילה ללא התחשבות בתזמון השימוש בה. מנגד, טקטיקת ה"הודאה ברעם", היינו מידע שלילי שמסר הנאשם לאחר שהתביעה כבר חשפה אותו, נמצאה כלא יעילה (Williams & Dolnik, 2001). הם מצאו עוד כי טקטיקת "גנבת הרעם" מפחיתה מהשליליות של המידע אף כשהמידע היה חמור באופן יחסי (שם). אולם נראה כי במידה מסוימת של חומרת המידע הטקטיקה אינה יעילה. נוסף על כך מצא מחקר זה כי יעילות הטקטיקה לא מושפעת מתכונותיו האישיות של "גונב הרעם" (גזע, למשל) או מתכונות המעריכים (היכולת לעבד מידע), אלא מאופן עיבוד המידע. מחקר אחר מצא כי הטקטיקה אינה יעילה כאשר עיבוד המסר נעשה דרך המסלול המרכזי בו המסר מעובד בצורה עמוקה ויסודית והמוטיבציה לעיבודו מוגברת. לעומת זאת, הטקטיקה נמצאה יעילה כאשר עיבוד המסר נעשה

דרך המסלול ההיקפי בו המסר מעובד בצורה שטחית, מהירה וללא בחינה קפדנית של הטיעונים (Howard, Brewer & Williams, 2006). כמו כן נבדקה השפעת השימוש בטקטיקות אחרות על יעילותה של טקטיקת "גנבת הרעם". למשל, נמצא כי במצב שבו התביעה לא חוזרת על המידע השלילי שנגנב על ידי הנאשם (התעלמות) יעילות הטקטיקה לא נפגעה. מנגד נמצא כי התביעה יכולה למתן את השפעת הטקטיקה באמצעות מתן הסבר למעריכים על השימוש בה (Williams & Dolnik, 2001; Dolnik, Case & Williams, 2003).

"גנבת רעם" בתקשורת בין-אישית

המחקרים הראשונים התמקדו בטקטיקת "גנבת הרעם" בהליך המשפטי. מחקרי המשך הדגישו את יעילותה בתחומים שונים, ובהם היחסים שבינו לבינה (Arpan & El-Hajje, 1993; Zablocki, 1996; Law, 2008) (Pompper, 2003; Arpan & Roskos-Ewoldsen, 2005; Claeys & Cauberghe, 2011) ופוליטיקה (Ondrus & Williams, 1996, 1998). הממצאים בתחומים השונים היו דומים לממצאיהם של ויליאמס, בורז'ואה וקרויל (Williams, Bourgeois & Croyle, 1993) לגבי "גנבת רעם" בשדה המשפטי, והראו כי הטקטיקה יעילה בתחומים רבים, משפיעה על תפיסת האמינות של חושף העובדות השליליות ומקלה עמו.

כך, למשל, במחקרה של זבלוצקי (Zablocki, 1996) נחשפו משתתפים גברים למשתפת פעולה "פלרטטנית" כאשר המתנינו בתור לתחילת הניסוי. תוך כדי האינטראקציה אתה הציעה משתפת הפעולה למשתתף לצאת אתה ל"דייט". מאוחר יותר גילו חלק מהנבדקים כי למשתפת הפעולה יש הרפס. תנאי הניסוי היו הדרך שבה המידע על ההרפס התגלה למשתתפים. בתנאי ה"רעם" ראו המשתתפים במקרה תרופה נגד הרפס השייכת למשתפת הפעולה. בתנאי "גנבת הרעם" חשפה משתפת הפעולה את המידע בעצמה וביוזמתה. השערת המחקר הייתה כי יותר משתתפים ייענו להצעה לצאת לדייט אם המידע ייחשף על ידי הבחורה. ממצאי המחקר לא היו מובהקים בשל המדגם הקטן, אך הממוצעים היו בכיוון המועדף.

במחקר דומה, כחן אלה'גה (El-Hajje, 1993) את השפעת "גנבת הרעם" במודעות היכרות בווידאו. המידע השלילי במחקר זה היה לגבי בן הזוג הפוטנציאלי בקטע הווידאו שהוקרן. בנקודה מסוימת האדם עצמו או דף עובדות עליו חשפו מידע כי הוא אלקוהוליסט לשעבר. גם מחקר זה לא העלה תוצאות מובהקות. אלה'גה סבור כי המידע לא היה שלילי מספיק כדי ליצור הבדלים מובהקים בין הקבוצות. במחקר של לו (Law, 2008) נתגלה למשתתפים כי בן

זוגם הפוטנציאלי נושא את נגיף האיידס (HIV). כמו ביתר המחקרים, המידע נחשף בידי בן הזוג עצמו או על ידי גורם אחר או לא נחשף. התוצאה הייתה כי בן הזוג היה נחשק יותר בתנאי שבו המידע לא נחשף. בין שני התנאים האחרים לא נמצא הבדל מובהק. מחקרו של לו מראה כיצד אנשים מגיבים כאשר הם נחשפים למידע שלילי שאי אפשר לשנות אותו בקלות ויכול להיות שהמשתתפים מאמינים שהבעיה או לפחות חלקה היא אשמתו של האדם.

"גנבת רעם" בתקשורת המונים

אונדרוס וויליאמס (Ondrus & Williams, 1998) בחנו את "גנבת הרעם" בהקשר עיתונאי של חשיפת שערורייה פוליטית. במחקר הראשון שערכו, מבין שלושה, הם בחנו את ההשפעה של מידע שלילי המבוסס על יושר לעומת מידע שלילי המבוסס על כושר. כישלון המבוסס על כושר הוא חוסר יכולת לשפוט בצורה נאותה. לעומת זאת, כישלון המבוסס על הגינות נובע מחוסר יכולת לעשות שיפוט מוסרי נכון, כגון במקרה של מועמד פוליטי שלא העביר ליעדו סכום המיועד לתמיכה בילדים נזקקים. כמו במחקרים אחרים שבחנו את "גנבת הרעם", נחשף במחקר זה המידע בידי המועמד עצמו ("גנבת רעם"), או בידי עיתונאי חוקר ("רעם") או לא נחשף ("אין רעם"). העיתונאים שהשתתפו במחקר התבקשו לדרג את רמת העניין בסיפור ואת הכיסוי התקשורתי שיקבל. כאשר הפוליטיקאי חשף את העובדה שהוא לא העביר את הכספים שנועדו לילדים, העיתונאים דירגו את הסיפור כמעניין פחות. לעומת זאת, כשהעיתונאי חשף את העובדה הזאת הסיפור דורג כמעניין יותר.

ממצאים אלה נתמכו במחקר נוסף (Arpan & Pompper, 2003) אשר בחן את אותה השערה ומצא ממצאים דומים. במחקר זה, קודדו כתבות עיתונאיות אמתיות כמבוססות על כשל הגינות וככאלה המבוססות על כשל של כושר. אורך הכתבה, מיקומה בעיתון וכמה תשומת לב תקשורתית היא קיבלה היו שלושת המשתנים התלויים שאותם מדדו החוקרים. נמצא כי "גנבת הרעם" הפחיתה את כמות כתבות ההמשך של הכתבה, אך לא שינתה את מיקומה בעיתון.

גם אונדרוס וויליאמס (Ondrus & Williams, 1998) נתנו למשתתפים במחקרם לכתוב סיפור שנכללה בו אינפורמציה שונה: ניתנה להם רשימת עובדות, ובהן שהפוליטיקאי עצמו חשף מידע על אי העברת הכספים או שהמשתתף עצמו גילה את העובדה בתרשים שהוצג לו. תוצאות מחקר זה מנוגדות למחקרים טיפוסיים של "גנבת הרעם". משתתפים שנמסר להם כי הפוליטיקאי חשף את המידע כתבו כתבה ארוכה יותר מאשר אלה שגילו את המידע בעצמם. החוקרת ציינה כי אולי הסיבה לכך היא בחידוש שפוליטיקאי חשף מידע שלילי על עצמו.

מחקר דומה (Wigley, 2011) בחן את שערוריות המין של אליוט ספיצר, דיוויד פטרסון, טייגר וורס ודיוויד לטרמן. הממצאים הראו, בדומה למחקרם של אונדרוס וויליאמס (Ondrus & Williams, 1998), כי אלה שחשפו מידע מרשיע על עצמם לפני שניתנה לתקשורת הזדמנות לעשות זאת, זכו לפחות סיקור תקשורתי, והסיקור עצמו היה סיקור חיובי יותר והכותרות חיוביות יותר. ארפן ופומפר (Arpan & Pompper, 2003) ערכו מחקר דומה, אך במקום לבחון כתבות עיתונאיות הם ביקשו מעיתונאים לקרוא תרחיש ולדרג אותו לפי אותם משתנים מהמחקרים של אונדרוס, ויליאמס וויגלי (Ondrus & Williams, 1998; Wigley, 2011). החוקרים מצאו כי עיתונאים שקראו את הכתבה שבה "נגנב הרעם" דירגו את הסיפור כמעניין פחות וכראוי פחות לסיקור תקשורתי, ודירגו את האדם כאהוד יותר מאשר בכתבות אשר בהן לא תוארה "גנבת רעם".

ארפן ורוסקוס-אוולדסן (Arpan & Roskos-Ewoldsen, 2005) בחנו את התגובות על מידע אשר עסק בכך שהמשקה המיוצר על ידי חברה מוכרת (פפסי) גורם למחלות. הם תפעלו סיטואציות שבהן פפסי מוסרת את המידע או אינה עושה זאת ובדקו את תגובות המשתתפים לחדשות. כצפוי, כאשר חשפה פפסי כי המוצר שלה גורם למחלות, ראו בה המשתתפים חברה אמינה יותר. המחקרים האלה מראים כי השימוש ב"גנבת הרעם" נפוץ בתחומי תקשורת רבים (משפטית, פוליטית, בין-אישית, מסחרית ועוד) ויעילותה נבדקה בתחומים מגוונים אלה.

המחקר – רציונל והשערות

עד כה השתתפו במחקרים בדרך כלל סטודנטים שאינם רגילים להיחשף לטקטיקות שכנוע באופן תדיר. למשל, ויליאמס ועמיתיו מצאו (Williams, Bourgeois & Croyle, 1993; Williams & Dolnik, 2001; Dolnik, Case & Williams, 2003) כי טקטיקת "גנבת הרעם" יעילה כאשר היא מיושמת על "מושבעים" (סטודנטים בתפקיד של מושבעים), כלומר אנשים אשר נחשפו לשימוש בטקטיקה באופן חד פעמי. לעומת זאת, המחקר המוצג כאן נועד לבדוק את יעילות הטקטיקה כאשר היא מיושמת על קהל מיומן, מקצועי, שנחשף לשימוש בטקטיקה באופן תדיר. הניסוי בדק את השפעת הטקטיקה על שופטים בגמלאות, בעלי מקצוע מנוסים הנחשפים למגוון טקטיקות שכנועיות ומכירים אותן ואת השימוש בהן. קבוצת השופטים בגמלאות הושוותה לקבוצת ביקורת – גמלאים אקדמאים שאינם שופטים. השאלה הייתה: האם הטקטיקה יעילה גם כשיטת המשפט מבוססת על הכרעת שופט, בעל מקצוע מנוסה, ולא על מושבעים, כפי שנחקר עד היום?

דולניק, קייס וויליאמס (Dolnik, Case & Williams, 2003) מצאו כי הכרת הטקטיקה ומודעות לשימוש בה פוגעות ביעילותה. עוד מחקרים מצאו כי עורכי דין עושים שימוש תדיר בטקטיקה בהליך המשפטי, במיוחד בשלב טיעוני העונש (Williams, Bourgeois & Croyle, 1993). בהמשך לממצאים אלה שיערתי כי שופטים הנחשפים לטקטיקת השכנוע "גנבת הרעם" ולטקטיקות שכנוע אחרות באופן תדיר יהיו מושפעים פחות מהשימוש בטקטיקה מאשר קבוצת הביקורת, הגמלאים שאינם שופטים, אשר אינם נחשפים באופן תדיר לשימוש בטקטיקות שכנוע. יתר על כן, במחקרם של הווארד, ברואר וויליאמס (Howard, Brewer & Williams, 2006) נמצא כי טקטיקת "גנבת הרעם" אינה יעילה כאשר תהליך עיבוד המידע נעשה באמצעות הערוץ המרכזי, ערוץ שבו המסר נבחן בצורה עמוקה ויסודית לפי איכות הטיעונים והמוטיבציה לעיבוד המידע מוגברת. המחויבות להליך השיפוטי והחתירה המרבית להגיע לחקר האמת במטרה להשיג תוצאות מדויקות מחייבות תהליך עיבוד עמוק המביא בחשבון את מכלול הראיות והעובדות המוצגות לו תוך שימת לב מרבית לפרטי המקרה. מכאן שהשערה אפשרית לכך שהטקטיקה תהיה יעילה פחות אצל שופטים לעומת מי שאינם שופטים היא רמת העיבוד השונה בין הקהלים. אצל מי שאינם שופטים העיבוד שטחי והמוטיבציה נמוכה יותר מאשר אצל השופטים. השערה נוספת היא כי יימצא אפקט אינטראקציה בין הסטטוס של המשתתף (שופט או אדם שאינו שופט) לבין התנאי שאליו נחשף ("רעם" או "גנבת רעם") וכי אצל המשתתפים שאינם שופטים הפער בין תנאי הניסוי יהיה גדול יותר מאשר אצל קבוצת השופטים.

שיטה

משתתפים

בניסוי השתתפו 25 שופטים בגמלאות (בשל מגבלות המוטלות על שופטים מכהנים פנינו לשופטים בגמלאות). גילם של השופטים נע בין 50-90 ($M=71.33$, $Sd=9.31$). מספר שנות השיפוט נע בין 10-40 ($M=20.32$, $Sd=7.80$). 17 מהשופטים היו גברים (שהם כ-65.4 אחוז מהמשתתפים) ותשע היו נשים (שהן כ-34.6 אחוז מהמשתתפים).

לקבוצת השוואה הוזה במאפיינה לקבוצת הניסוי נדגמו 103 גמלאים שאינם שופטים והם בעלי משתני רקע דומים (גיל והשכלה אקדמאית). גילם של הגמלאים שאינם שופטים נע בין 45-77 ($M=60/83$, $Sd=6/77$). 42 מהמשתתפים בגמלאות היו גברים (שהם כ-44.2 אחוז מהמשתתפים) ו-53 היו נשים (שהן כ-51.5 אחוז מהמשתתפים). שמונה משתתפים לא ענו על שאלת המגדר.

כלים

השאלון למשתתפים כלל תיאור מקרה של הליך משפטי שבו נדונה תאונת דרכים. תיאור המקרה נלקח ממחקרם של דולניק, קייס וויליאמס (Dolnik, Case, & Williams, 2003). למשתתפים הוצג תיאור מקרה אחד מתוך שניים: בראשון הנאשם חשף מידע שלילי על עצמו לפני שהתביעה עשתה כן (תנאי "גנבת הרעם"), ובשני התביעה חשפה ראשונה מידע שלילי על הנאשם (תנאי "רעם"). לאחר תיאור המקרה וחילופי הדברים בין התביעה להגנה, התבקשו המשתתפים לענות על שאלון קצר. ראו רשימת המשתתפים התלויים בטבלה 1.

טבלה 1. רשימת המשתתפים התלויים

גורם	המשתנה	השאלה	סקאלה
אופרציונלי	אשמה	האם לדעתך דוד שטרן אשם או לא אשם?	כן / לא
	מידת הביטחון באשמה*	באיזו מידה אתה בטוח בתשובתך לגבי אשמת הנאשם?	1-10 1 = בכלל לא בטוח 10 = בטוח מאוד
	מידת האשמה	באיזו מידה, לדעתך, הנאשם אשם?	1-10 1 = בטוח לא אשם 10 = בטוח אשם
	שנות מאסר	כמה שנות מאסר היית גוזר על הנאשם	0-10 0 = בכלל לא 10 = עונש מקסימאלי
אמוציונלי כלפי הנאשם	אמינות	כמה אמין אתה חושב שהנאשם כערך?	1-10 1 = לא אמין בכלל 10 = אמין מאוד
	חרטה	כמה חרטה אתה חושב שחש הנאשם בפעולותיו?	1-10 1 = ללא חרטה 10 = חרטה רבה
	סימפטיה לנאשם	כמה סימפטיה אתה חש כלפי הנאשם?	1-10 1 = מועטה 10 = רבה

גורם	המשתנה	השאלה	סקאלה
אמוציונלי כלפי הקורבן	סימפטיה לקורבן	כמה סימפטיה אתה חש כלפי הקורבן?	1-10 1 = מועטה 10 = רבה
	הזדהות עם הקורבן	כמה פעמים מצאת את עצמך שם את עצמך במקומו של הקורבן?	1-10 1 = בכלל לא 10 = לעתים קרובות

במטרה לבחון את קיומן של תת־הקבוצות בקרב שמונת המשתנים התלויים הכמותיים במחקר נערך ניתוח גורמים ל־Principal Component Analysis (PCA). נמצא כי לאחר הרוטציה הגורם האמוציונלי ביחס לקורבן מסביר כ־31.48 אחוז מהשונות במערך, הגורם האופרציונלי תורם כ־16.15 אחוז לשונות במערך והגורם האמוציונלי ביחס לנאשם מסביר 14.24 אחוז מהשונות במערך. שלושת הגורמים יחד תרמו 61.87 אחוז לשונות במערך. טעינויות המשתנים על הגורמים לאחר רוטציה אורתוגונלית מוצגות בטבלה 2.

טבלה 2. טעינויות המשתנים על כל גורם לאחר רוטציה

משתנה	גורם	רגשי כלפי הנאשם	רגשי כלפי הקורבן
שנות מאסר	0.71		
מידת האשמה	0.31		
חרטת הנאשם		0.74	
סימפטיה לנאשם		720.	
הזדהות עם הנאשם	*.840	510.	
אמינות הנאשם**			

משתנה	גורם		
הזדהות עם הקורבן			0.71
סימפטיה לקורבן			730.

* משתנים הטעונים על יותר מגורם אחד בטעינות גבוהה מ-0.3 נבחרו בהתאם לחלוקת הגורמים בניסויים האחרים.

** משתנה ללא טעינות מספקת (מעל 0.3) בכל הגורמים.

הליך

השופטים בגמלאות שהשתתפו בניסוי זה חולקו בצורה אקראית לשני תנאי הניסוי: 13 נחשפו לתנאי "גנבת הרעם" ו-12 נחשפו לתנאי ה"רעם". גם המשתתפים שלא היו שופטים חולקו בצורה אקראית לשתי קבוצות ניסוי: 32 נחשפו לתנאי "גנבת הרעם" ושבעים לתנאי ה"רעם". ההבדל במספר המשתתפים בין קבוצת הניסוי (השופטים) לקבוצת הביקורת (גמלאים שאינם שופטים) נבע בעיקרו מחוסר שיתוף פעולה של השופטים; רבים מהם סירבו לענות על השאלון שהוצג להם והעדיפו להתייחס למחקר בעל פה ללא התייחסות נקודתית לשאלות שהוצגו ולסולמות התשובות.

השאלונים נשלחו לקבוצת השופטים בדואר והם התבקשו להשיב עליו בכתובת אתר שבו השאלון הופיע בצורה מקוונת או למלאו ידנית ולהחזירו במעטפה שצורפה למכתב. לקבוצת הגמלאים שאינם שופטים הועבר קישור לשאלון מקוון והמענה היה ממוחשב. בדיקה בין-נבדקית, היינו בקבוצת השופטים ובקבוצת הנבדקים, נערכה לשם השוואה בין הפערים בתנאי "גנבת הרעם" לתנאי ה"רעם" בקבוצת הגמלאים לעומת קבוצת השופטים.

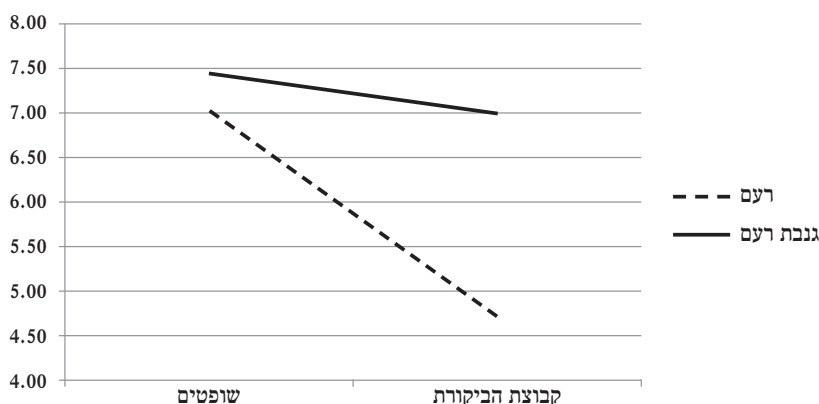
תוצאות

באמצעות ניתוח שונות רב-משתני Multivariate Analysis of Variance (MANOVA), תוך שימוש בקריטריון Hotelling's Trace נבדקה השערה כי התנאי ("רעם", "גנבת רעם") ישפיע על הערכת הנאשם והקורבן (הגורם האופרציונלי, הגורם האמוציונלי כלפי הנאשם והגורם האמוציונלי כלפי הקורבן) כאשר המשתתפים הם גמלאים שאינם שופטים ולא כאשר המשתתפים הם שופטים.

בהתאם להשערה נמצאה אצל המשתתפים הגמלאים שאינם שופטים השפעה מובהקת לתנאי שאליו נחשף המשתתף על המשתנה התלוי המשוקלל (הגורם האופרציונלי, הגורם האמוציונלי כלפי הנאשם והגורם האמוציונלי כלפי הקורבן) $F(3, 98) = 16.06, p < 0.01$. $F(3, 22) = 0.07, n.s$.

כדי ללמוד על מקור השונות, נערך ניתוח שונות דו-כיווני (Two-ways Anova), תוך שימוש בקריטריון Hotelling's Trace. נמצאה אינטראקציה מובהקת בין המשתנים על הגורם האמוציונלי כלפי הנאשם $[F(1,100) = 3.75, p < 0.01]$ כך שהגורם האמוציונלי ביחס אל הנאשם בקרב המשתתפים שאינם שופטים בתנאי "גנבת הרעם" ($M = 7.00, SD = 1.45$) היה גבוה מזה שבקרב משתתפים שאינם שופטים בתנאי "הרעם" ($M = 4.72, SD = 1.69$). האחרונים דיווחו על תחושה חיובית יותר כלפי הנאשם לאחר השימוש בטקטיקה. יחס זה לא נמצא בקרב השופטים $[F(1,24) = 1.04, n.s]$ (ראו איור 1). כמו כן לא נמצא אפקט אינטראקציה כזה על הגורם האופרציונלי הן בקרב השופטים בגמלאות $[F(1,24) = 0.55, n.s]$ והן בקרב הגמלאים שאינם שופטים $[F(1,100) = 0.11, n.s]$ וכן לא נמצא אפקט אינטראקציה מובהק על הגורם האמוציונלי ביחס כלפי הקורבן הן בקרב השופטים $[F(1,100) = 0.13, n.s]$ והן בקבוצה השנייה, בקבוצת הביקורת $[F(1,24) = 0.32, n.s]$.

איור 1. האינטראקציה של הסטטוס והתנאי שאליו נחשף המשתתף על הגורם האמוציונלי ביחס אל הנאשם



כמו כן, ממצאי רגרסיה לוגיסטית לניבוי קביעת האשמה (אשם/לא אשם) הצביעו על אפקט עיקרי לתנאי הקבוצה (גמלאים/שופטים). נמצא כי לגמלאים

היה סיכוי של פי 5.93 לקבוע כי הנאשם "אשם" לעומת השופטים. לא נמצא אפקט עיקרי לתנאי (רעם/גנבת רעם) ($R^2=.15$, $\chi^2_{(2)}=14.33$, $p<.001$). כמו כן, נמצא אפקט אינטראקציה לשני התנאים ($R^2=.21$, $\chi^2_{(3)}=20.28$, $p<.001$) (ראו טבלה 3).

טבלה 3. תוצאות רגרסיה לוגיסטית לניבוי קביעת האשמה על ידי השתייכות לקבוצה (שופטים/גמלאים), התנאי (רעם/גנבת רעם) והאינטראקציה בין קבוצה ותנאי

מודל 1	מקדם רגרסיה לא מתוקנן B	טעות תקן S.E.	Wald (df=1)	Exp(B)
קבוצה (שופט/גמלאי)	1.781	492.	**13.106	9345.
תנאי (רעם/גנבת רעם)	-0.426	440.	0.936	0.653
קבוצה (שופט/גמלאי)	5.68	1.80	**9.94	292.96
תנאי (רעם/גנבת רעם)	3.77	841.	*4.20	43.40
אינטראקציה: קבוצה*תנאי	-2.47	1.05	*5.49	0.084

** $p<.01$

* $p<.05$

על מנת לפרש את האינטראקציה ולבחון את הקשר בין משתנה התנאי ("רעם"/"גנבת רעם") למשתנה קביעת האשמה נערך מבחן חי כריבוע (Chi-square) לקבוצת השופטים ולקבוצת הגמלאים באופן נפרד. בקבוצת הביקורת נמצא קשר בינוני ומובהק בין התנאי למשתנה קביעת האשמה ($\chi^2=4.16$, $p<0.05$) ($\phi=0.21$, $p<0.05$). בקבוצת השופטים לא נמצא קשר מובהק בין התנאי למשתנה קביעת האשמה ($\chi^2=1.40$, $n.s.$) (ראו טבלה 4). כל הניתוחים נעשו תוך שליטה במשתנה הגיל ובמשתנה המין.

**טבלה 4. שכיחויות קביעת האשמה בקרב שופטים
וקבוצת הביקורת בין התנאים (רעם/גנבת רעם)**

תנאי	ביקורת	שופטים
רעם	32.4	50
גנבת רעם	12.9	78.6

המספרים מתארים את אחוז המשתתפים מתוך הקבוצות שקבעו כי הנאשם "אשם"

ממצאי מחקר זה מראים כי נמצאה השפעה מובהקת על הגורם האמוציונלי ביחס אל הנאשם רק בקבוצת הגמלאים שאינם שופטים. הם דיווחו על תחושה חיובית יותר כלפי הנאשם כאשר היה שימוש בטקטיקה. כמו כן נמצא גם כי הסיכוי להחלטה כי הנאשם "אשם" היה גדול יותר בקבוצת הגמלאים מאשר בקבוצת השופטים. נוסף על כך, בקבוצת הגמלאים נמצא קשר בינוני ומובהק בין התנאי ("רעם"/"גנבת רעם") למשתנה הדיכוטומי "אשמה". בקבוצת השופטים לא נמצא קשר שכזה.

דיון

במחקרים שנערכו עד כה נבדקה טקטיקת "גנבת הרעם" על אוכלוסיות חסרות ניסיון בחשיפה אליה: הנבדקים היו בדרך כלל סטודנטים, אנשים מן היישוב, חסרי רקע משפטי, שאינם מנוסים בקבלת החלטות ובמניפולציות שכנועיות. במחקר זה נבחנה לראשונה יעילות הטקטיקה כאשר היא מיושמת על שופטים (השתתפו שופטים בגמלאות בשל מגבלות המוטלות על שופטים מכהנים), משתתפים מקצועיים החשופים באופן תדיר לשימוש בטקטיקות שכנוע כאלה ואחרות. בהתאם להשערת המחקר, באופן כללי, הטקטיקה נמצאה יעילה פחות כאשר היא יושמה על שופטים מנוסים בהשוואה לקבוצת הביקורת, אנשים מן היישוב (אשר היו זהים במשתני הרקע שלהם לקבוצת השופטים). נמצא כי אחוז העונים כי הנאשם "אשם" היה גדול בהרבה בקבוצת הגמלאים שאינם שופטים מאשר בקבוצת השופטים. אפשר להסביר ממצא זה באמצעות חזקת החפות מפשע הקיימת במשפט הפלילי הישראלי והמעוגנת בחוק העונשין (חלק מקדמי וחלק כללי) התשנ"ד-1994, סעיף 34כב (א), ולפיה "אדם הוא בגדר זכאי כל עוד לא הוכחה אשמתו מעבר לספק סביר". אפשר להניח כי השופטים מורגלים להרשיע אדם ולקבוע את אשמתו לפי חזקה זו. כל עוד השופטים לא היו בטוחים מעבר

לספק סביר כי הנאשם אשם (ברמת ביטחון של 99 אחוז), הם לא קבעו כי הוא אשם. הנבדקים שאינם שופטים אינם רגילים להכריע לפי חזקה זו ואולי אף אינם מכירים אותה, ולכן קל היה להם יותר לייחס אשמה לנאשם. כמו כן, בהתאם להשערה נמצא אפקט אינטראקציה למשתנה הקבוצה (שופטים/גמלאים) ולמשתנה התנאי ("רעם"/"גנבת רעם"). מבדיקת האינטראקציה עולה כי בקבוצת הביקורת נמצא קשר בין שימוש בטקטיקת לקביעה כי הנאשם אשם, קשר שלא נמצא אצל קבוצת השופטים.

אצל המשתתפים הגמלאים שאינם שופטים נמצאו הבדלים בין התנאים ("רעם"/"גנבת רעם") בגורם האמוציונלי כלפי הנאשם (המורכב מכמה משתנים: אמינות הנאשם, חרטת הנאשם, הזדהות וסימפטיה אליו). כאשר הופעלה טקטיקת "גנבת הרעם" היחס הרגשי אליו היה חיובי יותר מאשר כשלא נעשה בה שימוש. אצל השופטים לא נמצא פער זה וההתייחסותם הרגשית כלפי הנאשם הייתה זהה בין שנעשה שימוש בטקטיקה ובין שלא נעשה בה שימוש. ההסבר לכך ניתן בתאוריות שנסקרו בפרק המבוא וניסו להסביר את הסיבות ליעילות הטקטיקה. מרבית המחקרים שנסקרו מצאו כי הטקטיקה משפיעה על ההתייחסות הרגשית אל המשתמש בה (אמינות, יושר, חביבות). כאמור, המחקרים עד כה מציעים כי כאשר אדם מציג מידע המנוגד לאינטרס שלו הוא נתפס כאמין יותר, כישר יותר ובעקבות כך כמשכנע יותר (Dolnik, Case & Williams, 2003; Eagly, Wood) (Aronson & Abrahams, 1966; Walster, Chaiken, 1978). יתר על כן, אדם כזה נחשב חביב יותר (Archer & Burleson, 1980; Jones & Gordon, 1972). הסברים אלה עקביים עם ממצאי מחקר זה, משום שהם מצביעים על השפעת הטקטיקה על תפיסת האמינות, היושר, וההזדהות – המשתנים אשר מרכיבים את הגורם האמוציונלי, הרגשי, כלפי הנאשם ואשר נבדקו כאן.

מחקרים רבים עוסקים בקשר בין עמדות והתנהגות. פישביין ואייזן (Fishbein, 1975) & Ajzen) טענו שאפשר להבין טוב יותר את הקשר שבין עמדות להתנהגות אם מקבלים את ההנחה שבני אדם הם יצורים הגיוניים המתחשבים במשמעויות של מעשיהם. לכן העמדה בלבד לא יכולה לשמש להם מורה דרך להתנהגות. נוסף על כך, מחקרם של אמודיו ודיוויין (Amodio & Devine, 2005) מצא כי כאשר משתתפים מתבקשים לדווח על עמדתם הם מתייחסים להערכתם את האובייקט. ההערכה כוללת את מידת החיוב או השלילה שהאדם מרגיש אל האובייקט (בעד או נגד, טוב או רע, אהוב או לא אהוב). כך במחקר זה, כאשר הנבדקים שאינם שופטים התבקשו להציג את עמדתם אל הנאשם, שיקפה זו את הערכתם את הנאשם ולא את ההתנהגות שלו בפועל, ומכאן ההבדל בין ההשפעה על הגורם האמוציונלי לעומת הגורם האופרציונלי. אצל השופטים לא נמצא הבדל בהתייחסות הרגשית להתייחסות ההתנהגותית, ואפשר אולי

להסביר זאת באמצעות ההבדלים במאפייני העמדה בין קבוצת השופטים לקבוצת הביקורת. פטי וקורסניק (Petty & Krosnick, 1995) מצאו כי ככל שהאדם בטוח יותר בעמדתו היא תכתיב גם את התנהגותו כלפי מושא העמדה. פציו וזאנה (Fazio & Zanna, 1978) מצאו כי עמדה היא מנבא טוב יותר להתנהגות כאשר היא מתגבשת בעקבות מגע ישיר עם האובייקט. בניסוי זה מסביר ניסיונם של השופטים שנחשפו באופן תדיר למקרים דומים את הקשר החזק יותר בין הגורם הרגשי שלהם אל הנאשם לגורם ההתנהגותי כלפיו.

ממצאי מחקר זה אפשר ללמוד כי היכרות עם הטקטיקה וחשיפה חוזרת אליה פוגמת ביעילותה הן מבחינה רגשית והן מבחינת קביעת האשמה, כך שאוכלוסיות "מקצועיות" או מנוסות יותר רוכשות חסינות מפניה. הסבר לממצאים אלה אפשר למצוא אולי במחקרם של הווארד, ברואר וויליאמס (Howard, Brewer, & Williams, 2006), שבו נמצא כי עיבוד עמוק של מסר במסלול המרכזי מפחית מיעילותה של טקטיקת השכנוע. בקבוצת השופטים נעשה עיבוד המסר במסלול המרכזי (מוטיבציה גבוהה, עיבוד עמוק) ומשום כך נפגעה יעילות הטקטיקה. לעומת זאת בקבוצת הביקורת, אשר בה העיבוד הוא היקפי (מוטיבציה נמוכה, עיבוד שטחי), הטקטיקה הייתה יעילה יותר. הסבר זה מוצע כהשערה בלבד ויש לבדוק אותה באופן אמפירי במחקרי המשך.

אחוז השופטים שהשיבו על השאלון היה נמוך באופן יחסי. הועברו כ-300 שאלונים לשופטים בגמלאות אך בפועל ניתוח הנתונים נעשה על 25 שאלונים תקפים (שבהם ניתנו תשובות על כל השאלות שהוצגו). ייתכן שמספרם הקטן של השופטים שהשתתפו במחקר זה הוא הגורם לכך שלא נמצא אצלם הבדל מובהק בין התנאים ("רעם"/"גנבת רעם"). במחקרי המשך יש לתת על כך את הדעת ולהגדיל את קבוצת הניסוי. כמו כן, ממוצע הגילאים בקבוצת הניסוי לעומת קבוצת הביקורת היה שונה באופן מובהק אך, כאמור, הניתוחים נעשו תוך שליטה במשתנה הגיל ובמשתנה המין ומשתנים אלה לא נמצאו כגורמים מתערבים.

המשתתפים השופטים התקשו לענות על השאלות לפי הסולם שהוצע להם, ועוד יותר התקשו לקבוע אם הנאשם אשם או לא אשם בהסתמך על הנתונים שהובאו בפניהם. יתר על כן, רבים מהם התנגדו להשיב על השאלון שהוצג לפניהם והעדיפו לנהל שיחה טלפונית או שיחה פנים אל פנים כדי להבהיר את דעותיהם. אמנם מחקר זה הוא מחקר אמפירי, כמותי, שלא כלל ניתוח תוכן של התשובות המילוליות שניתנו לי בעל פה בידי השופטים, אך על סמך שיחות מתועדות עמם נראה כי השיפוט שלהם את הנאשם היה דומה בין שנעשה שימוש בטקטיקה ובין שלא. שופטים רבים שנחשפו לטקטיקה טענו כי "העובדה שהנאשם מציין כי הוא התנהג שלא כשורה אינה תורמת או גורעת מאשמתו ויש למצות עמו את הדין על העברה שביצע". ראוי, אפוא, שמחקרי המשך יאמצו גם

את הניתוח האיכותני לבדיקת קבוצת השופטים ואת המידה שבה הם מושפעים מהטקטיקה.

למחקר זה יש תרומות תאורטיות ומעשיות. תרומתו התאורטית של המחקר מתמקדת באיתור גבולות היעילות של הטקטיקה תוך הצבת השערות הנגזרות ממסורות תאורטיות שונות. לשם הכללה יש למצוא את גבולות התאוריה באמצעות חקירת התנאים שבהם התופעה משפיעה לעומת אלה שבהם היא לא תהיה יעילה (Shapiro, 2002). אוכלוסיית השופטים מייצגת קבוצה מיומנת, מנוסה, אשר נחשפת לשימוש בטקטיקות שכנוע שונות ומגוונות. תכליתו של המחקר הייתה לעמוד על גבולותיה של טקטיקת "גנבת הרעם", על חסרונותיה ועל נקודות התורפה שלה. מחקרים קודמים הראו כי לימוד הטקטיקה והתנסות בה פוגעים ביעילותה. מחקר זה בחן אם שימוש תדיר בטקטיקה (למשל במסגרת משלח יד) מחליש את השפעתה. בחינת גבולותיה של הטקטיקה מבחינת מקצועיותו וניסיונו של הנחשף לה, כפי שהיה במחקר זה, עשויים ללמדנו על גבולותיה גם בהקשרים תקשורתיים של שכנוע, בקונטקסט בין-אישי, פוליטי, מסחרי ועוד. לכן אמנם הניסוי המדויק כאן עוסק, כמרבית המחקרים בתחום, בהליך משפטי, אך לממצאים יש משמעות גם לתחומים אחרים ומגוונים שבהם נעשה שימוש בטקטיקות שכנוע. ראוי שמחקרי המשך יבדקו גם את ההשפעה של הטקטיקה בהקשרים אחרים, שאינם משפטיים (למשל הקשרים בין-אישיים, פוליטיקה, פרסום). כן ראוי לבחון את השפעת הטקטיקה על אנשי מקצוע שאינם שופטים, אשר נחשפים לשימוש בטקטיקות שכנוע באופן תדיר (למשל עיתונאים, אנשי יחסי ציבור, פוליטיקאים ועוד). הבנה טובה יותר של גבולות התאוריה תניב תובנות חשובות על סיבותיה. סיבות אלה חשובות לחוקרים העוסקים בשכנוע ובניהול רשם כיוון שטקטיקת "גנבת הרעם" עומדת בניגוד לתאוריות מוכרות וידועות בתחום התקשורת הבין-אישית, הפסיכולוגיה החברתית והשכנוע (אפקט הזמינות, הראשוניות, הבולטות).

המחקר הדגים את הפרשנות השונה של הטקסט התקשורתי בהתאם לזהותו של הנמען ולהשתייכותו החברתית (במקרה זה, משלח ידו וניסיונו המקצועי). לפי תאוריית ההתקבלות (Reception Theory) (Jauss & Godzich, 1982) קריאת הטקסט היא מעין דיאלוג בין קורא לטקסט. הפרשנות איננה אוניברסלית ואחידה, ובמהותה אף אינה מווסתת על ידי תהליכי חשיבה "אוניברסליים", אלא היא תוצאה של נורמות חברתיות מסוימות. כך, שופט המשתיך לקבוצה חברתית מסוימת ופועל בהשפעת נורמות מסוימות, מפרש את הטקסט בצורה שונה מאדם שאינו שופט ומייחס לטקסט משמעות שונה מזו שמייחס לו אדם שאינו שופט. ליבס וכו"ץ (1998) בחנו את מידת המעורבות של הצופים בטקסט תקשורתי שהוצג להם (תכניות אופרת סבון). הם בחנו את פרשנות הצופה לטקסט ואת מידת

מעורבותו בו. כך, צופה רפרנציאלי, דהיינו אדם שמוצא הקשר בין מה שקורה בסיפור שהוצג לפניו לבין מה שקורה בחיים האמתיים ומתייחס אל הדמויות כאל אנשים מן המציאות, מעיד על מעורבות רגשית בכל מה שקורה בתכנית. לעומתו, צופה ביקורתי הוא צופה שמרחיק את עצמו ממציאות התכנית, עוסק יותר בהשתלשלות העלילה, בסוג הז'נר, בנושא הסיפור וכן הלאה. בניסוי זה אפשר אולי להסביר את ההתייחסות הלא הרצינית והלא מעמיקה לטקסט ואת אי-יעילותה של טקטיקת השכנוע "גנבת הרעם" באמצעות ההתייחסות הרפרנציאלית של השופטים לטקסט והגברת מעורבותם בו. תאוריה זו מסבירה את ההתייחסות השונה של קהלים שונים לאותו טקסט היוצרת רמת מעורבות שונה.

המחקר שהוצג כאן וממצאיו משתייכים למסורת התאורטית והאמפירית המתמקדת בחשיפת המגבלות של יכולת השכנוע ושינוי העמדות. כך, למשל, ברם (Brehm, 1966) מצא כי כאשר הפרט מרגיש שחופש הפעולה שלו מאויים כתוצאה מניסיונות השכנוע, מתפתחת בו תגובה פיזיולוגית (Reactance) אשר מכשילה את ניסיון השכנוע ואף עלולה ליצור אפקט בומרנג, שיתבטא בכך שהפרט יקצין את עמדותיו בכיוון ההפוך למסר. מחקרים אחרים (Petty, Wells, & Brock, 1976; Brehm, 1968) מראים כי אזהרה מראש מניסיונות שכנוע מפחיתה את ההשפעה של שימוש בטקטיקות שכנוע. מחקר זה הוא המשך ישיר למחקרים קודמים שבחנו את גבולותיה של טקטיקת השכנוע הספציפית "גנבת הרעם", כדוגמת מחקרם של ויליאמס, בורד'ואה וקרויל (Williams, Bourgeois, & Croyle, 1993), אשר בדקו אם יעילות הטקטיקה תלויה בתזמון; מחקרם של דולניק וויליאמס (Dolnik & Williams, 2001), אשר בדקו אם יעילות הטקטיקה מושפעת מתכונותיו האישיות של "גונב הרעם" או מתכונות המעריכים; מחקרם של הווארד, ברוואר וויליאמס (Howard, Brewer & Williams, 2006), אשר בדקו אם יעילות הטקטיקה מושפעת מאופן העיבוד של המסר; מחקרם של סטרתרס ומקמין (Struthers & McMin, 2012), אשר בדקו אם יעילות הטקטיקה מושפעת מסטראוטיפים של דמותו של הנאשם; ומחקרים נוספים.

מחקרים רבים בתחום התקשורת השכנועית ניסו לזהות את הטקטיקות היעילות ואת מגבלותיהן ונעזרו בתאוריות שונות כדי להסביר הצלחה וכישלון בשינוי עמדות ושכנוע. לפי מודל ה"ידע השכנועי" (PKM, Persuasion Knowledge Model), לצרכנים יש ידע על שכנוע והם משתמשים בו כדי "להתמודד" עם ניסיונות שכנוע של מפרסמים. ידע זה עוזר להם לזהות ניסיונות שכנוע ושימוש בטקטיקות שכנוע ולהיזהר מפניהן (Friestad & Wright, 1994). אולם מעט ידוע על התנאים שבהם משתמשים צרכנים במידע השכנועי (Sujan, 1996). מכאן שחשוב לחקור מהם התנאים שבהם הצרכנים, או במקרה זה מי שמופעלים עליהם ניסיונות שכנוע, משתמשים במידע שיש להם, מזהים את השימוש בטקטיקת

שכנוע ונזהרים מפניה. מחקר זה מצטרף למסורת זו בהאירו את הרלוונטיות של תאוריות חסינות וגורמיה במקרה של טקטיקה שכנועית ספציפית ונפוצה – "גנבת הרעם".

רשימת המקורות

חוק העונשין (חלק מקדמי וחלק כללי) התשנ"ד-1994, סעיף 34כב (א).
ליבס, ת' וכ"ץ, א' (1998). דפוסי מעורבות בתוכניות טלוויזיה: ניתוח השוואתי.
בתוך: ד' כספי וי' לימור (עורכים), אמצעי תקשורת המונים בישראל. תל אביב:
האוניברסיטה הפתוחה, עמ' 623-642.

- Amodio, D. M. & Devine, P. G. (2005). Changing prejudice: the effects of persuasion on implicit and explicit forms of race bias. In T. C. Brock & M. C. Green (Eds.), *Persuasion: Psychological insights and perspectives* (2nd ed., pp. 249-280). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Archer, R. L. & Burleson, J. A. (1980). The effects of timing of self-disclosure on attraction and reciprocity. *Journal of Personality and Social Psychology*, 38, 120-130.
- Arpan, L. M. & Pompper, D. (2003). Stormy weather: Testing "stealing thunder" as a crisis communication strategy to improve communication flow between organizations and journalists. *Public Relations Review*, 29, 291-308.
- Arpan, L. & Roskos-Ewoldsen, D. (2005). Stealing thunder: Analysis of the effects of proactive disclosure of crisis information. *Public Relations Review*, 31, 425-433.
- Asch, S. E. (1940). Studies in the principles of judgments and attitudes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 12, 443-465.
- Asch, S. E. (1946). Forming impression of personality. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 41, 258-290.
- Asch, S. E. (1948). The doctrine of suggestion, prestige and imitation in social psychology. *Psychological Review*, 55, 250-276.
- Brehm, J. W. (1966). *A theory of psychological reactance*. New York: Academic Press.

- Brehm, J. W. (1968). Attitude change from threat to attitudinal freedom. In A. G. Greenwald, T. C. Brock & T. C. Ostrom (Eds.), *Psychological foundations of attitudes*. New York: Academic Press, 1968.
- Brock, T. C. (1968). Implication of commodity theory for value change. In A. Greenland. T. Brock & T. Ostrom (Eds.), *Psychological foundation of attitudes*. New York: Academic Press.
- Cacioppo, J. T. & Petty, R. E. (1979). Effects of message repetition and position on cognitive response, recall and persuasion. *Journal of Personality and Social Psychology*, 37, 97-109.
- Cialdini, R.B. (1993). *Influence: Science and practice* (3rd ed.). New York: Harper Collins.
- Cialdini, R. B., Petty, R. E. & Cacioppo, J. T. (1981). Attitude and attitude change. *Annual Review of Psychology*, 32, 357-404.
- Claeys, A. S. & Cauberghe, V. (2011). Crisis response and crisis timing strategies, two sides of the same coin. *Public Relations Review*, 38(1), 83-88.
- Craik, F. M. & Lockhart, R. S. (1972). Levels of processing: A framework for memory research. *Journal of Verbal Learning & Verbal Behavior*, 11, 671-684.
- Dolnik, L., Case, T. I. & Williams, K. D. (2003). Stealing Thunder as a courtroom tactic revisited: Processes and boundaries. *Law and Human Behavior*, 27, 267-287.
- Eagly, A.H., Wood, W. & Chaiken, S. (1978). Causal inferences about communicators and their effect on opinion change. *Journal of Personality and Social Psychology*, 36, 424-435.
- El-Hajje, R. (1993). *The effect of stealing thunder on interpersonal attraction*. Master of Arts, University of Toledo, Toledo, OH.
- Fazio, R. H. & Zanna, M. P. (1978). On the predictive validity of attitudes: The roles of direct experience and confidence. *Journal of Personality*, 46(2), 228-243.
- Fishbein, M. & Ajzen, I. (1974). Attitudes towards objects as predictors of single and multiple behavior criteria. *Psychological Review*, 81, 59-74.
- Friestad, M. & Wright, P. (1994). The persuasion knowledge model: How people cope with persuasion attempts. *Journal of Consumer Research*, 21, 1-31.

- Howard, M. V. A., Brewer, N. & Williams, K. D. (2006). How processing resources shape the influence of stealing thunder on mock-juror verdicts. *Psychiatry, Psychology and Law*, 13, 60-66.
- Jauss, H. R. & Godzich, W. (1982). *Aesthetic experience and literary hermeneutics*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Jones, E. E. & Gordon, E. M. (1972). Timing of self-disclosure and its effects on personal attraction. *Journal of Personality and Social Psychology*, 24, 358-365.
- Kelman, H. C. & Hovland, C. I. (1953). "Reinstatement" of the communicator in delayed measurement of opinion change. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 48, 327-335.
- Law, A. (2008). Stealing thunder from HIV: Understanding the processes behind timing the disclosure of HIV to potential relationship partners. Unpublished Ph.D. Dissertation, Purdue University.
- Mauet, T. A. (1992). *Fundamentals of Trial Techniques* (3rd ed). Boston: Little, Brown.
- McElhaney, J. W. (1987). Stealing their thunder. *Litigation*, 13, 59-60.
- McElhaney, J. W. (2005). Stealing their thunder. *McElhaney's trial notebook* (4th ed., pp. 549-554). Chicago, IL: American Bar Association.
- McGuire, W. J. (1964). Inducing resistance to persuasion: Some contemporary approaches. In L. Berkowitz (Ed.), *Advances in Experimental Social Psychology*, 1, 192-229.
- Nelson, T. O. (1977). Repetition and depth of processing. *Journal of Verbal Learning & Verbal Behavior*, 16, 151-172.
- Ondrus, S. A. & Williams, K. D. (1996). Effects of Stealing Thunder by a candidate on media dissemination of scandal. Presented at the *Midwestern Psychological Association*, Chicago.
- Ondrus, S. A. & Williams, K. D. (1998). Effects of Stealing Thunder by a politician on newspaper coverage of political scandal. Presented at the *21st Annual meeting of the International Society of Psychology*, Montreal, Canada.
- Pennington, N. & Hasties, R. (1986). Evidence evaluation in complex decision making. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51, 242-258.

- Pennington, N. & Hasties, R. (1988). Explanation-based decision making: The effects of memory structure on judgment. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory and Cognition*, 14, 521-533.
- Pennington, N. & Hasties, R. (1992). Explaining evidence: Tests of the story model for juror decision making. *Journal of Personality and Social Psychology*, 621, 189-206.
- Petty, R. E., Wells, G. L. & Brock, T. L. (1976). Distraction Can Enhance or Reduce Yielding to Propaganda: Thought Disruption versus Effort Justification. *Journal of Personality and Social Psychology*, 34, 874-884.
- Petty, R. E. & Krosnick, J. A. (1995). *Attitude strength: Antecedents and consequences*. Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Rundus, D. (1971). Analysis of rehearsal processes in free recall. *Journal of Experimental Psychology*, 89, 163-77.
- Shapiro. M. (2002). Generalizability in communication research. *Human Communication Research*, 28(4), 491-500.
- Struthers, D. & McMinn, J. (2012). The Effects of Thunder, Stereotyping, and Cognitive Load on Impression Formation. *Journal of Student Research*, 1(2), 67-74.
- Sujan, H. (1996). Special session summary: Influence professionals. *Advances in Consumer Research*, 24, 334-335.
- Walster, E., Aronson, E. & Abrahams, D. (1966). On increasing the persuasiveness of a law prestige communicator. *Journal of Experimental Social Psychology*, 2, 325-342.
- Wigley, S. (2011). Telling your own bad news: Eliot Spitzer and a test of the stealing thunder strategy. *Public Relations Review*, 37, 50-56.
- Williams, K. D, Bourgeois, M. J. & Croyle, R. T (1993). The effects of Stealing Thunder in criminal and civil trials. *Law and Human Behavior*, 17, 597-609.
- Williams, K. D. & Dolnik, L. (2001). Revealing the worst first. Stealing Thunder as a social influence strategy. In Forgas, J. P. & Williams, K. D. (Eds.), *Social Influence: Direct and Indirect Processes*, pp. 212-231.
- Wood, W. & Eagly, A. H. (1981). Stages in analysis of persuasive messages: The role of casual attributions and message comprehension. *Journal of Personality and Social Psychology*, 40, 246-259.

Zablocki, K. (1996). Stealing Thunder about having a sexually-transmitted disease. Unpublished Honor's Thesis. University of Toledo, OH.

מאמר מקורי

התכנסות סביב שני דגלים: חיסולי צה"ל בראי התקשורת הפלסטינית

יונתן גונן*

תקציר

מחקר זה בוחן את השאלה כיצד מסקרים וממסגרים עיתונים פלסטיניים את הסיכולים הממוקדים של צה"ל ברצועת עזה ובגדה המערבית מאז יוני 2007, עם השתלטות חמאס על הרצועה, ועד שנת 2012. חשיבותו נובעת מהעיסוק המועט של מחקר התקשורת בכיסוי התקשורתי הפלסטיני של פעולות ישראל ומהצורך בהבנתו. במסגרת המחקר נערך ניתוח תוכן איכותני של דרכי הסיקור בשלושה עיתונים המזוהים עם פתח ובשני עיתונים המזוהים עם חמאס לשלושה מקרים שונים שבהם חוסלו פעילים פלסטינים ברצועת עזה ובגדה המערבית. ניתוח המקרים מצביע על שתי מגמות בסיקור חיסולי צה"ל, שלא נותחו יחדיו במחקרים קודמים. מצד אחד, העיתונים הפלסטיניים מתגייסים להגן על האינטרס הלאומי, קוראים לפיוס פנימי ומגנים את ישראל בחריפות תוך שימוש בתיאורים דמוניים ובקריקטורות ותמונות רוויות דם. מצד שני, הם מנצלים את ההזדמנות כדי להשמיץ את הפלג היריב ולהטיל עליו חלק מהאשמה למצב. המאמר דן בממצאים אלה ומצביע על הסיקור המורכב של הסיכולים הממוקדים בעיתונים.

* יונתן גונן (Yonatan.gonen@mail.huji.ac.il) הוא סטודנט לתואר שני במחלקה לתקשורת ועיתונאות על שם נח מוזס באוניברסיטה העברית בירושלים. נוסח מוקדם של המאמר הוגש כעבודה סמינריונית באוניברסיטה העברית בהנחיית ד"ר זוהר קמפף. ברצוני להודות לד"ר קרן טנבוים-וינבלט ולד"ר זוהר קמפף על הערותיהם המועילות לנוסח זה של המאמר.

עד כה נחקרה מדיניות החיסולים של ישראל בעיקר מנקודת המבט של מבצע החיסול; מאמר זה מצביע על ראיית החיסולים מנקודת מבטו של הנפגע.

מבוא

הסכסוך הישראלי-פלסטיני זוכה לכיסוי נרחב בתקשורת הישראלית, הפלסטינית והבין-לאומית. כלי התקשורת ברחבי הגלובוס מרבים לסקר גלי אלימות ואלימות שכנגד המלווים סכסוך זה. כפועל יוצא מכך נכתבו מחקרים רבים מנקודות מבט שונות על האופן שבו התקשורת הישראלית והבין-לאומית מסקרת את ההתפרצויות האלימות האלה (בלום-קולקה, קמפף וליבס, 2003; ליבס וקמפף, Ackerman, 2001; Dor, 2004; Ismail, 2008; Kampf, 2006; Korn, 2004; ;2007; Liebes & First, 2003; Cohen & Wolfsfeld, 1993; Zandberg & Naiger, 2005). מחקרים מעטים יותר עסקו בסיקור האלימות בתקשורת הפלסטינית (אל-עמרי, 2010; ג'דה, 2006; דאג'אני, 2003; שאהין, 2011; Najjar, 2010; Alimi, 2007; Nimri & Karajeh, 2009; Schleifer, 2006; Wolfsfeld, Frosh & Awabdy, 2008). רובם התמקדו בסיקור התקשורת הפלסטינית בתקופות לחימה מסוימות, כגון אינתיפאדת אל-אקצא ומבצע "עופרת יצוקה", לא בדקו אירועים ביטחוניים שלא היו חלק ממבצע צבאי, ולא בחנו סיקור של סוגי לחימה מסוימים, כגון סיכולים ממוקדים, לאורך שנים. יתר על כן, חלקם בחנו את הסיקור רק בעיתונות השייכת לפלג פלסטיני אחד. במחקרים שבדקו את היחס התקשורתי לישראל נעלם כמעט לחלוטין הדיון בשיח התקשורתי בין הפלגים. למיטב ידיעתי לא התפרסם מחקר שעסק בשאלה כיצד עיתונות מפלגתית של לאום שנמצא בהתהוות מסקרת אירועים ביטחוניים בזמן משבר, על בסיס הצלבה של שני צירי התייחסות אלה. מחקר זה נועד למלא חלק מהחסרים האלה בעזרת ניתוח של כיסוי הסכסוך הישראלי-פלסטיני בתקשורת הפלסטינית, ושל הסיקור והמסגור של סוג מסוים של תקיפה מזוינת המאפיינת סכסוך זה: חיסולים ממוקדים של פלסטינים מצד צה"ל. במסגרת המחקר נבדקו עיתונים המזוהים עם תנועות פתח וחמאס הממסגרים ומדווחים על חיסולי פלסטינים, שלטענת ישראל היו מעורבים בטרור. מכיוון שהעיתונים הפלסטיניים משקפים את האידאולוגיה של תנועות פוליטיות, המחקר מסייע להבין לא רק את אופן הסיקור, אלא גם את האג'נדה הפוליטית של כל תנועה כפי שהיא מוצגת לקהל. באמצעות בחינת הסיקור במגוון עיתונים עולה היכולת לכסות מערך רחב של קולות ואפשר לזהות נקודות של הסכמה ושל מחלוקת בקרב פלגים פלסטיניים על חיסולי צה"ל.

בחלקו הראשון של המאמר מוצג הרקע התאורטי, הכולל אזכורים של שורת מחקרים – בערבית, בעברית ובאנגלית – על כלי התקשורת הפלסטיניים ועל מדיניות הסיכולים הממוקדים. החלק השני מציג את הדרך המתודולוגית להפקת ממצאים, ובו מוסברים השיקולים העומדים מאחורי בחירת המקרים השונים המובאים בו. החלק השלישי, המרכזי של המסמך, כולל את הממצאים עצמם וכן את הדיון בהם ובמגמות שאותרו. לבסוף מובא סיכום קצר של המחקר, מסקנותיו והמלצות למחקרים עתידיים. ברישום השמות בערבית בחרתי בצורת רישום פונטית, הקרובה לדרך הגיית השמות, ולא בתעתיק לשוני מדויק, כדי לא להכביד על הקוראים.

מאפייני העיתונות הפלסטינית

פיצולה של החברה הפלסטינית בין יחידות מדיניות נפרדות, והשינויים שחלו במעמדן של הפזורות האלה, יצרו תמונת עיתונות מורכבת ומשתנה (איילון, 2000). נסיבות אלה הגבילו אך גם עיצבו את תפקידה החשוב של התקשורת ביצירת זהות לאומית (Bishara, 2010). בגדה המערבית יש כיום שלושה יומנים מרכזיים: אל-קודס, אל-איאם ואל-ח'אית אל-ג'דידה. האחרון מסובסד בידי הרשות הפלסטינית ונחשב לשופרה הרשמי. אל-קודס הוא עיתון פרטי, אך כמו שני עמיתיו גם הוא אוהד את הרשות ומשקף את עמדותיה (Nossek & Rinnawi, 2005; Jamal, 2003). ברצועת עזה יוצא לאור העיתון אל-ריסאלה, שנחשב לכלי התעמולה של חמאס (Aqtash, 2010). עיתון מרכזי נוסף המזוהה עם חמאס ויוצא לאור בעזה הוא פלסטין. באופן כללי אפשר להצביע על חמישה מאפיינים עיקריים של העיתונים הללו.

עיתונות "ביטחונית" ולואלית

חוסר היציבות הפוליטי והכלכלי, והיות התקשורת הפלסטינית עסק לא רווחי, מגבירים את התלות התקשורתית במימון פוליטי וחיצוני, והעיתונים מאבדים את עצמאותם. במקום תקשורת עצמאית קיימת "תקשורת ביטחונית". מקבלי ההחלטות וגורמי הביטחון אינם מעוניינים להיות מושא לביקורת מצד התקשורת ומנצלים אותה לתעמולה ולצרכים ביטחוניים ופוליטיים. הדבר בולט במיוחד מאז השתלטות חמאס על עזה (Mohsen, 2008). התנועות השונות משתמשות בעיתונים כדי לקדם את השקפותיהן, להביע את עמדתן ולעצב את דעת הקהל (Jamal, 2005). אם נשתמש במונחיהם של הלין ומנצ'יני (Hallin & Mancini, 2004), הרי שהעיתונות הפלסטינית מקיימת "פרלליזם פוליטי" גבוה, כלומר המידה שבה

המבנה של מערכת התקשורת הפלסטינית מקביל למערכת הפוליטית-מפלגתית היא רבה. בעיתונות זו קיים גם "פלורליזם חיצוני" גבוה, כלומר קיימים אמצעי תקשורת רבים המשקפים נקודות מבט שונות בחברה. באותו הקשר מוגדרת העיתונות הפלסטינית כ"עיתונות לויאלית" מפני שהמאפיין הבולט ביותר שלה הוא נאמנותה לשלטון (איילון, 2000; Rugb, 2004).

עיתונות משמיצה

כתוצאה מהזדהותם העמוקה עם תנועת פתח או חמאס, העיתונים המסונפים אליהן מנהלים קמפיינים של השמצה ומכנים את הפלג היריב בכינויי גנאי. ג'מאל (Jamal, 2005) הסביר בהקשר זה כי התקשורת הפלסטינית היא זירה של מאבק בין גורמים פוליטיים שונים. אל-עמרי (2010) אף טען כי היא הגבירה את הפילוג הפנים-פלסטיני באמצעות הטפה לשנאה ולהרג. עיתוני הגדה מנסים לבטל את הלגיטימיות של חמאס בעזה, ואילו עיתוני חמאס רואים ברשות זרוע ביצועית של ישראל ומקדמים את השקפות חמאס כאלטרנטיבות לרשות (Jamal, 2005). המשותף לעיתונים השונים, כתוצאה מכך, הוא התעלמות מאחד מצדי הסכסוך ואי-אזון בהצגת הדעות (אל-חרוב וקונייס, 2011).

היחסים בין פתח לחמאס היו סוערים מאז ומתמיד, ולשתי התנועות היסטוריה ארוכה של ניסיונות לערער זו את זו. התנועות נוקטות אסטרטגיות שונות ביחסים עם ישראל: בעוד פתח שאפה להקים פרוטו-מדינה שתוכר בידי הקהילה הבין-לאומית והפגינה פרגמטיות, חמאס דחתה את אופציית המשא ומתן שיוביל לפתרון של שתי מדינות והתנגדה לויתור על שטחים. במרוצת השנים, עם כישלון המהלכים המדיניים שהובילה פתח והתגברות המאבק החמוש בישראל, גברה הפופולריות של חמאס והיריבות בין התנועות גלשה לפסים אלימים (Schanzer, 2003). ב-2006 חל מהפך ביחסי הכוחות, עם ניצחון חמאס בבחירות למועצה המחוקקת, וביוני 2007 השתלטה התנועה על עזה. מאז נחשבת ישראל בעיני התקשורת הפלסטינית ברצועה ובגדה "אויב מדרגה נמוכה", ואילו הפלג היריב הוא שסופג את מרב הניגוח התקשורתי (Aqtash, 2010).

עיתונות לא אמינה

כתוצאה מיריבות זו מפורסם בתקשורת מידע לא אמין ולא בדוק (חמדאן, 2012) המלבה את המתרחש (שאהין, 2011). לכן הקיטוב הפוליטי מגביל את הנגישות למידע מהימן (Khalaf, 2009). מגמת ההסתה והשמטת התכנים המכוונת מצד עורכי העיתונים נועדה להתאים את הכתבות למדיניות התנועה שעמה הם מזוהים ואינה מאפשרת רוח ביקורתית.

עיתונות לא חופשית

העיתונות הפלסטינית אמנם אינה משמשת מכשיר מובהק של השלטון, אך היא מסגלת עצמה לקר הרצוי וקיימים קווים אדומים ביחסיה עם השלטון שהיא אינה חוצה. עורכי העיתונים מודעים לעמדות השלטון ולרגישויותיו ולרוב מתערכנים בהן בקשר ישיר עם בכיריו. על כן חירות הביטוי קיימת בחסדו של השליט. איילון (2000) עמד על הגמישות הבעייתית הטמונה בחוק העיתונות הפלסטיני משנת 1995, המבטיח חופש עיתונות אך אוסר פרסומים הפוגעים במונח המעורפל "אחדות לאומית". נוסף על כך, העיתונאים כפופים לצנזורה עצמית מחשש שייפגעו, ולצנזורה המוכתבת בידי ראשי המערכת החוששים לפרסם מידע העלול לסכן את מעמדם ואת עסקיהם (קרן, 2010). מעבר לכך גישת העיתונאים לרשומות ממשלתיות וביטחוניות מוגבלת (שאהין, 2011), והכוחות הפלסטיניים עוצרים עיתונאים ופושטים על כלי תקשורת. עיתונאים מתלוננים גם שצה"ל מגביל את עבודתם וחוששים לסקר אירועים ביטחוניים, פן ייפגעו (Quneis, 2008).

תקשורת לא מקצועית

נוסף על המאפיינים הקודמים, המצביעים על חוסר ניטרליות ומקצועיות, מתאפיינת התקשורת הפלסטינית בליקויים בסיסיים, ובהם היעדר הכשרה מקצועית. חמדאן (2012) מסביר שהמינוי לתפקידים עיתונאיים מתבצע לעתים לפי קריטריונים מפלגתיים-פוליטיים. חסרה כתיבה עיתונאית חוקרת (ח'טיב, 2003; Abu Tu'aimeh, 2008), ונדיר למצוא ביקורת על מחדלי השלטון. ג'מאל (Jamal, 2005) ציין בהקשר זה כי שוחד הוא שיטה ידועה להניא עיתונאים פלסטינים מפרסום ביקורת. ביקורות מתפרסמות אמנם לעתים (קרן, 2010), אך מוצגות בדרך כלל בצורה תיאורית ולא כתוצאה של תחקיר עצמאי.

עמדות בתקשורת הפלסטינית כלפי ישראל

היעדר הביקורתיות, העצמאות וחופש העיתונות, מובילים למצב שבו כלי התקשורת הפלסטינים מציגים קו ביקורתי, חד-צדדי ותוקפני לא רק זה נגד זה, אלא גם נגד האויב של השלטון בגדה ובעזה – ישראל. הסיקור הפלסטיני של האחר הישראלי נוטה להיות רגשי, קצר רואי ומוטה, והעיתונים מבליטים את היות ישראל כוחנית, סרבנית שלום, לא אנושית ואחראית לאירועים אלימים (אירם ואחרים, 2009). הם פועלים כמשאב פוליטי לשיקוף, לבנייה ולהפצה של השקפות המתנגדות לישראל, מתגייסים ומגייסים למען המאבק הלאומי לעצמאות

(איילון, 2000; Jamal, 2005). הסיפור התקשורתי הפלסטיני מבליט את הכיבוש שבו הפלסטינים הם הקורבנות החיים בצער ובסבל, והישראלים הם התוקפנים (דאג'אני, 2003).

בעתות לחימה והסלמה במצב הביטחוני נוטה העיתונות הפלסטינית להתגייס ביתר שאת למען האינטרס הלאומי, לזנוח מעט את הסכסוכים הפנימיים ולהציג תפיסת עולם אנטי-ישראלית (שאהין, 2011). בשארה (Bishara, 2010) תיאר את העיתונות הפלסטינית בעת מצור כ-"network of care", רשת המאחדת אנשים. איילון (2000) הסביר בהקשר זה כיצד כבר לפני שנים העיתוננים הפסיקו לשמש כלי משני לדיווח ונעשו מכשיר בידי קבוצות להתססה ולהסתה וכלי נשק במאבקם הפוליטי-לאומי. במהלך האינתיפאדה הראשונה, למשל, המסגור האנטי-ישראלי של התקשורת הפלסטינית הגביר את האפשרות לגיוס דעת קהל עוינת כלפי ישראל (Alimi, 2007). גם בראשית מבצע "עופרת יצוקה" התאפיין הסיקור בפטריוטיזם יחסית (Nimri & Karajeh, 2009).

העיתונות המזוהה עם חמאס נוקטת קו תוקפני יותר מפתח כלפי ישראל, אינה מכירה בה ועוסקת בהשמדתה ובשחרור האדמות. חמאס מציגה את כוחה בתקשורת כדוד מול גליית, והעלינות הצבאית של ישראל מוצגת כלא רלוונטיות לאופי העימות: ישראל היא האויבת החזקה, הרוצחת, הכובשת והעושה, ואילו חמאס היא הקורבן החלש, שצדקתו עמו (מרמור, 2009). מנגד, עיתונות הגדה אינה קוראת להשמדת ישראל ומסתפקת לרוב בסוגיית סיום הכיבוש וקבלת הזכויות הפלסטיניות (Sahliyah, 1986; Alimi, 2007). יומוני הגדה מדגישים ומצדיקים את חשיבות פתרון הסכסוך עם ישראל באמצעות שלום, לעומת עיתוני חמאס שמבהירים כי הדרך הלגיטימית היחידה לפתורנו היא מאבק מזוין. עם זאת, עיתוני הגדה מרבים להסביר מדוע ישראל היא זו שכולמת את התקדמות המשא ומתן ומטילים ספק בכוונותיה (Jamal, 2005).

מבחינה טרמינולוגית וויזואלית העיתונות הפלסטינית נוטה להשתמש בתיאורים עזים כדי להעניק לאירועים המדווחים ממד רגשי ולהשפיע על דעת הקהל. ישראל מתוארת כ"כוחות הכיבוש" או כ"ישות ציונית", והסבל הפלסטיני מהתקפות צה"ל מובלט במילים כמו "טרגדיה" ו"קדושים מעונים". כדי להגביר עוד יותר את הרושם הטרגי, נעשה שימוש בתצלומים רוויי דם ובתמונות דרמטיות מזירות האירועים ומהלוויות ההרוגים. הקריקטורות נוטות גם הן לבטא גישות אנטי-ישראליות (דאג'אני, 2003).

עיתונות מגויסת אינה תופעה נדירה גם בתקשורת המערבית והישראלית. מחקרים, ובהם של דור (2001), התמקדו באירועים ביטחוניים המשפיעים על דרך הפעולה של התקשורת והראו כיצד התקשורת נעשית במהלכם פטריוטית ולא ביקורתית כלפי המדינה. יש המכנים תופעה זו "התכנסות סביב הדגל"

(Brody, 1991). במהלך אירועים ביטחוניים שכאלה, התקשורת מוצאת את עצמה בתפקיד דו-ערכי: מצד אחד מוטל עליה התפקיד העיתונאי הקלאסי של דיווח מדויק כמשרתת הציבור באשר לזכותו לדעת, ומצד שני מוטל עליה התפקיד החברתי של ליכוד, ניהום ומתן סיוע לציבור נוכח המשבר (לביא-דינור וקרניאל, 2009).

מדיניות הסיכולים הממוקדים

מחקר זה בוחן כיצד מסקרת העיתונות הפלסטינית את אחת משיטות הלחימה הישראליות – הסיכולים הממוקדים. זהו אמצעי לחיסולו של מנהיג פוליטי או צבאי, מפקד או פעיל בארגון טרור או אדם האחראי לפעולת טרור (קרמניצר, 2005). מלבד פגיעה באחראים לפעולות טרור, נקיטת דרך לחימה זו יכולה לשרת כמה מטרות, ובהן סיכול פעולה של מחבל העומד לבצע פיגוע, יצירת הרתעה בקרב פעילי טרור, פגיעה בתשתיות טרור וריצוי דעת הקהל של המדינה המבצעת את החיסול. הסיכול הממוקד הוא כלי מדויק ובו משלם בראשו האחראי לפיגוע, ובכך נמנעת הפצצת אוכלוסייה אזרחית או הפגזה בלתי ממוקדת הגובה קורבנות תמימים או מקריים (יפה, 2006). עם זאת, ישנה דילמה מוסרית בשימוש בו. בבסיס דילמה זו עומדת הזכות לחיים, המוגנת על ידי משפט זכויות האדם הבין-לאומי. הסיכול הממוקד הוגדר כדוגמה לשלילת זכות זו, ויש הטוענים שהוא שולל גם את הזכות למשפט הוגן (קרמניצר, 2005; Gross, 2001).

התקשורת הישראלית נוטה לתאר אירועים שכאלה בשמות "סיכול ממוקד" או "חיסול", וגם בזירה הבין-לאומית הם נתפסים לעתים דרך פריזמה של מלחמה או של הגנה עצמית ולא כטרור (Ramraj et al, 2005). מנגד, התקשורת הערבית רואה במדיניות זו "טרור מדינה", כלומר מצב שבו המדינה עושה שימוש בטרור להשגת מטרותיה הפנימיות (Primoratz, 2002/3). בעיתונות זו מכונות הפעולות הללו "התנקשויות" ו"רצח". במחקר זה ניסיתי ככל האפשר להימנע משימוש במינוחים רגישים לצד זה או אחר, אך עקב הקושי למצוא מונח ניטרלי יותר השתמשתי בעיקר במילה "חיסול" לצורך תיאור האירועים. מונח זה נפוץ מאוד בשיח הישראלי ולטעמי הוא טעון פחות ממונחים אחרים.

השימוש הישראלי בחיסולים הוא אינו דבר חדש, אך גבר במהלך אירועי האינתיפאדה השנייה בשנת 2000. כחלק ממדיניות צבאית זו, פעילים פלסטינים שבהם ישראל ראתה פעילי טרור, אותרו וחוסלו בידי צה"ל. הסיכול הממוקד מהאוויר זכה לחשיבות מבצעית רבה במיוחד מאז הנסיגה מהערים הפלסטיניות, ובעיקר מאז ההתנתקות, שהוציאה את צה"ל מרצועת עזה והובילה לאובדן עמדות

קרקעיות (יפה, 2006). הדעות חלוקות בשאלות אם מדיניות החיסולים מסייעת לישראל בהפחתת הטרור נגדה ואם היא מוצדקת מבחינה מוסרית. בין השאר נטען שהמדיניות לגיטימית כאשר מדובר בוודאות בפעילים שעומדים מאחורי פעילות טרור (David, 2002) וכאשר החיסול מתבצע בעת סכסוך אלים.

מתודולוגיה

המתודולוגיה היא ניתוח תוכן איכותני, תמטי בעיקרו, של כתבות בעיתונות הפלסטינית על חיסול של פעילי חמאס, של פעילי פתח ושל פעילי ועדות ההתנגדות העממית (כקבוצת ביקורת) בידי צה"ל. הבחירה בניתוח תוכן מסוג זה נובעת מהרצון להבחין בהיבטים שונים הנוגעים לכתבות ולנתחם באופן מעמיק, היבטים שייתכן שלא יתגלו בניתוח כמותני.

מתוך רצון להתמקד בתקופה מסוימת ביחסים הפנים פלסטיניים – תקופה שבה, כפי שמראים מחקרים, גדלה אחיזת התנועות בכלי התקשורת – לא נכלל סיקור חיסולים שבוצעו לפני השתלטות חמאס על עזה. זוהי אחת ממגרעות מחקר זה, אולם אין היא פוסלת את יכולתו להצביע על מגמות בתקשורת הפלסטינית. לצורך המחקר נותחו שלושה חיסולים של פעילים מתנועות שונות:

חיסול פעיל חמאס תייסיר אבו סנימה. ב-9 באפריל 2011 תקף חיל האוויר הישראלי בדרום רצועת עזה שלושה פעילי חמאס, ובהם תייסיר אבו סנימה, שמילא תפקידים בכירים בזרוע הצבאית של הארגון. לטענת ישראל, אבו סנימה היה מעורב בחטיפת גלעד שליט ב-2006 ובפיגועים רבים נגד כוחות צה"ל ואזרחים (הלר, 9.4.2011).

חיסול פעילי פתח שרצחו את הרב מאיר חי. ב-26 בדצמבר 2009 פשטו כוחות הביטחון הישראליים על מבנים בשכם, שבהם הסתתרו פלסטינים אשר לטענת ישראל רצחו את הרב מאיר חי בפיגוע שאירע יומיים קודם לכן סמוך ליישוב שבי שומרון. במהלך חילופי האש במקום נהרגו שלושה מהפעילים השייכים לזרוע הצבאית של פתח: רסאן אבו שרה, ראיד אל-סרכג'י וענאן סבח (דבורי, 26.12.2009).

חיסול מזכ"ל ועדות ההתנגדות העממית זוהיר אל-קייסי. ב-9 במארס 2012 חוסל ברצועה מזכ"ל ארגון ועדות ההתנגדות העממית, זוהיר אל-קייסי, שמטוסי צה"ל הפציצו מכונית שבה נסע. יחד אתו נהרג פעיל נוסף מהארגון, מוחמד

אל-חנני. לטענת ישראל, אל-קייסי היה ממתכנני הפיגוע בכביש 12 בישראל באוגוסט 2011 ותכנן פיגוע נוסף מסיני (זיתון ולוי, 9.3.2012).

המדירה כוללת קריאה של כל עמודי החדשות בחמשת העיתונים הפלסטיניים המרכזיים בשלושת הימים שלאחר כל חיסול. הניתוח מתמקד בכתבות חדשותיות, במאמרי דעה, בתמונות ובקריקטורות הנוגעות לחיסולים, ולצורך המחקר תורגמו הקטעים מערבית לעברית. ניתוח התוכן עצמו כולל שני צירים: חיצוני (כלפי ישראל והזירה הבין-לאומית) ופנימי (כלפי הזירה הפנים פלסטינית). השאלות המרכזיות שנשאלו במסגרת ניתוח התוכן החיצוני הן: מהו היחס לפוגע (ישראל)? האם הייתה בקשה לעזרה מהעולם? מה היה טון השיח? אילו מונחים שימשו בו? כיצד אומצה קטגוריית הטרור כלפי ישראל? והאם התמונות בכתבות כללו מסגור של איבה? השאלות המרכזיות שנשאלו במסגרת ניתוח התוכן הפנימי הן: מה הייתה העמדה כלפי הפלג הפלסטיני היריב? האם הייתה הבעת הזדהות או שיח האשמות? אם שיח שכזה היה קיים, איזה אופי הוא נשא?

ממצאים

אפשר לחלק את ממצאי המחקר לארבע קטגוריות: היחס לישראל, ביקורת על השתיקה של הקהילה הבין-לאומית, שבחים לתנועה שעמה מזוהים העיתונים, והיחס לפלג היריב. שתי הקטגוריות הראשונות הן ציר הניתוח החיצוני ושתי האחרונות הן ציר הניתוח הפנימי.

היחס לישראל

גינוי החיסול

בשלושת החיסולים הטילו כל העיתונים את האחריות לחיסול על ישראל, תוך שימוש במילים כמו "טבח", "טיהור", "תוקפנות", "פשע מלחמה", "עונש קולקטיבי", "הוצאה להורג" ו"טרור מדינה" לתיאור החיסולים. ישראל כונתה בעיתונות חמאס "רוצחת", "מפלצת אורבת", "ישות גזענית" ו"ישות טרוריסטית", ובעיתונות המזוהה עם פתח הוצגה כטובחת ופושעת. המחוסלים הוצגו כ"שהידים".

לאחר חיסול בכיר חמאס בעזה, נכתב באל-איאם: "ההנהגה הישראלית אינה מחמיצה הזדמנות לנהל מערכה חדשה נגד רצועת עזה" (האני אל-חביב, 10.4.2011, עמ' 22). גם הפובליציסט אכרם עטא-אללה תהה: "מה ישראל רוצה מעזה?" (אל-איאם, 10.4.2011, עמ' 22). לאחר חיסול פעילי פתח בגדה

המערבית, נכתב בכותרת אל-חיא אל-ג'דידה: "הכיבוש הרג בדם קר שלושה אזרחים בשכם" (27.12.2009, עמ' 1). גם באל-איאם נטען כי חיילי צה"ל צמאי דם: "הכוחות נכנסו לבתים במטרה ברורה – לחסל את הבנים". כותרת דומה הייתה בפלסטין: "הכיבוש מוציא להורג פלסטינים בשכם" (27.12.2009, עמ' 1). בימים שבהם בוצע החיסול בגדה ציינו הפלסטינים שנה למבצע "עופרת יצוקה". העיתונים קשרו בין האירועים וטענו כי החיסול ממשיך פשעים שביצעה לטענתם ישראל במבצע ולפניו. "ערב ציון יום השנה הראשון למלחמתם בעזה, ביצעו כוחות הכיבוש הישראלי אמש הוצאות להורג ורצח בדם קר", נכתב באל-איאם (ראזי בני-עודה וחליל אל-שיח, 27.12.2009, עמ' 1). בפלסטין צוטטו דברים דומים (ספא עאשור, 27.12.2009, עמ' 7): "ביצוע הפשע הזה במקביל לציון שנה למלחמה בעזה מעיד על אופי האויב, שאינו מאמין בדבר, פרט להרג וטרור".

העיתונים הרבו לעסוק בסיבות, הלא מוצדקות לטענתם, שהביאו את ישראל לתקוף ולחסל. באשר לחיסול בכיר חמאס, נטען בעיתונות התנועה כי תקיפת צה"ל נועדה לבדוק את יכולות מערכת ההגנה "כיפת ברזל". טענה נוספת הייתה שישראל מנסה ליצור פילוג פנים-פלסטיני. בכר אבו-בכר מאל-חיא אל-ג'דידה כתב (12.3.2012, עמ' 8) שישראל רצתה באמצעות חיסול מזכ"ל ועדות ההתנגדות לגרור את הרשות לשולחן המשא ומתן בכוח, לאמן את צבאה, לפרוק לחץ, לעכב את הפיוס הפלסטיני ולבחון את תגובות מדינות ערב לאור השינויים באזור. עלי סאדק (אל-חיא אל-ג'דידה, 11.3.2012, עמ' 28) סבר שהתקיפה נועדה לשכנע את הישראלים שיש לשמור על ממשלת ימין קיצונית בשלטון.

התמונות שנרפסו בעיתונים הבליטו את הפניית האשמה לישראל. חלקן הציגו חיילים וטנקים, תמונות אחרות נועדו להראות את הפחד הישראלי מתגובה: ישראלים רצים מחשש לנפילת רקטות, וילדים ישראלים במקלט. לעתים גם צוטטו דבריהם של בכירים ישראלים המאיימים בתקיפות נוספות. לאחר חיסול בכיר חמאס, צוטטו באל-חיא אל-ג'דידה (10.4.2011, עמ' 10) בכירים באומרם כי אף תושב עזתי אינו נהנה מחסינות ועל חמאס לשלם את המחיר על מעשיה. באל-איאם (10.4.2011, עמ' 1) הובאו דבריהם של בכירים ישראלים שהבטיחו לדרוף את מנהיגי חמאס. מנגד הובאו דבריו של שר בממשלת ישראל שהבהיר כי את הסכסוך יש לפתור בדרכי שלום. העיתון פרסם גם את דבריו של נעם שליט שאמר כי הריגת אחד מחוטפי בנו גלעד, אין משמעותה שבנו ישוב למחרת הביתה.

ישראל תוקפנית, הפלסטינים קורבנות, ככל המקרים שנבדקו הוצגו הפלסטינים כקורבנות, וישראל כתוקפנית. לאחר חיסול בכיר חמאס בעזה, הודגשה באל-ח'אית אל-ג'ד'דה שגרת יומם הקשה של התושבים על רקע קולות הפיצוץ והאמבולנסים. תחושות האזרחים תוארו כ"פניקה" ו"פחד" (נפוז אל-בכרי, 10.4.2011, עמ' 10). גם עיתונות חמאס לא הסתירה את פחדם של העזתים.

העיתונות הדגישו לאחר החיסולים כי מדובר בפגיעה בחפים מפשע או הביעו חשש מפגיעה נוספת כזו. לדוגמה, לאחר חיסול בכיר חמאס נכתב באל-ח'אית אל-ג'ד'דה (10.4.2011, עמ' 11): "הלם וחששות ממעשי טבח חדשים נגד אזרחים לא חמושים". תושב עזה שהתראיין לכתבה זו הדגיש כי התקפות ישראל פוגעות בכל הפלסטינים – ילדים, נשים, גברים וזקנים.

לאחר החיסול בגדה נטען בעיתונות שהמחוסלים לא ביצעו את המיוחס להם ושהם לא היו חמושים. מאמר באל-ח'אית אל-ג'ד'דה קרא לרדוף משפטית אחר מבצעי החיסול, "במיוחד מכיוון שההרוגים היו בביתם ולא בשדה הקרב, והיה ניתן לעצור אותם". במאמר באל-א'אם, תחת הכותרת "השהידים שלנו בשכם התנהגו כגברים, אנחנו אוהבים אתכם", נכתב: "הרוצחים, שאינם מכירים מילה פרט לרצח, חשבו כיצד לנקום את דם המתנחל שנהרג לפני יומיים [...] לא היה זה מקרי שהם בחרו באל-סרכג'י, אבו-שרח וסבח – הם רצו דמויות מרכזיות של ההתנגדות [...] אבל הרוצחים יודעים שלשהידים האלה אין קשר לפעולה" (עבדאללה עוואד, 27.12.2009, עמ' 22).

גם לאחר חיסול אל-קייסי טענה העיתונות הפלסטינית כי לא הייתה סיבה קונקרטית לחיסול: "איש אינו מאמין לסיפור הישראלי לפיו ההתנקשות במנהיג ועדות ההתנגדות העממית, השהיד אל-קייסי, נועדה לסכל פעולה שתוכננה לצאת אל הפועל מסיני, שכן בצבא יודעים שהחיסול מהווה רק וזר נוסף לביצוע פעולה שכזו" (חאפז אל-ברגותי, אל-ח'אית אל-ג'ד'דה, 12.3.2012, עמ' 28).

ברוח דומה כתב יוסוף רזקה בפלסטין (10.3.2012, עמ' 32) שלא הייתה הצדקה לפעולת החיסול ושהחיסול קשור למדיניות קבועה המבוססת על חיסול מנהיגי ההתנגדות הפלסטינית בכל הזדמנות אפשרית. אוסאמה אל-פרא טען גם הוא (אל-ח'אית אל-ג'ד'דה, 10.3.2012) שממשלת ישראל נוהגת לתקוף את עזה ב"אמתלות דמיוניות" כאשר ברצונה לצאת ממשבר.

רק במקרה אחד – חיסול אל-קייסי – הובאה כתבה על אישיות המחוסל. בפלסטין פורסמו דברי אביו: "בני בחר בדרך השהידים". אמה של אשת המחוסל סיפרה: "זוהיר היה אהוב על כולם, ובעל לב טוב", וקרובה אחרת הוסיפה: "הוא היה לוחם גיבור שנלחם עד ליומו האחרון" (12.3.2012, עמ' 10).

התמונות בכתבות הבליטו את סבלם של תושבי עזה. הובאו תמונות של ילדים עצובים סביב אזורי התקיפה, מכרים בוכים, הלוויה עם המון משולהב ופולסטינים סוחכים פצועים. באל-איאם הוקדש עמוד שלם לתמונות מעזה. גם בקריקטורה באל-חיאא אל-ג'דידה הובלט הסבל הפלסטיני. הוצגה דמותו של סנטה קלאוס קוברת את "השהידים של חג המולד", ומעליה כתובת: "בשכם מציינים את חג המולד בהרג".

הצורך בתגובה

העיתונים הרבו לעסוק בתגובות הרצויות מבחינתם לחיסולים, רובן תגובות נקם ומקצתן קריאות להימנע מכניסה למעגל דמים. לאחר חיסול מזכ"ל ועדות ההתנגדות, שאל מוחמד חליל מסלח (פלסטין, 11.3.2012, עמ' 20): "מדוע אחרי כל הניסיונות וגרימת הייסורים, לא הצליחה ההתנגדות לבנות לה הנהגה צבאית משותפת שתעביר מסר חזק ותגרום לישראל לשלם את המחיר על פשעיה?". ברומה לקו זה, פנה כתב אל-ריסאלה, מוחמד בזור, לישראלים לאחר חיסול בכיר חמאס, ואיים: "לא יהיה זה פסח שמח בישראל! לא תיהנו ממצות החג באוויר הצח, במיוחד בקיבוצים בנגב ובערים אשקלון ואשדוד, מפני שאתם פוחדים מהרקטות הבאות מהמערב" (11.4.2011, עמ' 5).

הפרשן הצבאי יוסוף שרקאווי הצטרף אליו וקרא להגביר את המתקפות נגד ישראל. בעיתון פלסטין אף רואיינו בעניין זה תושבים עזתיים, שקראו להגיב על הפצצות צה"ל ולחטוף חיילים. "תושבי ההתנחלויות מעבירים את הלילה שלהם במקלטים", נכתב (10.4.2011, עמ' 21). העיתון ערך משאל רחוב גם לאחר חיסול אל-קייסי (11.3.2012, עמ' 7), ובו אחד התושבים קרא לפלגים להפציץ את ישראל בכל הרקטות שברשותם. תושב אחר הוסיף שישראל מבינה רק את שפת הכוח וכבר טבחה בנשים וילדים בעבר. "דבר לא יעצור את מטוסיה וטיליה פרט להגעה לאזורי המגורים שלהם ותקיפתם", הוא הציע (שם).

גם בעיתונות פתח נשמעו קריאות למאבק מזוין. לאחר חיסול מזכ"ל ועדות ההתנגדות, הדגיש הפובליציסט אוסאמה אל-פרא (אל-חיאא אל-ג'דידה, 10.3.2012): "הגיע הזמן שתנועת פתח תגבש מחדש את מדיניותה כלפי המאבק בישראל". וכך כתב עדלי סאדק במאמר תחת הכותרת "הזכות להגנה עצמית", לאחר החיסול בגדה: "שנה בדיוק לאחר 'עופרת יצוקה', ישראל ממשיכה בפשעיה ואין איש שיגיב עליהם [...] זכותנו להקים חוליות להגנה אזרחית שיאבטחו את הרחובות והדרכים בתוך הערים והיו מוכנות להיאבק בחיילי הכיבוש שוירים על אבות ובעלים מול ילדיהם ונשותיהם. אין מנוס מתוכנית עבודה שתערוך לזכותנו הטבעית להגנה עצמית" (שם, 27.12.2009, עמ' 18).

באופן דומה נכתב במאמר באל-איאם (האני אל-מסרי, 29.12.2009, עמ' 22) כי יש לשקול מחדש את אופציית ההתנגדות. הפובליציסט מהנדר עבר אל-חמיד, מאותו עיתון, נשמע פחות מיליטנטי וקרא למנהיגי פתח להפסיק את התיאום הביטחוני עם ישראל, להיכנס למערכה מדינית לקבלת עצמאות, להציג את מעשי ישראל לפני העולם, להחרים אותה כלכלית, תרבותית ואקדמאית ולהשיב את האחדות. עסאם שאור מפלסטין ניצל את ההזדמנות כדי לצאת נגד אופציית המשא ומתן עם ישראל: "זכותו של העם הפלסטיני לשאול אם נותרו בכלל מילים לדבר על השלום. תהא התשובה אשר תהא, השואל לא יוכל לשמוע אותה, שכן שאגת הטנקים הישראלים בשכם, קול הטיילים בעזה, רעש הדחפורים בירושלים וצעקות השכולים והעשוקים ברחבי פלסטין חזקים מכל קול" (27.12.2009, עמ' 7).

"רצח בדממה": ביקורת על השתיקה הערבית והבין-לאומית
העיתונים מתחו ביקורת על השתיקה הבין-לאומית והערבית נוכח החיסולים והפצירו במדינות העולם להתערב ולסייע. באל-חיאא אל-ג'דידה נקראו מדינות העולם להפסיק את מדיניות האיפה ואיפה, לגנות את ישראל, לשפוט את המבצעים ולספק הגנה בין-לאומית לפלסטינים. באל-ריסאלה נקראה הליגה הערבית להביא להפסקת התקיפות בעזה. אזרח בשם דאוד עבדאללה צוטט בעיתון כמי שהטיל את האחריות למצב על האו"ם ומועצת הביטחון, לאור השתיקה המתמשכת. "האו"ם עומד בחיבוק ידיים ואינו מגן על עם שנתון לדיכוי וכיבוש", הוא אמר. בעיתון התנוססה גם הכותרת "רצח בדממה: האירוע בעזה נעדר מהתקשורת הערבית", ומתחתיה נכתב: "כוחות הכיבוש מנצלים את התעסקות התקשורת הערבית והעולמית באירועים בזירות הערביות לצורך הרג פלסטינים בדממה. שיטוט חטוף בתחנות החדשות מראה את הכיסוי התקשורתי המועט של התוקפנות האחרונה על הרצועה" (מוחמד אבו קמר, 11.4.2011, עמ' 2).

בפלסטין פורסמה כתבה תחת הכותרת "לא פחות ממיליון" (יוסף רזקה, 12.3.2012, עמ' 32), ובה נקראו תושבי מדינות ערב להכשיל את מדיניות החיסולים של ישראל באמצעות עמדה משותפת, חזקה ונחרצת. הם התבקשו לקיים הפגנות של מיליון איש נגד מדיניות החיסולים. גם באל-חיאא אל-ג'דידה פורסם מאמר (אוסאמה אל-פרא, 10.3.2012) המגנה את מדינות ערב, שבעקבות אירועיהן הפנימיים אפילו לא התפנו "לעשות את המינימום" ולגנות את התקיפה של צה"ל. כותב המאמר הלין כי שרי החוץ של מדינות ערב כינסו אמנם ועידה, אך עסקו בה במצב בסוריה וכמעט ולא במצב בעזה. באל-קודס כתב פהמי הויד

(12.3.2012, עמ' 2) מאמר תחת הכותרת "פלסטיין: האם אתם זוכרים?", ובו גינה את העובדה שהתקשורת המצרית מיעטה לסקר את החיסול. גם באל-איאם טען האני חביב כי דעת הקהל העולמית מתמקדת באביב הערבי ופחות במצב בעזה. קריקטורה בעיתון הציגה את הפלסטינים בעזה כמי שקוראים לעזרה ומנגד הדמות המייצגת את העולם הערבי תוהה: "איפה נמצאת עזה?"

קריקטורה נוספת שמגנה את השתיקה הערבית נוכח ההפצצה בעזה פורסמה באל-ריסאלה. היא מציגה טייס קרב ישראלי שמחייך ושר: "ארצות ערב הן ארצות מולדתי, מסוריה ועד סודאן. טיסתי עוברת בשמיהן". בפלסטיין פורסם איור ובו אישה פלסטינית הקוראת לעזרה ליד בנה שמת מתקיפה ישראלית. לצדה גבר מבוגר שאומר: "הזדקנו, הזדקנו, ולא ראינו דבר".

שבחים לתנועה ולמדיניות

באופן טבעי סיקורו של חיסול היה נרחב יותר בעיתון המזוהה עם התנועה שאליה השתייך המחוסל. וכך בעיתונות חמאס היה סיקור נרחב יותר לחיסול תייסיר אבו סנימה מאשר בעיתוני פתח, ואילו לאחר חיסול פעילי פתח בגדה העניקה עיתונות פתח הממוקמת בגדה סיקור נרחב יותר לחיסול מאשר עיתונות חמאס. בחיסול אל-קייסי הסיקור היה דומה יחסית בהיקפו. כל עיתון הפיץ מסרים העולים בקנה אחד עם מדיניות התנועה שעמה הוא מזוהה. למשל, לאחר חיסול בכיר חמאס בעזה ניסו עיתוני התנועה להבהיר כי מצב התנועה והחיים ברצועה לא השתבשו. "במהלך התוקפנות על עזה – החזית הפנימית מוגנת", הובהר באחת הכותרות של אל-ריסאלה (פאיז איוב אל-שיח, 11.4.2011, עמ' 4). בעיתון נכתב: "למרות ההפצצה על רצועת עזה, התושבים העזתים ניהלו את חיי היום יום שלהם כרגיל, בעוד המתנחלים הישראלים נשארו במקלטים וחייהם נעצרו מחשש מטילי ההתנגדות".

בעיתוני פתח הרבו, מנגד, להלל את יושב ראש הרשות, אבו מאזן, על מהלכיו. לאחר חיסול בכיר חמאס, למשל, נכתב כי מועצת הליגה הערבית תתכנס לדרון במצב בעזה, לבקשתו. באל-חיאט אל-ג'יידה הוצגה קריאתו של אבו מאזן לפעול להפסקת "הטבח בעזה" (10.4.2011, עמ' 1). כמו כן הובעה תמיכה במדיניות הרשות הפלסטינית המתנגדת לאלימות ולפעולות חמושות. גם לאחר חיסול מזכ"ל ועדות ההתנגדות הובאה בעמוד הראשי של אותו עיתון כותרת שציטטה את הגינוי מטעם הרשות (10.3.2012, עמ' 1). בעיתונות פתח הדגישו את פועלה של הרשות למניעת שפיכות דמים בעזה. בעיתון אל-חיאט אל-ג'יידה נכתב כי אבו מאזן מקיים "מגעים אינטנסיביים לסיום התוקפנות", ובאל-איאם הובהר: "הרשות הפלסטינית פעלה ליצירת קשר עם כל הגורמים

הנוגעים בדבר, הטילה על ישראל את האחריות לתוקפנות וסייעה לעם באמצעות שליחת משלחות רפואיות" (סמיח שביב, 12.3.2012, עמ' 22). לאחר חיסול פעילי פתח בגדה פורסם באל-חיאט אל-ג'דידה מאמר ברוח שונה, מאת מחמוד אבו אל-היג'א (27.12.2009, עמ' 4), ובו ביקורת על מנהיגי פתח דווקא. הוא גינה את קריאות הגנאי המועטות בגדה המערבית ל"פשע ההתנקשות" לעומת הגינויים הרועשים בעזה לתקיפות צה"ל ברצועה. ביקורת פנימית נוספת נמתחה במאמר של האני אל-מסרי באל-איאם: "פעולת הרצח בשכם מהווה מכה קשה לרשות הפלסטינית, מפני שהיא הראתה את אוזלת ידה מול כוחות הכיבוש ואת אי יכולתה לספק ביטחון [...] הדבר מחליש את הרשות ומציג אותה כמשתפת פעולה נטולת כוח עם ישראל" (29.12.2009, עמ' 22). אל ביקורת זו אפשר לצרף את הקריאות בעיתונות הגדה לשנות את המדיניות ולחזור לאופציית ההתנגדות לישראל.

היחס לפלג היריב: בין הזדהות לניגוח תקשורת

אחרות והזדהות

בכל המקרים שנבחנו קראו העיתונים לפיוס פנים-פלסטיני בטענה כי האחדות הלאומית היא "הדרך שלנו להיאבק בתוקפנות הישראלית". לאחר חיסול בכיר חמאס, כתב אוסאמה אל-פרא טור תחת הכותרת "צעד מתבקש", ובו הבהיר: "התגובה היחידה שיכולה לרסן את התוקפנות ברצועת עזה טמונה בסגירת דף הפלגנות" (אל-חיאט אל-ג'דידה, 10.4.2011, עמ' 11). במאמר אחר נקראו הפלגים להציג עמדה אחידה כלפי העולם, מפני ש"רק כך הוא יגיב" (עאדל עבר אל-רחמן, שם, 10.4.2011, עמ' 27-28). בעיתונות פתח פורסמו גם כתבות על תהלוכת הזדהות של תושבי רמאללה עם תושבי עזה לאחר כל אחד משני החיסולים בעזה.

הזדהות בין הפלגים הורגשה גם לאחר החיסול שבוצע בגדה. באותו יום שבו בוצע החיסול מתו שלושה פלסטינים בתקיפת צה"ל ברצועה. העיתונים יצרו זהות בין המקרים תוך הפניה מאוחדת של אצבע מאשימה כלפי ישראל. "רצח הביטחון והיציבות: שישה שהידים בגדה ובעזה", נכתב בכותרת באל-חיאט אל-ג'דידה (27.12.2009, עמ' 1). גם הכותרת הראשית של אל-איאם (27.12.2009, עמ' 1) התייחסה לשני החיסולים גם יחד: "הכיבוש מוציא להורג שישה אזרחים בשכם ובבית חאנון". פלסטין העזתי בחר לפרסם בעמודו הראשי תמונה מההלוויה בשכם, ולא של ההרוגים בעזה, והדגיש: "אנחנו גוף אחד בעל תחושות אחידות. אנו לא מבדילים בין השלושה שאותם הרגה ישראל בשכם לבין השלושה שנהרגו באותו הזמן ברצועת עזה" (27.12.2009, עמ' 7).

ביקורת

במקביל להזדהות נשמעה גם ביקורת על הפלג היריב, ונטען או נרמז שעליו מוטל חלק מהאשמה בחיסול שבוצע נגד הפעיל המשותף אליו. כך, למשל, האשים מוופק מטר את חמאס בתקיפות צה"ל בעזה, בשל התעקשותה שלא לשמור על רגיעה עם ישראל: "עד מתי ימשיכו מיליוני בני העם הפלסטיני ברצועה לשלם את מחיר קלות הרעת של ההנהגה הצבאית של חמאס וצרות האופקים של הנהגתה המדינית?" (אל-חיאא אל-ג'דידה, 10.4.2011, עמ' 6). ברוח דומה ביקר מאמר המערכת של אל-קודס (12.4.2011) את חמאס על שהעדיפה לבחור בהתנגדות במקום לתמוך בעמדת הרשות המתנגדת לאלומות ולפעולות חמושות. עיתונות פתח הדגישה, לאחר חיסול בכיר חמאס, שהמצב בעזה אינו יציב ועלול להידרדר למלחמה נוספת. באל-חיאא אל-ג'דידה נכתב: "התקופות הישראלית נגד הרצועה השיבה את אווירת המלחמה מלפני שנתיים (מבצע 'עופרת יצוקה')". העיתון מתייחס לנזק שגרם המבצע לרצועה. ילד בן 7 הביע חשש מקולות ההפצצה, ומצוין גם כי האזרחים אוגרים אוכל, דלק וציוד למקרה של הסלמה רצינית. בעיתון הובלטו הסכנות, ובהן הפסיכולוגיות, העומדות מאחורי היגררות למלחמה גדולה עם ישראל.

גם לאחר חיסול אל-קייסי ניגחה עיתונות פתח את חמאס. באל-חיאא אל-ג'דידה נכתב: "הבערת המצב בעזה [...] זה מה שמעוניינים בו מנהיגים בעלי השפעה בחמאס בעזה, בתיאום עם ישראל, שרוצה בפילוג פלסטיני". לדברי כותב המאמר, התקיפה של צה"ל סייעה לחמאס בכך שהסיטה את אור הזרקורים מהסכסוך המתנהל בין מנהיגי התנועה וממאמצי הפיוס הפנים-פלסטיני: "האש הישראלית מצילה את ראשה של חמאס [...] על הפלסטינים ברצועת עזה, במיוחד הפלגים החמושים, להבין את המשחק של הנהגת חמאס בעזה ולהיזהר פן עצמותיהם של השהידים הפלסטינים יהיו מדרגות של סולם שבו ישתמשו מנהיגי חמאס כדי לצאת מהבאר העמוקה אליה הופלו על ידי תשוקתם בשליטה" (מופק מטר, 11.3.2012, עמ' 6).

עלי סאדק (אל-חיאא אל-ג'דידה, 11.3.2012, עמ' 27-28) תהה מדוע חמאס אינה מסבירה את החלטתה שלא להגיב לחיסול ומעדיפה במקום זאת לתקוף מילולית את הרשות הפלסטינית. בדיעה נוספת שפורסמה בעיתון שצוטטה מסוכנות הידיעות "מען", נכתב כי ההתנקשות הביכה את חמאס ואת ממשלתה. במאמר אחר, של יחיא רבאח, נכתב: "המצב בעזה אומלל, ללא אופק" (שם, 12.3.2012, עמ' 5). באופן דומה נטען באל-קודס כי חמאס אינה מצליחה לשלוט על המצב ברצועת עזה ועליה להודות בכישלון שלטונה: "הגיע הזמן שחמאס תודה באי יכולתה להשתלט על העניינים ברצועה, להגן על המולדת ועל האזרח" (12.3.2012, עמ' 18).

ברוח זו פורסמה באל-חיאא אל-ג'דירה קריקטורה המגנה את "דרך ההתנגדות" שבה בוחרים הפלגים בעזה. קריקטורה זו נחלקת לשלושה חלקים: בחלק הראשון מופיעים מנהיגים עזתיים המתכננים פעולת ההתנגדות. בחלק השני נראה עזתי מטביע את יגונו בטיפה המרה וחושב בעצב: "תחי ההתנגדות". בחלק השלישי נראית אם נושאת בידה את בנה ההרוג ואומרת כי תושבי עזה הם אלה שמשלמים את "מחירה הגבוה של ההתנגדות".

מנגד, בעיתונות חמאס גינו את התגובות הדלילות בפתח על החיסול. "אפילו אבו מאזן לא הפנה אלינו מילה חיובית", כתב יוסוף רזקה בפלסטין (10.3.2012, עמ' 32). ביקורת של חמאס על פתח הושמעה גם לאחר החיסול של אבו סנימה ברצועה. באל-ריסאלה נמתחה ביקורת על כך שמנהיגי פתח מיהרו להטיל את האחריות לאירועים על חמאס. פרשנים שריאין העיתון טענו כי אנשי פתח מנצלים את סבל הפלסטינים בעזה לרווחים אישיים. "עמדות אלה מוכיחות שקיימות מטרות משותפות בין ישראל לפתח – החלשת חמאס", נכתב בתגובה על דבריו של דובר פתח כי ירי רקטות לעבר ישראל "מזמין" מתקפה על עזה. הפרשן הפוליטי מואמן בסיסו כינה את הצהרות פתח "פשע לאומי", ואמר כי תקיפת צה"ל משרתת את מזימות פתח (יאסין סאק אללה, אל-ריסאלה, 11.4.2011, עמ' 4).

גם לאחר חיסול פעילי פתח בגדה ניצלו בחמאס את ההזדמנות כדי למתוח ביקורת על פתח, ובמיוחד על דרך המשא ומתן עם ישראל שהיא נוקטת. בעיתונות התנועה רמזו שהחיסול הוא תוצאה של אותה דרך. במאמר של עסאם שאור נכתב: "הגדה המערבית, וליתר דיוק אזורי A, נותרו המשבצת האחרונה שבה עדיין מדברים על שלום. משבצת זו התפוצצה על ידי ידיים ציוניות כאשר צבא הכיבוש התנקש אתמול בבוקר בשלושה שהידים בעיר שכם" (פלסטין, 27.12.2009, עמ' 7). בפלסטין פורסמה גם כתבה ובה קריאה של הזרוע הצבאית של פתח לאבו מאזן להפסיק את התיאום הביטחוני עם ישראל מיידית בשל "פשע הרצח" (27.12.2009, עמ' 2). כן הובאו דבריו של בכיר בחמאס התוקף את התנהלות הרשות ומאשים אותה ב"שותפות לדבר עבירה בטבח בשכם". בכתבה זו הייתה קריאה לרשות "לשוב לשורות העם". פאזי אבו-שמאלה תהה "כיצד גילה המודיעין הישראלי ששלושת ההרוגים הם אלו שהרגו את 'המתנחל היהודי' ומה היו מקורות המידע שלו?". הוא קרא "לנקות את המולדת מהסוכנים עוד לפני המלחמה באויבים" (27.12.2009, עמ' 5). נטען גם כי השקט בגדה הוא רק אשליה.

בעיתונות פתח לא אהבו את תגובות חמאס על האירוע. מאמר של אוסאמה אל-פרא באל-חיאא אל-ג'דירה תקף את חמאס על התבטאויות מנהיגיה לאחר האירוע בשכם. "כהרגלה, הטילה תנועת חמאס על ההנהגה הפלסטינית את

האחריות לפשע שכס", הוא כתב (27.12.2009, עמ' 7). גם מוופק מטר כתב מאמר תוקפני נגד מנהיגי חמאס שאמרו כי הרשות מבצעת תיאום עם ישראל להרג אזרחים פלסטיניים, ועקץ: "אלו שאמרו דברים אלה – ליבם ריק מרחמים [...] האם חיילי הכיבוש לא הרגו באותו היום שלושה אזרחים בעזה? מדוע לא הזהרתם אזרחים אלה? או שמא תיאום ביניכם לבין הכיבוש גרם לו לגלות היכן האזרחים נמצאים?!" (28.12.2009, עמ' 8).

דיון

הניתוח האיכותני מצביע על שני סוגים של התגייסות בעיתונות הפלסטינית, מעין התגייסות סביב שני דגלים: הראשון הוא התגייסות תקשורתית למען העם הפלסטיני ושאיופתיו לעצמאות, והשני הוא התגייסות למען השקפות התנועה שעמה מזוהה כלי התקשורת. ההתגייסות הכפולה הזאת לא זכתה לבחינה נרחבת ומוצלבת במחקרים קודמים, אשר התמקדו ברובם רק באחד מסוגיה. אשר לסוג ההתגייסות הראשון ובהמשך למחקרים קודמים (אירם ואחרים, 2009; Jamal, Nimri & Karajeh, 2005), הביעו העיתונים קו תוקפני כלפי ישראל והבליטו את חוסר אנושיותה ואת אחריותה לחיסולים. העיתונים הדגישו את הצורך בהגנה עצמית ולעתים גם קראו לפעולת נקם משותפת. עיתוני חמאס פיזרו איומים והרבו להצהיר כי יש להגיב בעוצמה על החיסולים ולזנוח את דרך המשא ומתן. היו קריאות להפציץ את ישראל ולחטוף חיילים. הם הדגישו כי הישראלים שוהים במקלטים מחשש לטילים של "ההתנגדות". גם עיתוני פתח קראו להגיב, אך בעיקר כאשר מדובר היה בחיסול פעילים משורות התנועה. במקרה זה נקראו מנהיגי פתח לשקול את אופציית המאבק החמוש.

בהמשך לספרות מחקר קודמת (דאג'אני, 2003), הפלסטינים הוצגו בכתבות כקורבנות והוטל אור מיוחד על צערם וסבלם. נטען כי המחוסלים לא ביצעו את המיוחס להם וכי ישראל פוגעת באזרחים לא חמושים וחפים מפשע, ובהם ילדים. עם זאת היו מעט כתבות אישיות על המחוסלים. באשר למינוח שבו בחרו העיתונים להשתמש לתיאור החיסולים, בלטו כינויים כמו "טבח", "פשע מלחמה", "רצח בדם קר" ו"הוצאה להורג". ישראל עצמה כונתה "מפלצת" ו"ישות טרוריסטית", חיילי צה"ל הוצגו כצמאי דם וההרוגים כונו "שהידים". נטען כי ישראל מבצעת "טרור מדינה".

כדי להגביר עוד את הרושם הטרגי של חיסולי צה"ל נעשה שימוש בתצלומים רוויי דם ובתמונות דרמטיות. תמונות רבות צולמו בהלוויות ההרוגים ובזירת החיסול. הן נועדו בעיקר להציג את האירוע כרצח. פורסמו גם תמונות של

ילדים פלסטינים באזורי האירוע, כדי להעביר מסר דומה לעולם ולקרוא לו לפעול כנגד ישראל. נוסף על כך, כשדובר בחיסולים ברצועת עזה פורסמו גם תמונות של שיגורי רקטות לעבר ישראל כדי להראות לעם הפלסטיני שביכולתו להגיב על החיסולים. באותו הקשר הופיעו בעיתונים תמונות של ישראלים רצים מפחד שתיפול באזורם רקטה או שוהים במרחב מוגן. לצד תמונות אלה הופיעו לעתים תמונות של חיילי צה"ל עם כלי נשק, ככל הנראה במטרה להציג את ישראל כישות דמונית ותוקפנית, ולהבליט את המשוואה של האויב החזק מול הקורבן החלש, שצדקתו לצדו (מרמור, 2009). גם הקריקטורות בעיתונים ביטאו גישות אנטי־ישראליות. הן הציגו לעתים את התקיפות הישראליות כקלות דעת ופרועות. הן הקריקטורות והן הכתבות והמאמרים מתחו ביקורת על התעלמות העולם מהחיסולים והרבו לבקר את השתיקה הבין־לאומית, במיוחד הערבית, נוכח האירועים.

כפי שהציג מחקרו של שאהין (2011), נראה שהעיתונות הפלסטינית מתגייסת בזמן חיסולים למען האינטרס הלאומי ומציגה תפיסת עולם אנטי־ישראלית. אך המחקר מצביע על תמונה מורכבת יותר של התקשורת הפלסטינית, במיוחד בכל הקשור לסוג השני של ההתגייסות בעיתונות הפלסטינית – למען האינטרסים של התנועה עמה מזוהה העיתון. העיתונים אמנם קראו לפיוס פנים־פלסטיני כדי להציב חזית אחידה נגד ישראל, ובחלק מהעיתונים הובעה אף הזדהות עם הפלג היריב שאנשיו חוסלו, אולם היחס העוין בין התנועות בלט בדפיהם.

שורה של ממצאים מעידה על אי־עצמאותה של העיתונות הפלסטינית ועל שליטת הפלגים בה. העיתונים המזוהים עם פתח היללו את התנהלות יושב ראש הרשות וסיקרו בהרחבה את החיסול בגדה, ועיתוני חמאס בחרו להדגיש את חשיבות המאבק המזוין ומיעטו לסקר חיסול זה. בכתבות מעטות בלבד בעיתוני פתח נמתחה ביקורת על הרשות הפלסטינית, בעיקר לאור התיאום הביטחוני עם ישראל, ובעיתונות חמאס נעדרה לחלוטין ביקורת פנימית כגון זאת. ממצאים אלה תואמים את ספרות המחקר העוסקת בנאמנותה של העיתונות הפלסטינית המפלגתית (Jamal, 2005).

במקרים רבים ניצלו התנועות את האירועים כדי לנגח זו את זו. כאשר היה מדובר בחיסולים ברצועת עזה, מיהרו בעיתונות פתח להאשים את חמאס באירועים ולטעון כי אינה מצליחה להשתלט על המצב הלא יציב ועל יתר הפלגים ברצועה. לשם כך רואינו תושבים בעזה שתיארו את החיים המפחידים בה והובא מידע על הכנותיהם למלחמה אפשרית. ביקורת זו נובעת מהיריבות בין התנועות על ההגמוניה בזירה הפלסטינית ומהעובדה שחמאס נישלה את פתח מן השליטה ברצועה ב־2007. פובליציסטים המזוהים עם פתח רמזו שחמאס משלמת על בחירתה בדרך ה"התנגדות" על פני תמיכה בעמדת הרשות, המתנגדת לפעולות

חמושות. מנגד טענו בעיתונות חמאס כי החיים ברצועת עזה מתנהלים כרגיל חרף החיסולים, וכי פתח וישראל פועלות למען מטרה משותפת: החלשת חמאס. כמו כן, בעיתונות חמאס גינו את התגובות המעטות בפתח על החיסולים בעזה. באשר לחיסול בגדה המערבית, ניצלו עיתוני חמאס את ההזדמנות כדי ללגלג על שיתוף הפעולה הביטחוני בין הרשות לישראל, לטעון כי מקורות המידע לחיסול היו משתפי פעולה מהפתח ולמתוח ביקורת על המשא ומתן העקר המתנהל עם ישראל. עיתוני חמאס השתמשו באירוע כדי לטעון גם כי השקט בגדה המערבית הוא אשליה. דוגמאות אלה תואמות את ממצאי המחקרים שתיארו את התקשורת הפלסטינית כמשיצה (אל-עמרי, 2010; אל-חרוב וקונייס, 2011; Jamal, 2005).

נראה שהעיתונאים הפלסטינים דבקים בנאמנותם הלאומית והתנועתית, ואינם מעריכים במיוחד את זו המקצועית. אפשר להניח כי הם נענים לתכתיבים אנטי-ישראליים עקיפים שמגיעים ממנהיגי התנועה שעמה הם מזוהים ומרגשות אישיים נגד הפלג היריב. בשל השליטה של הפלגים בעיתונים, העיתונאים אינם מספקים סיקור מאוזן ואינם חוקרים את המציאות מנקודת מבט חיצונית – הם מתפקדים כנציגים של הקהילה שבה הם חיים ופועלים.¹

סיכום

מחקר זה בחן את השאלה כיצד מסקרת העיתונות הפלסטינית את חיסולי צה"ל. במסגרת המחקר נבחן הסיקור בעיתונים המזוהים עם הקו המדיני של פתח וחמאס של שלושה מקרים שבהם חוסלו פעילים פלסטיניים לאחר השתלטות חמאס על רצועת עזה. הניתוח הצביע על שתי מגמות בסיקור חיסולי צה"ל: מצד אחד, כלי התקשורת מתגייסים למען ההגנה על האינטרס הלאומי, מטילים את האחריות על ישראל, ממליצים על פיוס פנים-פלסטיני, מפצירים בקהילה הבין-לאומית להתערב וקוראים להגברת המאבק בישראל. ההתגייסות התקשורתית מלווה במינוחים דמוניים של ישראל, בתמונות המבליטות את הסבל הפלסטיני ובטענות על חפותם של המוחסלים. מנגד ניכר כי התקשורת משיצה ונטולת עצמאות. עיתוני פתח ניצלו את החיסולים ברצועת עזה כדי לטעון שאין ביכולת חמאס להשתלט על המציאות הבלתי יציבה ברצועה, ואילו עיתוני חמאס ניצלו את החיסול בגדה המערבית כדי לצאת נגד התיאום הביטחוני של הרשות עם ישראל ונגד אופציית המשא ומתן. כמו כן, מלבד מקרים מעטים, לא נמצאו סימני ביקורת פנימית של עיתונים המזוהים עם פלג מסוים.

ההתגייסות הכפולה של העיתונים – למען הלאום הפלסטיני שבהתהוות ולמען התנועה שעמה הם מזוהים – מוסקת, אם כן, ממחקר זה. מחקרים קודמים התמקדו לרוב רק באחד מסוגי ההתגייסות. ממצאי המחקר מעידים על חוסר עצמאותה של התקשורת הפלסטינית, על ההצגה הבלתי מאוזנת של הדעות ועל היעדרו של מרחב ציבורי פלסטיני חופשי. תקשורת ביקורתית נתפסת, כך נראה, כבגידה באינטרסים של הלאום הנמצא בהתהוות או של התנועה. העיתונות הפלסטינית אמנם מגוונת, אך השימוש בה ככלי נשק במאבק בין התנועות, ובמקביל במאבק נגד ישראל, גורע מאמינותה ומאיכות תכניה ופוגם ביחסים הפנים-פלסטיניים בתקופה של לאום מתהווה.

עם זאת, שלושת החיסולים שנסקרו במחקר זה בוצעו בנסיבות שונות זו מזו, ולצורך הצגת ממצאים מהימנים יותר ראוי לשלב במחקרים עתידיים גם את הסיקור לו זכו החיסולים בתקשורת הפלסטינית המשודרת, באתרי האינטרנט וברשתות החברתיות. למחקרי העתיד מומלץ להוסיף גם ממד כמותני שיגבה ויעבה את הנתונים האיכותניים, וכן ראיונות עם עיתונאים. יש לחקור גם סיקור של כמה חיסולים שבוצעו לפני 2007 ולהשוותם לממצאי מחקר זה, כדי לבחון אם להשתלטות חמאס על רצועת עזה הייתה השפעה על הסיקור. באופן כללי יותר יש לבחון את הסיקור שמספקת התקשורת הפלסטינית לחיסולים במסגרת מבצעים רחבי היקף ולהשוותו לממצאי מחקר זה. כן יש לבחון חיסולים שבהם נהרגו גם תושבים שאינם מעורבים בטרור. לבסוף, אפשר גם להשוות את הסיקור בתקשורת הישראלית לסיקור בתקשורת הפלסטינית ולבחון אם קיימות בהן מגמות דומות.

הערות

- 1 על המתח השורר בין הזהות הלאומית לזהות המקצועית של העיתונאי, ראו Zandberg & Naiger, 2005

רשימת המקורות

איילון, ע' (2000). תולדות העתונות הערבית. תל אביב: משרד הביטחון.
 אירם, ש', לודבסקי, ע' ונימרי, ר' (2009). לקרוא בין השורות: מדריך ישראלי-פלסטיני לקריאה ביקורתית של תקשורת. ירושלים: מרכז קשב להגנת הדמוקרטיה בישראל
 ויוזמת מפתאח לקידום דיאלוג ודמוקרטיה.

אל-חרוב ח' וקונייס, ג' (עורכים) (2011). התקשורת הפלסטינית והפילוג בין פתח לחמאס. רמאללה: מואטן, המוסד הפלסטיני לבחינת הדמוקרטיה (בערבית).

אל-עמרי, ו' (2010). העיתונות הפלסטינית: שלושה פטישים וסדן. רמאללה: מרכז רמאללה למחקרי זכויות האדם (בערבית).

בלום-קולקה, ש', קמפף, ז' וליבס, ת' (2003). לראיין את האויב? ראיונות עם פלסטינים בתקופת אינתיפאדת אל-אקצה. בתוך: י' שלזינגר ומ' מונצ'יק (עורכים), למ"ד לאיל"ש: קובץ מחקרים במלאות שלושים שנה לאגודה הישראלית לבלשנות שימושית (עמ' 61-77). ירושלים: צבעונים.

ג'דה, ו' (2006). יחסה של העיתונות הפלסטינית היומית לתופעת פעולות ההתאבדות: 2003-1996. עבודת גמר לשם קבלת התואר "מוסמך", אוניברסיטת בר אילן, רמת גן.

דאג'אני, מ"ס (2003). הסיקור התקשורתי של האינתיפאדה. בתוך: ד' אפרתי ור' נץ (עורכים), התקשורת הפלסטינית: תקציר דיונים (עמ' 37-47). תל אביב: מרכז תמי שטינמן למחקרי שלום, אוניברסיטת תל-אביב.

דור, ד' (2001). עיתונות תחת השפעה. תל אביב: בבל.

ח'טיב, נ' (2003). מבנה התקשורת הפלסטינית. בתוך: ד' אפרתי ור' נץ (עורכים), התקשורת הפלסטינית: תקציר דיונים, התכנית ללימודים פלסטיניים (עמ' 5-16). תל אביב: מרכז תמי שטינמן למחקרי שלום, אוניברסיטת תל-אביב.

חמדאן, מ' (2012). תפקיד התקשורת הפלסטינית בחיזוק הפילוג: ערוצי הטלוויזיה פלסטיין ואל-אקצא כמודל. רמאללה: המרכז הפלסטיני לפיתוח ולחופש העיתונות "מדא" (בערבית).

יפה, א' (2006). הסיכול הממוקד – סיכוי וסיכון. נתיב, 2(109), 55-58.

לביא-דינור, ע' וקרניאל, י' (2009). הזכות לדעת מול הצורך בנחמה: עיתונאים ורופאים בין פרופסיונליות לפטריוטיזם: סיקור מחלתו של ראש הממשלה אריאל שרון בעיתונות הכתובה בישראל. מסגרות מדיה, 3, 83-123.

ליבס, ת' וקמפף, ז' (2007). שחור, לבן וגוונים של אפור: פלסטינים בתקשורת באינתיפאדה השנייה. מסגרות מדיה, 1, 1-26.

מרמור, נ' (2009). שפתה התקשורתית של חמאס כתנועת שלטון: ינואר 2006-יוני 2007. עבודת גמר לשם קבלת התואר "מוסמך", החוג ללימודי האסלאם והמזרח התיכון, האוניברסיטה העברית, ירושלים.

קרמניצר, מ' (2005). האם הכול כשר בהתמודדות עם הטרור? על מדיניות ההריגה המונעת (הסיכול הממוקד) של ישראל ביו"ש ובעזה. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

קרן, נ' (2010). עיתון ושלטון ברשות הפלסטינית: המשטר והעיתונות בשנה הראשונה של הרשות – המקרה של אל-ח'אית אל-ג'דירה. תל-אביב: מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה, אוניברסיטת תל-אביב.

שאהין, ח' (2011). הפילוג ועיתונות חמאס בעזה. "פלסטיין" ו"אל-רסאלה" כמודל. בתוך ח' אל-חרוב וג' קניץ (עורכים), התקשורת הפלסטינית והפילוג בין פתח לחמאס (עמ' 67-99). רמאללה: מואטן, המוסד הפלסטיני לבחינת הדמוקרטיה (בערבית).

- Abu Tu'aimeh, N. (2008). The Palestinian media and security sector oversight. In K. Abu Aker, I. Abu Khalaf, M. Arouri, R. Friedrich, R. Kaufmann, J. Loetscher, A. Luethold & N. Masson (eds.), *The Palestinian Media and Security Sector Governance* (pp. 15-17). Ramallah: Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces (DCAF) & Amin Media Network.
- Ackerman, S. (2001). Al-Aqsa Intifada and the U.S. Media. *Journal of Palestine Studies*, 30(2), 61-74.
- Alimi, E. (2007). Discursive contention: Palestinian media discourse and the inception of the "First" Intifada. *Harvard International Journal of Press and Politics*, 12(4), 71-91.
- Aqtash, N. A. (2010). Credibility of Palestinian media as a source of information for opinion leaders. *Journal of Arab & Muslim Media Research*, 3(1-2), 121-136.
- Bishara, A. (2010). New media and political change in the occupied Palestinian territories: Assembling media worlds and cultivating networks of care. *Middle East Journal of Culture and Communication*, 3, 63-81.
- Brody, A. R. (1991). *Assessing the President: The Media, Elite Opinion and Public Support*. Stanford: Stanford University Press.
- Cohen, A. A. & Wolfsfeld, G. (Eds.) (1993). *Framing the Intifada: People and media*. Norwood, NJ: Albex.
- David, S. R. (2002). Fatal Choices: Israel's Policy of Targeted Killing. *Mideast Security and Policy Studies*, 51, 1-25.
- Dor, D. (2004). *Intifada hits the headlines: How the Israeli press misreported the outburst of the second Palestinian uprising*. Bloomington: Indiana University Press.

- Gross, E. (2001). Thwarting Terrorist Acts by Attacking the Perpetrators or their Commanders as an Act of Self-Defense: Human Rights Versus the State's Duty to Protect its Citizens. *Temple International & Comparative Law Journal*, 15, 195-246.
- Hallin, D. & Mancini, P. (2004). *Comparing media systems: Three models of media and politics*. New York: Cambridge University Press.
- Ismail, A. (2008). Mission statehood: Portraits of the second Palestinian intifada in US news. *Media, Media, War & Conflict*, 1(2), 177-201.
- Jamal, A. (2005). *Media politics and democracy in Palestine: Political culture, pluralism, and the Palestinian Authority*. Brighton, Portland: Sussex Academic Press.
- Kampf, Z. (2006). Blood on their hands: The story of a photograph in the Israeli National discourse. *Semiotica*, 162, 263-286.
- Khalaf, K. (2009). *The role of the partisan press in disseminating rumors and its impact on political development in the West Bank and Gaza strip*. MA thesis, Nablus, al-Najah National University.
- Korn, A. (2004). Reporting Palestinian casualties in the Israeli Press: the case of *Haaretz* and the Intifada. *Journalism Studies*, 5(2), 247-262.
- Liebes, T. & First, A. (2003). Framing the Palestinian Israeli Conflict. In P. Norris, Kern, M. & Just, M. (eds.). *Framing Terrorism: The News Media, the government and the Public* (pp. 59-74). New York and London: Routledge.
- Mohsen, S. (2008). Challenges to Palestinian media independence. In *The Palestinian media and security sector governance* (pp. 19-21). Ramallah: Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces (DCAF) & Amin Media Network.
- Najjar, O. A. (2010). Othering the self: Palestinians narrating the war on Gaza in the social media. *Journal of Middle East Media (JMME)*, 6(1), 1-30.
- Nimri, R. & Karajeh, A. (2009). *The first day between "Cast Lead" and "Oil Spot"*. Ramallah: MIFTAH, Media Monitoring Unit.
- Nossek, H. & Rinnawi, K. (2003). Censorship and Freedom of the Press under Changing Political Regimes: Palestinian Media from Israeli Occupation to the Palestinian Authority. *Gazette*, 65(2), 183-202.

- Primoratz, I. (2002/3). *State Terrorism and Counterterrorism*. Melbourne: Centre for Applied Philosophy and Public Ethics, University of Melbourne, Victoria.
- Quneis, J. (2008). The Palestinian media and security sector legislation. In K. Abu Aker, I. Abu Khalaf, M. Arouri, R. Friedrich, R. Kaufmann, J. Loetscher, A. Luethold & N. Masson (eds.), *The Palestinian media and security sector governance* (pp. 11-14). Ramallah: Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces (DCAF) & Amin Media Network.
- Ramraj, V.V., Hor, M.Y.M & Roach, K. (Eds.) (2005). *Global anti-terrorism law and policy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rugh, A. W. (2004). *Arab mass media: Newspapers, radio and television in Arab politics*. Westport, CT and London: Praeger.
- Sahliyah, E. (1986). *In Search of leadership: West bank politics since 1967*. Washington, D.C.: Brookings Institution.
- Schanzer, J. (2003). The challenge of Hamas to Fatah. *Middle East Quarterly*, 10(2), 29-38.
- Schleifer, R. (2006). *Psychological warfare in the Intifada: Israeli and Palestinian media politics and military strategies*. Brighton: Sussex Academic Press.
- Wolfsfeld, G., Frosh, P. & Awabdy, M. (2008). Covering death in conflicts: Coverage of the Second Intifada on Israeli and Palestinian television. *Journal of Peace Research*, 45, 401-417.
- Zandberg, E. & Naiger, M. (2005). Between the nation and the profession: Journalists as members of contradicting communities. *Media, Culture and Society*, 27(1), 131-141.

עיתונים וכתבות

העיתונים בערבית: אל-ח'אית אל-ג'ידה, אל-איאם, אל-קורס, אל-ריסאלה ופלסטין, בתאריכים 27-29.12.2009, 10-12.4.2011, 10-12.3.2012.

דבורי, נ' (26.12.2009). גרודי חללי אל-אקצא: נגיב בעוצמה על פעולת צה"ל. *Mako*, נדלה ביום 3.9.2012 מתוך: <http://www.mako.co.il/news-military/security/Article-16841cdbe99c521004.htm>

הלר, א' (9.4.2011). בכיר חמאס שחוסל בעזה היה מעורב בחטיפת גלעד שליט. *Nana10*,
נדלה ביום 18.9.2012 מתוך: <http://news.nana10.co.il/Article/?ArticleID=793882>.
זיתון י' ולוי, א' (9.3.2012). מזכ"ל ועדות ההתנגדות העממית חוסל בעזה. *ynet*, נדלה
ביום 5.9.2012 מתוך: <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4200645,00.html>.

מאמר מקורי

התערבות או מעורבות: תהליכי רגולציה בענף התקשורת הסלולרית בישראל

ארז כהן*

תקציר

מאמר זה בוחן את המדיניות הציבורית שגובשה בישראל בשנים 2010-2012 בתחום התקשורת הסלולרית. המאמר מציג סקירה של התקנות ושל החוקים שגובשו בשנים אלה וקשורים לשוק הסלולר המקומי מחד גיסא, ואת השינויים במדרי שלוש החברות הוותיקות (פלאפון, סלקום ופרטנר) מאידך גיסא. הפגיעה ברווחי החברות מוצגת תוך אבחנה בעוצמתה בכל חברה בנפרד. נוסף על כך מוצגים בו מהלכים שנקטו החברות בתגובה על התקנות במטרה להשיב לעצמן את הפסדיהן הרבים. בסיום המאמר מוצגת תפיסת המדיניות העומדת בבסיס תהליכי הרגולציה שבוצעו והוצגו, מדיניות הקובעת כי בשוק הסלולר בישראל בוצעה "מעורבות" שלטונית ולא "התערבות" רגולטורית. תפיסה זו תואמת את המדיניות הכלכלית של המשטרים הנאו-ליברליים. משטרים אלה דוגלים בשימוש במכשירי מדיניות לא ישירים של רגולציה במציאות שבה נוצר כשל שוק בענף ספציפי.

* ד"ר ארז כהן (erez@ariel.ac.il) הוא המזכיר האקדמי של אוניברסיטת אריאל בשומרון, חבר סגל בבית הספר לתקשורת ובמחלקה לכלכלה ומנהל עסקים ומרצה בנושאי מדיניות ציבורית וקבלת החלטות.

מבוא

התפתחותה הגלובלית המואצת של טכנולוגית המידע והתקשורת בשלושת העשורים האחרונים השפיעה על האנושות בתחומים רבים, ובהם התפתחות של כלכלות וצמיחתן, התקדמות מואצת של הרפואה והמחקר, תמורות ושינויים בממשקים הפוליטיים בין המדינות ובתוכן ותהליכי החברות בכל חברה. השפעות אלה נסקרות תדיר ומוצגות בספרות.¹ ענף התקשורת כולל את רשת האינטרנט, את הטלפון הקווי, את התקשורת הסלולרית, את ערוצי הרדיו ואת ערוצי הכבלים והלוויין. מאמר זה מתמקד בתקשורת האלקטרונית (תקשורת הסלולר) בישראל תוך בחינת תהליכי הרגולציה של המדינה בתחום זה בניסיון לאבחן את אופיים ואת ההגדרה ההולמת להם: האם מדובר בהתערבות המדינה בכלכלת השוק החופשי או במעורבות בלבד?

מסקנות המאמר מתבססות על ניתוח טקסטים שפרסמו גורמים רלוונטיים במשרד התקשורת (בדומה לגישתו של פירקלף לניתוח שיח של מדיניות, ראו Fairclough, 2001) ועל בחינתם על רקע התאוריות הכלכליות העוסקות ב"התערבות" המדינה או ב"מעורבותה" בכלכלה החופשית. אולם קודם שנעמוד על ההבדלים בין שני מושגים אלה נפתח בהגדרת המושג "מדינה" כבסיס להצגת תפקידה בעיצוב מדיניות ציבורית בכלל ומדיניות תעשייתית בפרט.

המסגרת התאורטית של המחקר

הגדרת המושג "מדינה"

גישות שונות מנסות להגדיר את המושג "מדינה" ואת יחסי הגומלין בינה לבין החברה כולה או בין פונקציות חברתיות שונות הפועלות בתוכה. אפשר לזהות שני סוגים של גישות: גישות "ממוקדות מדינה" רואות את המדינה כגורם מרכזי בתהליך הפוליטי המתקיים בה (Stepan, 1978; Krasner, 1984 ועוד); וגישות "ממוקדות חברה" (לדוגמה: הגישה המעמדית, גישת התלות ועוד) מנתחות את התהליכים הפוליטיים המתקיימים במדינה על ידי מתן דגש על תאגידים, על אנשי עסקים, על מפלגות ועל קבוצות אינטרס (לוי-פאור, 1991, עמ' 13-14).

הגדרת המושג "רגולציה"

"רגולציה" פירושה הסדרה, ויסות, הכוונה או התקנה. כיום נעשה שימוש במונח "רגולציה" במובן של הסדרת פעילות בענף מסוים על ידי גורם שלטוני (רגולטור) שהוסמך לכך בחוק. לרגולציה שני ראשים: האחד הוא קביעת מדיניות וכללי

הסדרה להתנהלותו של תחום פעילות מסוים; והאחר הוא פיקוח על קיומם של כללי ההסדרה שנקבעו ונקיטה של אמצעי אכיפה במקרה של הפרת הכללים. כללי רגולציה יכולים להיות כללים אוסרים, המטילים מגבלה או איסור על פעילות כלשהי, או כללים מתירים (טל ועבריי-עומר, 2009). אפשר לבחון את מלאכת הרגולציה מנקודות מבט שונות. גישה נפוצה מבחינה באופן דיכוטומי בין תפקידו של הדרג הממשלתי: קביעת מדיניות (Policy Making), לבין תפקידה של רשות רגולטורית: הוצאה לפועל (Implementing) של מדיניות הממשלה הלכה למעשה. יזהר טל ודינה עבריי-עומר טוענים כי הבחנה זו אינה משקפת נכונה את האופן שבו הרגולטור פועל במציאות וגם לא את אופן הפעולה הרצוי. לדידם, יישום כללים על ידי הרגולטור מחייב בהכרח הכרעות עקרוניות, שהרי החלטות במקרים קונקרטיים אינן מתקבלות בלי לראות את ההקשר ואת השלכות ה"רוחב" על מקרים אחרים, קיימים ופוטנציאליים. כמו כן הם טוענים כי היוזמה לגיבוש מדיניות, חקיקה וקביעת כללים באה על פי רוב מצד הרגולטור, גם אם המתכונת היא חקיקה ראשית של הכנסת או חקיקת משנה של השר. לפיכך לא יהיה נכון, לדעתם, לקבוע באופן מקדמי כי התוויית מדיניות צריכה להיעשות על ידי ממשלה או שר וכי יישומה צריך להיעשות על ידי הרשות הרגולטורית. הרשות עצמה צריכה לעסוק הן בקביעת מדיניות והן ביישומה, בלי לגרוע מהצורך להתיר נושאי מדיניות מסוימים בידי הדרג הממשלתי (טל ועבריי-עומר, 2009, עמ' 22-27).

חרף טענה זו, תהליכי הרגולציה שבוצעו בישראל בשנים 2010-2012 היו פרי פעילותו של שר התקשורת דאז, משה כחלון. סמכויותיו של שר התקשורת נגזרות מחוק התקשורת התשמ"ב/1982. במסגרת סמכות זו רשאי השר לקבוע מראש בתקנות הוראות המחייבות מפעיל רשת ציבורית (פלאפון, פרטנר וסלקום) לאפשר למפעיל אחר קישור גומלין (Interconnection) לרשת שלו או שימוש בה.² בה בעת מוסמך השר לתת הוראות פרטניות למפעילים במחלוקות המתעוררות ביניהם על יישום החובה שנקבעה כאמור לאפשר קישור גומלין או שימוש ברשת.³

תפקידה של המדינה בעיצוב הכלכלה (התערבות מול מעורבות) המחקר על תפקיד המדינה בעיצוב כלכלתה הוביל להתפתחותן של אסכולות שונות העוסקות בנחיצות, בנכונות, ביעילות ובהגדרה של פעילות ממשלתית זו.⁴ למעשה קיימות שתי תפיסות עיקריות של תפקיד המדינה בעיצוב הכלכלה. האחת רואה את תפקיד המדינה כהכרחי כדי למנוע פגיעה ביעילות הכלכלית כתוצאה מכוחות השוק החופשי הבלתי מרוסנים. השקפה זו מגדירה את פעילות המדינה כהתערבות, כלומר כרגולציה הקובעת תקנות או כללי מסחר נוקשים

בשוק כדי להסדירו כלכלית, חברתית או מוסרית. השנייה רואה במדינה גורם המפריע להשגת היעילות הכלכלית המווסתת על ידי כוחות השוק החופשי, אולם מאפשרת רמה מסוימת של מעורבות ממשלתית כדי להסדיר את אופן פעילותו של השוק החופשי ולמנוע כשלים אפשריים. השקפות עולם אלה מוצגות באסכולות השונות שהתפתחו לאורך ההיסטוריה, החל בתפיסה המרקנטליסטית אשר רווחה מהמאה השש-עשרה ועד לאמצע המאה השמונה-עשרה,⁵ דרך הגישה הליברלית שהתפתחה באמצע המאה השמונה-עשרה (סמית, 1776/1996),⁶ והגישה המרקסיסטית של המאה התשע-עשרה (מרקס, 1867/2011),⁷ ועד לגישות מתקדמות יותר: הגישה הנאו-קלאסית של קיינס (קיינס, 1936/2006),⁸ והגישה המוניטרית הנאו-ליברלית של פרידמן (פרידמן, 1962/2002),⁹ משנות השלושים והשמונים של המאה העשרים, בהתאמה.

הגישות המרקנטליסטית והמרקסיסטית דוגלות בהתערבות ממשלתית, הראשונה משיקולים לאומיים-ביטחוניים והשנייה משיקולים חברתיים. הגישה הליברלית מתנגדת להתערבות המדינה בכלכלה. הסיבה לכך היא שהיא רואה בכוחות השוק החופשי את המכשיר היעיל ביותר להקצאת המשאבים בחברה. גישה זו מתירה קיום מינימלי בלבד של מעורבות ממשלתית במצבים של כשלי שוק. כך גם הגישות הנאו-ליברליות, הקיינסיאנית והמוניטרית הנאו-ליברלית, מצדדות בגיבוש מדיניות של מעורבות בתהליכי המקרו של השוק מעת לעת כדרך להגברת יעילותו (מדיניות פסקלית ומוניטרית, בהתאמה). אולם בעוד הגישה הקיינסיאנית דוגלת בעבודה יזומה ובהשקעות של המדינה כדרך להתמודד עם מיתון ועם אבטלה, מצדדת הגישה המוניטרית בוויסות שער המטבע ובמתן חופש כמעט מוחלט לכוחות השוק החופשי. חופש זה הוביל להתעצמותם של בעלי ההון ולהתפתחותה של חברה קפיטליסטית.

המדיניות הכלכלית של המשטרים הנאו-ליברליים מאופיינת בשימוש ברגולציה שמטרתה ליצור ולעודד שווקים חופשיים, לתמוך ולעודד את הפונקציונליות שלהם ולסייע לשחקנים פרטיים לצבור הון על ידי תמיכה וחיבור עם עולם העסקים הגלובלי ועם הרשת הפיננסית העולמית. מדיניות כלכלית זו מיושמת על ידי רשויות רגולטוריות שהן בעלות תפקיד מרכזי בעיצוב הכלכלה של המדינה.

הנאו-ליברלים מאמינים כי איכות חייהם של בני האדם יכולה להשתפר הודות ליזמות פרטית ואינדיווידואלית של בעלי כישרונות בחברה, המקבלים את החופש להוציאם אל הפועל. הם פועלים כמסגרת המאופיינת במתן זכויות רבות לקניין הפרטי, לשוק החופשי ולסחר החופשי (Frow, 1999; Clarke, 2004;). לממשלה יש תפקיד חשוב בעיצוב תהליכי רגולציה לשמירה על הקניין הפרטי ועל סחר חופשי, אולם עליה להתרחק ולהישמר מהשתתפות

ישירה בשוק ומאספקת שירותים חברתיים. השווקים, לא הממשלה, מייצגים את הביטוי הטהור של רצון האוכלוסייה (Frank, 2000). לפי השקפה זו תפקיד המדינה בעיצוב כלכלתה לא נשחק אלא השתנה. המדינה עוסקת במעורבות בקידום זרימת הון למשק ובקידום השתלבותם של העסקים המקומיים בשווקים העולמיים. לפעילותה בוויסות כלכלת השוק החופשי יש ערך מוסף ממשי רק בעת כשל שוק. קרי, במקרים שבהם השוק החופשי יוצר מגמות מסוכנות, למשל כאשר נוצרים מונופולים או קרטלים בתחום מסוים המאפשרים עליית מחירים וגריפת רווחים על חשבון הציבור או כשכוחות השוק החופשי אינם מאפשרים לענף מסוים לממש את הפוטנציאל הטמון בו. דוגמאות לכך הם משבר ההיי-טק בשנים 2001-2003 ומשבר האשראי (סאב-פריים) בסוף שנת 2007 ועד לשלהי שנת 2009. דהיינו, מעורבות המדינה בשוק מאפשרת ליצור תנאי תחרות אשר בכוחם להוביל להורדת המחירים של המוצרים והשירותים ולשיפור איכות השירות הניתן ללקוחות על ידי השחקנים בשוק.

גם חוקרי מדע המדינה עסקו בדרכי ויסות הכלכלה על ידי המדינה והציגו גישות שונות לדרכי הפעולה של המדינה לווסת את כלכלת השוק. חלקם הגדירו דרכי ויסות אלה כהתערבות ממשלתית ואחרים כמעורבות. דוגמאות לגישות הרואות בפעולת המדינה התערבות הן גישותיהם של קרסנר (Krasner, 1978), של הוד (Hood, 1986), של נורדלינגר (Nordlinger, 1987) ושל לוי-פאור (לוי-פאור, 1993). הם מתארים את הקשר הקיים בין עוצמת המדינה לבין שיטת הפעולה אשר מיושמת בהתערבותה של המדינה בתעשייה ובשוק החופשי.

קיימות כמה דרכי פעולה בהתערבות של מדינה בכלכלה: (א) חדירה של המדינה לכלכלה. בשיטה זו כובשת המדינה תחומי פעולה ומחליפה את השחקנים החברתיים הקיימים בהם בסוכניה (לדוגמה, על ידי הקמת חברות ממשלתיות). (ב) בלימת שחקנים תעשייתיים. בשיטה זו מונעת המדינה תכניות ופעולות של חברות תעשייתיות, של תאגידים, של אנשי עסקים ושל שחקנים חברתיים אחרים (לדוגמה: פירוק מונופולים, חקיקה נגד קרטלים וכדומה). (ג) עידוד שחקנים נבחרים. המדינה בוחרת שחקנים שלהם היא מעניקה משאבים ובכך עדיפות על פני שחקנים אחרים במשק. בהקשר לנושא המאמר אפשר לומר כי תפיסת עולם כזו מצדיקה את התערבותו של השלטון בכלכלת השוק החופשי כפעילות אקטיבית לקביעת מספר השחקנים בשוק (מגבלת מינימום ו/או מקסימום), ולקביעת עלויות השירות הניתן לציבור על ידי אותם השחקנים (מחירי שיחות, עלויות גלישה וכולי).

גישות תאורטיות אחרות רואות במדינה גורם מרכזי בכלכלה, ובקשר שבין המדינה לכלכלתה – מעורבות. לא התערבות של המדינה בשוק החופשי אלא

מעורבות בבניית שווקים חדשים, ביצירת תנאים מספקים לתפקודם ובהסדרת השוק החופשי בלבד (Block and Evans, 2005; Maman and Rosenhek, 2011).

ההצדקות לרגולציה (התערבות מול מעורבות)

ההצדקות לתהליכי הרגולציה נגזרות מאופי פעילותה של המדינה מול השוק החופשי: פעילות של התערבות או של מעורבות. הגישות המצדדות בהתערבות תולות את הצדקת הפעילות הרגולטורית בכמה צידוקים.

(א) שמירת האינטרס הציבורי. היסוד להסדרה הוא העיקרון שהרגולציה נועדה לשרת את האינטרס הציבורי. האינטרס הציבורי טומן בחובו שורה מגוונת של צרכים, של אינטרסים ושל ערכים. קידום התחרות הוא אינטרס מרכזי שהרגולציה מבקשת להגשים. זהו אינטרס הן של בעלי עסקים שרוצים לחדור לשוק והן של צרכנים המבקשים ליהנות מפירות התחרות בשיפור זמינות השירותים, איכותם ומחירם. האינטרס הציבורי בקיומה של תחרות איננו מתמצה בתרומתה למימוש האפקטיבי של חופש הביטוי. התחרות החופשית חיונית לצמיחתו של המשק וליעילותו. יש הגורסים כי התחרות היא הערובה הטובה ביותר להשגת מוצרים ושירותים איכותיים, ואף יש בה כדי להביא לרמת מחירים נמוכה יותר.

(ב) שמירת האינטרס הצרכני. תפקיד מרכזי של הרגולטור הוא שמירה על עניינם של צרכני השירות. האינטרס הצרכני צריך הגנה וחיוזוק, בעיקר בשל פער הכוחות שבין ספק השירות לאזרח. במדינה המודרנית שוררים תנאים נוחים להתפתחותן של חברות גדולות המספקות שירותים ומצרכים חיוניים. החברות רוצות רווחיות, והרווחיות תלויה בצרכן. האינטרס של החברה והאינטרס של הצרכן מתמודדים זה עם זה. צרכן של שירותי תקשורת מעוניין לקבל מגוון שירותים במחיר נמוך, באיכות טובה ובתנאים הוגנים. כל אחד ממרכיבים אלה עשוי להיות, בנסיבות המתאימות, מושא להסדרה. ואכן, הרישיונות של מפעילי התקשורת כוללים הוראות שונות הנוגעות להיבטים צרכניים, כאשר רמת ההתערבות הרגולטורית והיקפה הם תלויי מדיניות. מדיניות זו מטרתה לקדם ולשמר את האינטרס הציבורי, המתבטא גם ביעדים החורגים מתחרות גרדא, כגון פלורליזם, יציבות פוליטית, ביטחון המדינה וכדומה.

(ג) תיקון כשלי שוק (market failures). צידוק זה הוא הרציונל הבסיסי והשגור להתערבות רגולטורית. בניתוח יסודות הרגולציה מבחינים בין כשל שוק במובן הצר לכשל שוק במובן הרחב. כשל שוק במובן הצר נמדד בפרמטרים כלכליים גרדא. למשל, כאשר כוח השוק של מונופול מאפשר לו לפעול שלא לפי אילוצי התחרות, ולפיכך נדרשת התערבות רגולטורית. כשל שוק במובן הרחב הוא כאשר תכלית לאו דווקא כלכלית, אך רצויה מבחינת האינטרס הציבורי, אינה מושגת

באמצעות פעילות חופשית של השחקנים בשוק וללא התערבות רגולטורית. למשל, כדי להבטיח שירותי תקשורת בסיסיים לכלל הציבור בתנאים שוויוניים (שירות אוניברסלי) יש לחייב את מפעיל התקשורת לתת שירות גם בתנאים שאינם רווחיים עבורו.

כנגד זה אפשר לומר כי הצידוק העיקרי שבבסיס הגישה הדוגלת במעורבות הוא השאיפה להסדרה ולשוק חופשי. עקרון השוק החופשי עוצב על ידי הגישה הליברלית בכלכלה. לפי עיקרון זה בתחומים של פעילות עסקית שבהם נודעת חשיבות מיוחדת ליוזמה, לתחרות ולגמישות, ראוי לסמוך בעיקר על כוחות השוק. התחרות תעשה את שלה ואל לרגולציה להתערב בכללי המשחק של הכלכלה החופשית. כוחות השוק, ובעיקר כוחות של היצע וביקוש, מסדירים את היחסים שבין כלל הספקים לבין כלל הצרכנים ללא צורך בהתערבותה של המדינה. לפיכך נוטה המדינה לצמצם את התערבותה בשוק החופשי מתוך כוונה לעודד כלכלה חופשית, המתבססת על יוזמות ותחרות. נטייה זו באה לידי ביטוי, בין היתר, במדיניות ההפרטה, המכוונת להעברת מפעלים ושירותים מידי המדינה לידיים פרטיות. היא עשויה לבוא לידי ביטוי גם בהרפיית הפיקוח המדינתי על אספקת שירותים ומצרכים בידי גופים פרטיים. אולם לעתים עלולה מציאות זו להוביל לפגיעה באינטרס של הקוחות. במקרה זה מתחייבת פעילות רגולטיבית של מעורבות כדי ליצור את התנאים לקיומה של תחרות ולהתבססותה וכדי להטיל פיקוח ומגבלות על מי שצלחה דרכו בשוק התחרותי וצבר כוח כלכלי בהתנהלותו אל מול מתחריו ואל מול הצרכנים (טל ועבריי-עומר, 2009, עמ' 30-41).

ענף התקשורת הישראלי

בחינתו של ענף התקשורת בכלל ושל ענף התקשורת הישראלי בפרט הוא נושא מחקרי בולט והספרות האקדמית שפורסמה בנושא זה רחבה ועשירה. ספרות רבה ומגוונת התפרסמה בנושא המדיניות הציבורית בתחום התקשורת. ספרם של הוסקינס, מקפידן ופיין (Hoskins, McFayden & Finn, 2004) הציג דוגמאות ממדינות שונות בעולם על היווצרותם של מונופולים טבעיים בשוק התקשורת בכלל ובענף העיתונאות בפרט, ועל היעדרה של תחרות מקומית בענף (וכן הגדרות ודוגמאות למבני שוק נוספים).

דוידסון ושכטר (Davidson & Schejter, 2011) בחנו את הכוחות שעיצבו את המדיניות למעבר טלוויזיה דיגיטלית בישראל והתמקדו בגישה הנאו-ליברלית שעמדה בבסיס מדיניות זו. הם הציגו את הגישה הנאו-ליברלית כגישה המייחסת למדינה תפקיד חשוב בעיצוב ובאכיפה של חוקים ותקנות לשמירה ולהגנה על

רכוש פרטי, על שווקים מסחריים ועל סחר חופשי, אך בה בעת מנסה למנוע התערבות ישירה שלה באספקת השירותים החברתיים. מאמרם סוקר את התפתחות השלטון בישראל ואת השינוי שעבר משלטון סוציאלי-דמוקרטי אל שלטון הדוגל בעקרונות התפיסה הנאו-ליברלית. שינוי זה הפך את הכלכלה הישראלית לכלכלה ריכוזית הנשלטת על ידי תאגידים ואזרחים עשירים מעטים. השינוי השתקף גם בענף התקשורת המקומי ובא לידי ביטוי בהיחלשותו של השידור הציבורי הממלכתי, בהפרטתה של ספקית התקשורת הלאומי בזק, ובקידום של ספקים פרטיים של טלפונים ניידים ונייחים, בהפעלתה של הטלוויזיה המסחרית בשנת 1993 (והוספת הערוץ השני בשנת 2002) וכן במתן רישיונות לטלוויזיה רב ערוצית בכבלים ובלוויין בשנים 1989 ו-1999 (בהתאמה). בהקשר לכך חשוב להזכיר את ספרו של שכטר *Muting Israeli democracy* (דמוקרטיה ישראלית מושקעת, Schejter, 2009), הבוחן את הרגולציה בתקשורת הישראלית. שכטר מתח בו ביקורת נוקבת על אופיה של רגולציה זו וטען כי ההסדרים המוסדיים שהתגבשו לאורה הבטיחו מראש את פיקוח הממסד הפוליטי על ענף התקשורת הישראלי ויצרו הגמוניה תרבותית, תוך שהם הדירו במכוון קולות ודעות משמעותיים בציבור הישראלי. לדידו, תכלית הרגולציה הייתה לכפות תרבות הגמונית יהודית ולשרת אינטרסים קבוצתיים.

גם לוי-פאור (לוי-פאור, 1999) שפך אור על היחס שבין שינוי טכנולוגי, כלכלה ואינטרסים עסקיים לבין פוליטיקה ומדיניות (קידום, בלימה, ועיצוב) בענף התקשורת בישראל. הוא סקר את השינויים שעברו על משטר הטלקומוניקציה בישראל מאז השלטון המונופוליסטי שאפיין את המשטר הישן בתקופת היישוב היהודי בארץ ישראל בימי שלטון הבריטי, ועד לשלטון החדש והתחרותי שהתפתח בתחום התקשורת בישראל בעשורים האחרונים של המאה העשרים. לוי-פאור הבחין בין שני סוגי תחרות. הסוג הראשון הוא תחרות דה רגולטיבית, שבה יש שני תהליכים עוקבים: הגברת התחרות יחד עם צמצום תפקידה של המדינה והקטנת מספרם של החוקים והתקנות. הסוג השני הוא תחרות רגולטיבית שבה יש שני תהליכים מתנגשים: הגברת התחרות מחד גיסא והתעצמות תפקידה של המדינה והגדלת מספר החוקים והתקנות מאידך גיסא. הוא הציג את השינוי שעבר משטר הטלקומוניקציה בישראל וציין כי משנת 1994 עבר משטר הטלקומוניקציה של ישראל ליברליזציה מהירה. משטר זה שיקף בעבר את האמונה בקיומו של "מונופול טבעי" בתחום, ואופיין בבעלות ובניהול ממשלתיים ובטכנולוגיה אנלוגית דומיננטית אחת. השינוי אופיין בשבירה של ה"מונופול הטבעי", באבחנה תפקודית הולכת וגוברת של תפקידי המדינה (הפרדה בין הסמכויות המנהליות לעיצוב המדיניות, הרגולציה, ואספקת השירותים), ובפלורליזם טכנולוגי.¹⁰ שינויים אלה, ובמיוחד הטכנולוגיה המתקדמת, התחרות בין ספקי

התקשורת והירידה הדרסטית בעלויות שירותי התקשורת בתחומי פעולה מסוימים הצטברו ל"מהפכה". המאמר ערער על התפיסות המקובלות על תפקידה של המדינה בקידום התחרות בעבר, בהווה ובעתיד. במקום הפרשנות הרואה בנסיגת המדינה את הדבר המרכזי במהפכת התקשורת, הציג לוי-פאור פרשנות חלופית: העלייה בתפקיד הרגולטורי של המדינה קריטית לקיומה של התחרות, להמשך המודרניזציה המהירה של מערכת התקשורת הישראלית ולהתפתחותה הכלכלית של ישראל.

טוקטלי (טוקטלי, 2000) בחן את מדיניות התקשורת בישראל. טוקטלי הציג את הגישות השונות לניתוח מדיניות ציבורית, את סוגי המדיניות הקיימים ואת מאפייני מדיניות התקשורת בישראל. הוא טען כי השאלה הבסיסית שלה צריכים להידרש קובעי מדיניות התקשורת קשורה למידת התערבותם ולהיקפה בשם שיקולים ציבוריים. לדעתו, גם כאשר המדיניות הבסיסית ליברלית עדיין קיים צורך במדיניות מתערבת, שאינה מותירה חופש מוחלט למנגנון השוק למען מטרות לאומיות-ציבוריות, כאשר כמות המשאבים מוגבלת (לדוגמה: כמות התדרים) או כאשר יש כשלי שוק. לפיכך התערבות שלטונית בענף התקשורת הישראלי היא חובה, כי בלעדיה לא היו מגיעים שידורי טלוויזיה בכבלים לכל תושבי המדינה.

בכל הדוגמאות שהוצגו לעיל אין התייחסות לשוק הטלפון הסלולרי אלא לאמצעי תקשורת אחרים: עיתונאות כתובה, ערוצי טלוויזיה ורדיו, טלפון קווי וכולי. התקשורת הסלולרית בישראל הוצגה בספרם של כהן, למיש ושכטר (Cohen, Lemish & Schejter, 2008) ובפרסומים נוספים אחרים, אך טרם נחקרה המדיניות הציבורית הנלווית להתפתחותה ולהשפעותיה החברתיות, הפוליטיות והכלכליות על החברה הישראלית.

שאלות המחקר הנבחנו כאן מתמקדות בצעדי הרגולציה שגובשו בישראל בשוק הסלולר ובוחנות את מהותם, מטרתם והשפעתם על החברות הוותיקות בשוק המקומי. במקביל נבחנת שאלת המדיניות הכוללת העוטפת את צעדי הרגולציה הללו: האם מדובר בהתערבות המדינה בשוק הסלולר המקומי או אם במעורבות? אפתח בהצגת התפתחותו ההיסטורית של ענף הטלפון הישראלי בכלל ושל שוק הסלולר המקומי בפרט.

התפתחות הטלפון בישראל

אפשר להגדיר שלוש תקופות או שלושה משטרי שליטה בשלבי התפתחותו של הטלפון בישראל (ראו לוח 1). התקופה הראשונה (המשטר הישן) ראשיתה בהכנסת

מערכת הטלפון לארץ בידי הבריטים וסופה בהקמת בזק כחברה ממשלתית עצמאית. המודל היה מונוליתיות בריכוז הדואר, הטלגרף והטלפון תחת מנהל ממשלתי אחד שהחזיק במונופול חוקי או מעשי על כל שירותי הטלקומוניקציה במדינה. המבנה המונופוליסטי והאטטיסטי הזה, אשר התפתח בהדרגה בהקשר של ארגון הדואר באירופה, הורחב במאה התשע-עשרה לטלגרף, ובמאה העשרים – לטלפון (Noam, 1992). ההכרעה העקרונית של הבריטים בדבר אספקת שירותי התקשורת באמצעות מחלקה ממשלתית התקבלה ביישוב היהודי בהסכמה וכמעט ללא ערעור. בהמשך אומץ מודל זה על ידי ממשלת ישראל, קהיליית הטלקומוניקציה המקומית (עובדים, מנהלים, ספקים וכולי) והציבור הרחב. עד שנות השמונים לא היה בישראל "שוק תקשורת". ספקי השירות, תשתית ותוכן כאחד, כללו ערוץ טלוויזיה אחד, מספר מצומצם של תחנות רדיו, חברת טלפוניה אחת, ספק תקשורת בין-לאומית אחד ומפעיל סלולרי אחד (חברת פלאפון). רוב ספקי השירות בשוק התקשורת היו בבעלות ממשלתית.

התקופה השנייה (משטר הביניים). שינוי דרסטי במבנה השליטה האטטיסטי המונופוליסטי על שירותי הטלקומוניקציה בישראל היה בסוף שנות השמונים, כאשר שירותי הטלפון בארץ עברו קורפורטיזציה¹¹ ועוצב משטר חדש של שירותי הטלפון בארץ (לוי-פאור, 1999). האחריות לאספקת שירותי הטלפון הועברה לידיה של חברה ממשלתית חדשה, בזק, שקיבלה אוטונומיה ניהולית ותקציבית רחבה יחסית. משרד התקשורת הפך מגוף המספק שירותים לאחראי לעיצוב מדיניות התקשורת ולמסדיר האספקה של שירותי הטלפון. בשנים 1990-1991 הופרטו מקצת ממניות בזק בבורסה בתל אביב. למרות הקורפורטיזציה וההפרטה החלקית, משטר הטלפונים היה עדיין מונופוליסטי. התחרות בתחום הטלקומוניקציה נאסרה בחוק, למעט תחומים שוליים, והבעלות על בזק נשארה ממשלתית. אלא שלמרות היעדר התחרות והבעלות הממשלתית על בזק, העלה המשטר החדש בתחום התקשורת שהתפתח בתקופה זו את מערכת הטלפונים בארץ על מסלול מואץ של פיתוח. בהיעדר מגבלות תקציביות, הנגזרות מהמדיניות הפיסקלית של הממשלה, וכתוצאה מהאוטונומיה הניהולית הרחבה של מנהלי בזק, שופרה מערכת הטלקומוניקציה באורח רדיקלי בעשור שבין 1984 ל-1994.

התקופה השלישית (המשטר החדש). בשנות התשעים, בעקבות גל החידושים הטכנולוגיים שפקד את שוק התקשורת, חלה מהפכה בתחום וכוחות פוליטיים חזקים החלו לרחוף לבנייתו של משטר תחרותי באספקת שירותי הטלפון ולכיתול המונופול. המשטר החדש שעוצב היה משטר של "תחרות רגולטיבית". היינו, תחרות התלויה והמונעת באורח קריטי על ידי רגולציה ורגולטורים. לשוק הטלפון הנייד נוספו שלושה מפעילים ששינו את אופי השוק. לספק התקשורת הבין-

לאומית נוספו שני מתחרים שגרמו להפחתות ניכרות במחירי השיחות.¹² לנוכח שינוי פני שוק התקשורת הישראלי ומגמות הריכוזיות, התחרותיות וההפרטה, עלתה שאלת היקף ההתערבות או המעורבות הממשלתית הרצויה בהסדרת ענף זה (אזרחי, גושן ולשם, 2003).

לוח 1: משטרי הטלקומוניקציה בישראל*

התקופה הראשונה: (המשטר הישן): אטטיסטי- מונופוליסטי (1984-1919)	התקופה השנייה: (משטר הביניים): קורפורטיזציה והפרטה (1994-1984)	התקופה השלישית: (המשטר החדש): תחרות רגולטיבית (1994 עד היום)	
נורמות המשטר	מונופול טבעי המחייב אספקת שירותים בידי המדינה.	הממשלה מקבלת על עצמה תפקידי מדיניות ופיקוח על אספקת שירותי הטלקומוניקציה.	הממשלה צריכה למלא תפקידים של קביעת מדיניות ופיקוח אך גם לקדם את התחרות. כפיית התחרות על שוק התקשורת היא הדרך היעילה ביותר להבטיח את אספקת השירותים ופיתוחם.
מטרות המשטר	לאומיות כלכלית.	שיפור האיכות והנגישות לשירותי הטלפון תוך הפחתת מחיריהם.	ענף הטלקומוניקציה נתפס כנדבך מרכזי בכלכלת העתיד וכגורם מכריע בתחרותיות העתידית של הכלכלה הלאומית.
מבנה השוק	צמצום השיקולים הכלכליים לטובת אספקה ישירה של שירות על ידי הממשלה.	פעולה בתנאי שוק כביכול: נורמות של פעולה כלכלית למטרת רווח מתחזקות. בזק עדיין מונופול.	יצירת שוק תחרותי יותר. בעיקר בסלולר ובשירותי האינטרנט.

* מקור: לוי-פאור (1999), עמ' 6.

התפתחות שוק הסלולר בישראל

התחום הראשון שבו קודמה ליברליזציה במדינת ישראל, כמו במקומות אחרים בעולם, היה שוק ציוד הקצה (OECD, 1992). אולם השוק הראשון שבו בלט שינוי הגישה והיה בעל השלכות מהותיות על דפוסי הטלקומוניקציה בישראל היה שוק

הטלפון הסלולרי. הזיכיון הראשון לאספקת שירותים לטלפון נייד העניק מונופול על אספקת טלפונים סלולריים בארץ משנת 1984 עד 1994 לחברה אחת, פלאפון, שהייתה בבעלות בזק ומוטורולה. בשנת 1989 בדקו מעצבי המדיניות אם השירות המונופוליסטי הזה עולה בקנה אחד עם טובת הציבור. ועדה שמינה שר התקשורת דאז, גר יעקבי, המליצה לאפשר לספק שירות נוסף להיכנס לשוק במועד פקיעת הזיכיון הבלעדי של פלאפון (הועדה למבנה ולשינוי מבנה ענף התקשורת, 1991). בעקבות המלצות הוועדה, ולאחר עיכובים שונים, פורסם בנובמבר 1993 מכרז לספק טלפון סלולרי שני. שנה לאחר מכן, בדצמבר 1994, הציעה הזוכה במכרז, חברת סלקום, שירות לציבור.

כניסתה של סלקום לשוק הטלפון הסלולרי בארץ שינתה את פני השוק הסלולרי. אולם יותר מכך היא נתנה דחיפה עצומה לקידום התחרות בכל סקטור הטלקומוניקציה, שכן היא סיפקה אישוש משמעותי ראשוני לטענה שתחרות בשוק הטלקומוניקציה יכולה להביא לשיפורים משמעותיים לציבור הן במחיר והן בשיפור השירות. בעקבות כניסתה של סלקום לשוק נפלו תעריפי השיחות הסלולריות לרבע משהיו קודם לכן ומספר המשתמשים עלה.

בפברואר 1998 זכתה חברה שלישית, פרטנר תקשורת בע"מ, ברישיון לאספקת טלפוניה סלולרית תחת המותג orange. החברה מצאה לנכון לשלם 400 מיליון דולר תמורת הזיכיון שקיבלה, עובדה המלמדת על האטרקטיביות של שוק זה למרות שיעור החדירה הגבוה של שתי הזכייניות הוותיקות (לוי-פאור, 1999, עמ' 7-8). חברת מירס הוקמה גם היא בשנת 1994 במטרה לספק "שירותי תקשורת מתקדמים"¹³.

התפלגות הלוקחות של החברות השונות בישראל בתחילת שנת 2012 נראתה כך: לחברת פלאפון היו כ-2.85 מיליון מנויים, לסלקום כ-3.4 מיליון מנויים,¹⁴ לפרטנר כשלושה מיליון מנויים,¹⁵ ולמירס כחצי מיליון מנויים¹⁶ בלבד (הנתונים נלקחו מדו"חות החברות המפורסמות באתר הבורסה). למעשה, מסוף המאה הקודמת (בשנת 1999) ובמשך העשור הראשון של שנות האלפיים לא השתנה מספר חברות הסלולר בישראל. לא קמו חברות חדשות וחברות קיימות לא התפרקו, השוק נשאר יציב מאוד ונתון לשליטתן של שלוש החברות הגדולות במשק (סלקום, פלאפון ופרטנר). מציאות זו אפשרה לחברות לקבוע מחירים גבוהים עבור השירות ולהחליט על מדיניות שירות נוקשה ללקוחות. מבנה שוק מסוג זה שנשלט בידי מספר קטן של חברות הוא שוק אוליגופוליסטי, כפי שהגדירו הוסקינס וחבריו (Hoskins, McFayden & Finn, 2004).

ריכוזיות הכלכלה הישראלית והשפעתה על שוק הסלולר המקומי

ענף התקשורת הישראלי כולל כלי תקשורת מגוונים: עיתונות כתובה, טלוויזיה רב ערוצית, תחנות רדיו, רשת אינטרנט ורשת הסלולר. אולם למעט רשת הסלולר המשמשת לתקשורת בין-אישית, כלי התקשורת האחרים הם כלי להעברת מידע ציבורי רחב ולפיכך זוכים להתייחסות שונה, כפי שמציגים אגמון וצדוק בניתוח ההשלכות הכלכליות של ריכוזיות ובעלויות צולכות על כלי התקשורת (אגמון וצדוק, 2011). בחיבורם מציגים אגמון וצדוק את הסכנות הנשקפות לשוק התקשורת ולציבור כתוצאה מריכוז בעלויות: צולכות¹⁷ ואלכסוניות.¹⁸ הם מציעים כלי מדיניות אפשריים לצמצום ההשלכות של מצב זה. ניתוחם אינו מתאים למאפייני שוק הסלולר,¹⁹ אולם הוא מציג את בעיית הריכוזיות הקיימת במשק הישראלי הרלוונטית גם לשוק הסלולר, שהיא הצידוק הבסיסי לתהליכי הרגולציה שנעשו בתחום. המשק הישראלי הוא ריכוזי יחסית, ועל כן הפוטנציאל לקיומן של בעלויות צולכות ואלכסוניות גדול יחסית. שווי השוק של עשר קבוצות העסקים הגדולות בישראל הוא 41 אחוז מכלל החברות הנסחרות בבורסה לניירות ערך בתל אביב. נתון זה גבוה יחסית למדינות המפותחות, ודומה יותר למצב במדינות המתפתחות.²⁰

באוקטובר 2010 החליטה הממשלה על הקמת ועדה להגברת התחרותיות במשק. הוועדה פרסמה טיוטת המלצות בחודש אוקטובר 2011, ללא התייחסות לבעלויות על כלי התקשורת (שם, עמ' 19). כתוצאה מריכוזיות גבוהה זו שלטו בשוק הסלולר הישראלי שלוש חברות בלבד (פלאפון, פרטנר וסלקום). במציאות זו יכלו החברות לקבוע מחירים גבוהים עבור השירות, לקבוע תקנות המגבילות את הצרכן ולשמרו אצלן כ"לקוח שבוי". גם משרד התקשורת הכיר בבעייתיות ואף יצא בשנת 2011 בתכנית שזכתה לכותרת "ממונופול לתחרות" במצגת שהוצגה במסגרת "סקירת פעילות לישיבת הממשלה".²¹

הממצאים

תהליכי הרגולציה בשוק הסלולר בישראל בשנים 2010-2012 מספר לא מבוטל של תקנות ושל חוקים הקשורים לענף הסלולר גובשו ויושמו בישראל בשנים 2010-2012. תהליך הרגולציה החל בשוק התקשורת הסלולרית בישראל בשנת 2006, עם החלת חוק נידוד המספרים אשר אפשר למנוי לעבור מחברת תקשורת אחת לאחרת ללא שינוי המספר (כולל הקידומת). שינוי זה תרם להפחתת החסמים למעבר בין החברות ולהגברת התחרות ביניהן. אולם

גל הרפורמות הבולט ביותר בוצע כאמור בשנים 2010-2012, בשנות כהונתו של השר משה כחלון במשרד התקשורת. מהלכים אלה נכללו ופורסמו בתכניות העבודה של משרד התקשורת לשנת 2011: "שנת 2010 היתה שנה בה החלו לצאת מן הכוח אל הפועל מהלכים משמעותיים לטובת צרכני התקשורת בישראל, בשוק הסלולרי, הנייח, האינטרנט, השיחות הבינלאומיות והשידורים [...] שנת 2011 תהייה בסימן החופש לבחור, החופש לעבור, אשר תמשיך את המגמה של חיזוק התחרות והעצמת הצרכנים [...] המשרד ימשיך בפעילותו להכנסת תיקונים צרכניים [...] כך ששימו קץ לעוולות צרכניות קשות מצד השחקנים בענף" (משרד התקשורת, 2011, עמ' 196, ההדגשות במקור).

בתכנית העבודה לשנת 2012 נכתב: "בשנת 2011 הוגברה התחרות בשוק התקשורת הישראלי בעקבות פעולות שנקטנו ובראשן הטמעת מדיניות המשרד בנושא מפעילים סלולרים וירטואליים. [...] בשנת 2012 יחלו לפעול מפעילים וירטואלים סלולריים חדשים וכן ייפרשו רשתות חדשות למתן שירותי תקשורת אלחוטית" (משרד התקשורת, 2012, עמ' 356). בתכנית העבודה לשנים אלה הציג משרד התקשורת מטרות ויעדים שחלקם היו קשורים לשוק הסלולר.

מטרות: (1) לפעול ליצירת שוק תקשורת מתקדם טכנולוגית לרבות באמצעות הגברת התחרות למען קידום רווחת הצרכן והתרומה לתועלת המשקית. (2) לפעול ליצירת שוק תקשורת הוגן לצרכני ולספקי התקשורת כאחד למען קידום רווחת הצרכן ותרומה לתועלת המשקית.

יעדים: (1) קידום התחרות בשוק הסלולר ופיתוח תשתיות סלולריות. (2) תיקון והסרת עוולות צרכניות וחסימי מעבר לצרכן. (3) הקניית כלי אכיפה (שם, עמ' 354. ההדגשות שלי).

השימוש התכוף במושג "צרכן" ונגזרותיו מלמד כי משרד התקשורת בחר לפעול להסרת חסימי המעבר ולקידום התחרות בכמה ענפי תקשורת ולא רק בענף הסלולר, במטרה להיטיב עם הצרכן. השימוש בתווית "צרכן" יש בה כדי ללמד על תפיסת המדיניות של המשרד הרואה באזרחים צרכנים שזכותם לקבל שירות מיטבי וחופש בחירה בין ספקי שירותים. תפיסת מדיניות זו הולמת את עקרונות הגישה הנאו-ליברלית הדוגלת במעורבות שלטונית ליצירת תנאים מספקים לתפקוד השוק החופשי ולהסדרתו.

בחינת מדרי ההצלחה של המשרד במימוש היעדים בשנת 2012 מעידה כי בשנה זו בוצעה פעילות בכל אחד מתחומים אלה, אם כי הפעילות הרגולטיבית בתחום הסלולר בלטה יותר והחלה כבר בשנת 2010 (שם, עמ' 356-363).

הכנסת מפעילים וירטואליים (2010). לקראת סוף שנת 2010 נכנסו לשוק התקשורת הישראלי כמה מפעילים סלולריים וירטואליים, כגון הום סלולר, רמי לוי תקשורת, הוט טלקום ו-Hallo. מפעילים אלה אינם בעלי רשת נתונים פיזית (עם אנטנות וממסרים), אך הם מוכרים לציבור דקות שיחה. המפעיל קונה "בנק" דקות גדול מחברות הסלולר ומוכר את הדקות הללו כמתווך במחירים שצפויים לעודד תחרות בשוק ולהוזיל את העלויות לצרכן.

ביטול קנסות יציאה (2011). ב-1 בינואר 2011 נכנס לתוקף החוק האוסר על חברות הסלולר לכלול מרכיב של קנסות יציאה בהסכמים החדשים שלהן עם מנויים. הלקוחות יכולים לעבור מחברה לחברה בתשלום סמלי עבור הפסקת ההתקשרות.²² שר התקשורת דחה את בקשתן של חברות הסלולר לעכב את מועד הכניסה לתוקף של ביטול קנסות היציאה ללקוחות והחוק הוחל גם על לקוחות הקשורים לחברות בהסכמים קיימים.

הפחתת דמי הקישוריות (2011). דמי הקישוריות הנגבים בידי חברות הסלולר היו אחד מהגורמים העיקריים לעלות הגבוהה של דקת שיחה. משרד התקשורת החליט בשנת 2011 על תקנה המורה על הפחתת דמי הקישוריות בשמונים אחוז. נדידה פנים ארצית (2011). הנדידה הפנים ארצית היא כלי מרכזי וחשוב ליצירת תחרות במהירות, על ידי חיוב המפעילים הקיימים להעניק לחברות החדשות זכות להשתמש ברשת הרדיו שלהם, כך שתוכלנה להגיע לפריסה רחבה בזמן שהן מקימות את הרשת החדשה. הנדידה קריטית למכרז להכנסת מפעיל סלולרי נוסף. למעשה, ללא כלי זה אין החברות החדשות יכולות להתחרות בקיימות מכיוון שנדרשים משאבים רבים כדי להתבסס בחברות סלולר. תקנה זו משנת 2011 כופה למעשה על החברות הוותיקות לספק תשתית לחברה שבעתיד תתחרה בהן.

איסור חסימת כרטיסי SIM (2011). התקנה אוסרת על החברות הסלולריות למכור מכשירי סלולר נעולים, המיועדים לשימוש רק בכרטיסי ה-sim של החברה עצמה. משמעות ההחלטה היא כי לקוח יוכל לקחת מכשיר שרכש מרשת אחת ולעבור אתו לרשת אחרת בלי להיות תלוי בחברה שהוא מבקש לעזוב, בצורך לפרוץ את מכשירו תמורת תשלום.²³

חובת ניטרליות ברשת האינטרנט (2011). ההחלטה על חובת ניטרליות ברשת האינטרנט הסלולרי, לרבות ניטרליות תמחירית וטכנולוגית. על פי תקנה זו חברות הסלולר מחויבות לא להפלות אספקת שירותים הניתנים באינטרנט כמו ברשתות הנייחות. המשמעות היא איסור על חברות הסלולר להטיל מגבלות על שימוש באפליקציות מסיימות או בפרוטוקולים מסוימים ברשת האינטרנט. ליברליזציה בתחום יבוא הטלפונים הסלולריים (2011). במטרה להגביר את התחרות ולהוריד את המחירים בשוק מכשירי הטלפון הסלולריים, ובמטרה

להרחיב את חלקם של היבואנים ושל המשווקים הפרטיים על חשבון חברות הסלולר, הוחלט על הקלה משמעותית בתהליך יבוא טלפונים סלולריים לישראל. התקנה ביטלה את הצורך בהליכים ביורוקרטיים ובקבלת אישורים מראש של משרד התקשורת ליבוא של כל סוג טלפון. בנפרד, צעד זה יצר מציאות חדש וליברלית בתחום יבוא הטלפונים הסלולריים לישראל.

הכנסת מפעילי סלולר חדשים לשוק (2012). בשנת 2011 נערך מכרז לקליטת חברות סלולר נוספות לשוק הישראלי. במכרז זה זכו חברת מירס וחברת גולן טלקום. בשנת 2012 נכנסו חברות אלה לשוק והובילו לשינוי בהרגלי הצריכה. סקירה זו מעידה על תהליכי רגולציה נרחבים ויסודיים שנעשו במטרה להיטיב עם הצרכנים. מהלכים אלה הובילו לחיסכון כספי ניכר בעלויות התשלום של לקוחות הסלולר, ושטמו את הקרקע מתחת לפירמידות המימון שאפשרו לאילן בן דב להשתלט על פרטנר ולנוחי דנקנר להחזיק בסלקום. בשיחות סגורות האשימו בעלי ההון את כחלון בנפילתם (מבוסס על טייג, 2012). עם זאת, הרפורמה זכתה לתמיכה גורפת בתקשורת, אשר באה לידי ביטוי בשלל פרסומים וכתבות אוהדות.²⁴ מעניין לבחון את השפעתם של תהליכים אלה על נתוני החברות עצמן.

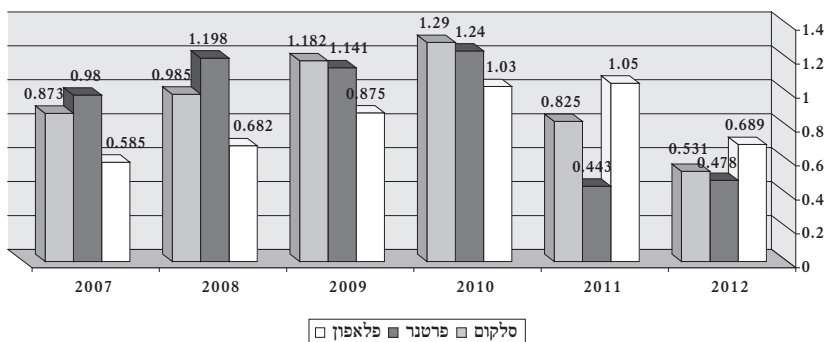
מגמות בנתוני חברות הסלולר בישראל בשנים 2007-2012

תהליכי רגולציה אלה נתנו את אותותיהם במדדי חברות הסלולר הוותיקות בישראל והשפיעו על רווחיהן, על הכנסותיהן, על שערי מנייתיהן ועל מספר המנויים שלהן. השפעות אלה מוצגות להלן (מקורות: דו"ח שנתי של חברת פרטנר [2012]; דו"ח שנתי של חברת סלקום [2012]; דו"ח שנתי של חברת בזק [2012], עמ' 19).

רווחי החברות

כדי לבחון את השפעתם של תהליכי הרגולציה על רווחי חברות הסלולר בישראל מוצגים בתרשים 1 הרווחים של שלושת החברות הגדולות (פלאפון, פרטנר וסלקום) משנת 2007, לפני תהליכי הרגולציה שהוצגו לעיל, ועד לשנת 2011 (כולל), שבה יושמו תהליכי רגולציה רבים.

תרשים 1: רווחי חברות הסלולר בישראל בשנים 2007-2012 (רווח נקי במיליארדי ₪)*



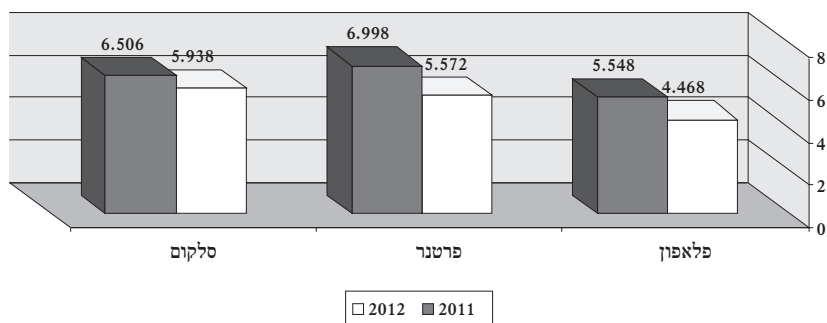
* מקור: אתר מאיה, אתר ההודעות של הבורסה לניירות ערך בתל אביב. נדלה מתוך <http://maya.tase.co.il/bursa/indeximptoday.htm> בתאריך 15.5.2013.

בנתוני התרשים המוצג לעיל אפשר להבחין בבירור במגמת הגידול ברווחי כל שלוש החברות משנת 2007 ועד לשנת 2010 (כולל). בשנה זו רווחי כל שלוש החברות (פלאפון, פרטנר, סלקום) עלו על מיליארד שקלים (1.24, 1.29 ו-1.03 בהתאמה). אולם בשנת 2011 אנו עדים לצמצום רווחיהן של חברות פרטנר וסלקום בארבעים אחוז וב-36 אחוז, בהתאמה, בהשוואה לשנה הקודמת (2010). יוצאת דופן הייתה חברת פלאפון, אשר רווחיה המשיכו לעלות גם בשנת 2011, אם כי באחוז זניח: שני אחוזים בקירוב.²⁵ חלק הארי של הרפורמות בענף התקשורת הסלולרית בישראל נערך בשנת 2011 ולכן היה בכוחן להשפיע על נתוני החברות בשנה שלאחר מכן, 2012. לפיכך יש לבחון גם את נתוני שנה זו המוצגים בתרשים שלעיל: שנת 2012 הייתה שנה קשה לכל שלוש החברות. הרווח הנקי של חברת סלקום עמד בשנה זו על 531 מיליון שקלים בלבד, ירידה של 35.6 אחוז ברווחים לעומת שנת 2011 (ירידה של 294 מיליון שקלים). בחברת פרטנר היה הרווח הנקי 478 מיליון שקלים בלבד, נתון המעיד אמנם על עלייה קלה (של שמונה אחוזים) בהשוואה לשנה הקודמת, אך עדיין זו רמת רווחים נמוכה משמעותית יחסית לתקופה שקדמה לרפורמות (2007-2010). וחברת פלאפון, בשונה משנת 2011, שבה הציגה עלייה ברווחיה לעומת שנת 2010 (אם כי מזערית ביותר), חוותה ירידה בולטת ברווח הנקי שלה בשנת 2012: ב-34 אחוז, סך של 698 מיליון שקלים.²⁶

ההשפעה על ההכנסות

בשלוש חברות הסלולר הוותיקות נרשמה בשנת 2012 ירידה בהכנסות. הכנסות חברת סלקום ירדו בשיעור של 8.7 אחוזים והסתכמו ב-5.938 מיליארד ₪ (בהשוואה ל-6.506 מיליארד בשנת 2011), הכנסות חברת פרטנר ירדו בעשרים אחוז והסתכמו ב-5.572 מיליארד ₪ (בהשוואה ל-6.998 מיליארד ₪ בשנת 2011), והכנסות חברת פלאפון ירדו בשיעור דומה (של עשרים אחוז) והסתכמו ב-4.468 מיליארד ₪ (בהשוואה ל-5.548 מיליארד ₪ בשנת 2011), כפי שמוצג בתרשים 2.

תרשים 2: הכנסות חברות הסלולר בשנים 2011-2012 (במיליארדי ₪)*

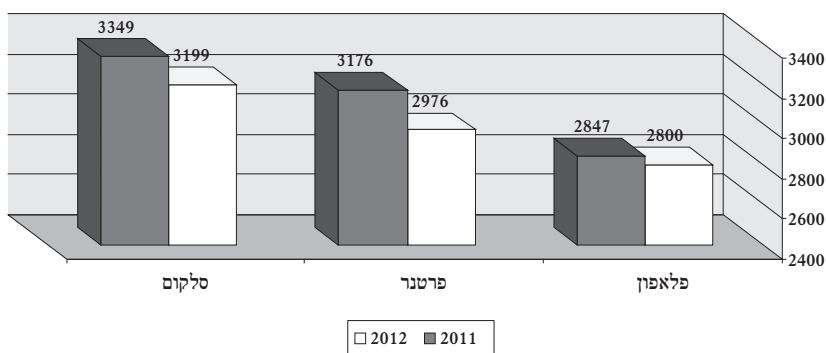


* מקורות: דו"ח שנתי של חברת בזק (2012), פרק א, עמ' 19; דו"ח שנתי של חברת סלקום (2012), לוח נתונים כספיים מרכזיים, עמ' 4; דו"ח שנתי של חברת פרטנר (2012), לוח מרדדים פיננסים ותפעולים מבוקרים, עמ' 35.

מספר המנויים

בשלוש החברות נרשמה ירידה בסך מנויי הסלולר בשנת 2012 לעומת שנת 2011. את חברת סלקום עזבו 150,000 מנויים בשנת 2012, שהם 4.5 אחוזים ממספר מנויי החברה בשנה הקודמת. בלטה במיוחד הירידה בחברת פרטנר, אשר עזבו אותה כ-200,000 מנויים, ירידה של 6.3 אחוזים לעומת השנה הקודמת. חברת פלאפון איבדה בשנת 2012 כ-47,000 מנויים "בלבד", 1.6 אחוזים מכלל מנויי החברה בשנת 2011. נתונים אלה מוצגים בתרשים 3.

תרשים 3: מספר מנויי הסלולר (באלפים) בחברות (פלאפון, פרטנר וסלקום)*

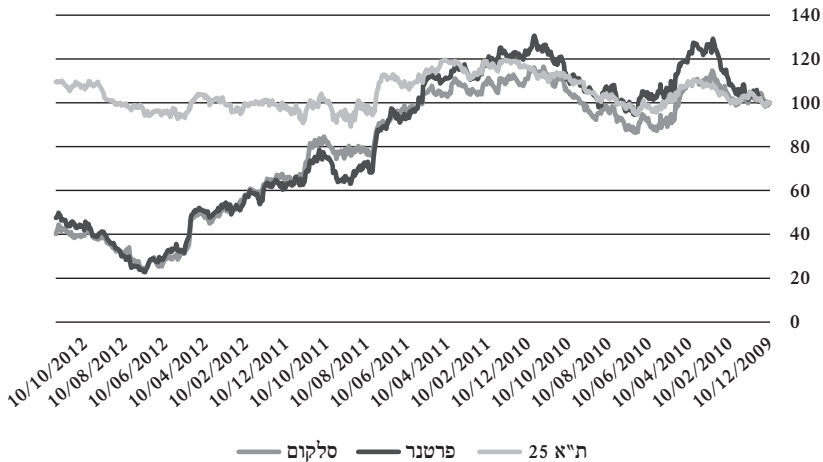


* מקורות: דו"חות החברות לשנת 2012. נתוני חברת פלאפון מתוך דו"ח חברת בזק, עמ' 19.

שווי מניות חברות הסלולר

הירידה הבולטת ברווחי החברות השפיעה מיד על ערכי המניות שלהן. ערכן של מניות חברות פרטנר וסלקום (הנסחרות בבורסות הישראלית והאמריקנית)²⁷ החל לרדת במהירות רבה מתחילת שנת 2011 ועד למחצית השנייה של שנת 2012.²⁸ ירידות בולטות אלה בשערי מניות חברות התקשורת הישראליות בתקופה של כשנה וחצי בלבד הרתיעו את המשקיעים הפרטיים והמוסדיים, והם החלו מושכים את יתרת אחזקותיהם במניות אלה ומימשו את ההפסדים. מגמת הירידה בערכי מניות פרטנר וסלקום בלטה עוד יותר בהשוואה למדד תל אביב 25, כפי שמוצג בתרשים 4.²⁹

**תרשים 4: השוואת התשואה (באחוזים) של מניות
סלקום ופרטנר למדד תל אביב 25***



* מקור: אתר הבורסה <http://www.tase.co.il/Heb/Pages/Homepage.aspx> (נדלה בתאריך 15.5.2013).

נתוני התרשים מעידים כי בעוד מניות פרטנר וסלקום איבדו מערכן באופן עקיב וחד בתקופה שבין ראשית 2011 לאמצע 2012, שמר מדד תל אביב 25 על יציבות. מגמה זו מעידה כי הירידות בערכי המניות קשורות קשר ישיר לשינויים שהתרחשו בסביבת החברות עצמן ולא לשינויים בכלכלה המקומית כולה. הנתונים שהוצגו עד כה מורים על השפעתן השלילית של הרפורמות שנערכו בשנים 2011-2012 על רווחי כל חברות הסלולר הוותיקות בכלל, ופרטנר וסלקום בפרט. השפעה זו קשורה קשר ישיר לכניסתן של חברות מתחרות נוספות לשוק הסלולר המקומי אשר גרמה למעבר לקוחות מהחברות הוותיקות אל החברות החדשות, וכן היא תוצאה של הורדה קיצונית של תעריפי השיחות ללקוחות אשר נכפתה על החברות הוותיקות במטרה לשמר את לקוחותיהן ולהתמודד עם התחרות הגוברת בשוק המקומי. דרכי ההתמודדות של החברות מוצגות להלן.

צעדי ההתייעלות שגיבשו החברות הוותיקות

תגובת חברות הסלולר הוותיקות על מגמות הצמצום בהכנסות ועל הירידה ברווחים מוצגת בהרחבה בדו"חות הכספיים של החברות לשנת 2012 (ראו נספח 1). הדו"חות ממחישים את מודעותן, את דריכותן ואת היערכותן מחדש של

החברות הוותיקות למציאות החדשה שנכפתה עליהן. חברות אלה לא היו אדישות למגמות הירידה בהכנסותיהן ובשער המניות ולצמצום כוח האדם שלהן וחיפשו אחר דרכים להגדלת רווחיהן. הן החלו מעדכנות את תנאי חבילות התקשורת בלי להעלות ישירות את מחיריהן.

חברת פרטנר הייתה הראשונה שחזרה והתנתה בשנת 2012 את מחירי החבילות בפרק זמן של שנה. חברת סלקום בחרה להפעיל הטבת נידוד: לקוח ש"יתנייד", דהיינו יעבור עם מספרו המקורי מהחברה המתחרה, ייהנה מהטבה כספית חודשית למשך שנה. כך משמרת סלקום אפליה בין לקוחות ותיקים ללקוחות חדשים, דבר שאפיינ את כללי השוק הישן טרם הפעלת הרפורמות בשוק זה. נוסף על כך החליטה החברה על מיזוג עם חברת נטוויז'ן ועל התמקדות בצמיחה בשירותי האינטרנט הסלולרי ובהחדרת מוצרים נוספים לשוק כגון iPad, טאבלטים וסמארטפונים. גם חברת פלאפון חזרה לכללי השוק הישן והפעילה התניה חדשה-ישנה, שלקוח יקבל זיכוי בגובה עלות החבילה המוצהרת רק אם ינצל לפחות חמישים יחידות בחודש (הכוונה היא לדקות שיחה, הודעות או קילו בייט גלישה). לקוח שלא ינצל חמישים יחידות ישלם לפלאפון קנס כספי. לוח 2 מציג את דרכי הפעולה שגיבשו שלוש החברות בשנת 2012 במטרה להגביר את רווחיהן ובלי להעלות את המחיר הישיר של דקת השיחה.

לוח 2: שינויים במדיניות הגבייה של חברות הסלולר הגדולות בשנת 2012*

פרטנר	סלקום	פלאפון	
	+	+	גביית תשלום על חריגה מחבילת הגלישה.
	+		ניפוח חבילות בשירותים כדי להצדיק מחיר גבוה.
	+	+	תשלום נפרד על הודעת תמונה.
	+		הטבת נידוד לשנה (אפליה בין לקוחות ותיקים לחדשים).
+		+	ייקור החבילה כעבור שנה.
+	+	+	פרסום תכניות המשלבות מכשיר במחיר גבוה.
		+	התניית מחיר החבילה במספר מינימלי של דקות שיחה.

* מקור: לוי, 2012ב.

אפשר לזהות הבדלים באסטרטגיה בין סלקום לבין פרטנר. בעוד סלקום העדיפה לשמר בסיס לקוחות רחב יותר במחיר של הורדה משמעותית יותר בתעריפים, בחרה פרטנר לשמור על רמת המחירים הגבוהים גם במחיר של אוכדן

לקוחות. כל שלוש החברות בחרו לחפות על הירידה המשמעותית מהכנסות משיחות על ידי הגדלת ההכנסות מסעיפים אחרים, כגון שירותי נתונים ומכירת מכשירים. שינוי זה אפשר לשלוש החברות לחפות במעט על הפסדי שנת 2011. אולם בשנת 2012 הן ספגו ירידה משמעותית גם בסעיפים אלה. הירידה בתחום נתוני הגלישה באינטרנט דרך הסלולר מוסברת בעיקר על ידי התכניות החדשות שגובשו והמאפשרות גלישה במסגרת העלות החודשית הכוללת, כמו גם מכניסתן של אפליקציות חינוכיות לשוק. הירידה ברווחים ממכירת מכשירים נובעת מהרגולציה שנעשתה בתחום יבוא המכשירים הסלולריים. כך הופכות החברות אט אט לספקיות פלטפורמה לשיחה ולגלישה בלבד.³⁰

שלוש החברות הוותיקות היו מודעות לחלוטין להשפעת הרפורמות. הן הבינו כי הירידה בהכנסות היא תוצאה של התחרות הגוברת בשוק אשר התעצמה עם כניסת המפעילים החדשים לשוק, ולפיכך תכננו צעדי התייעלות וחסכון כדי להתמודד עם המציאות החדשה שנוצרה ובמטרה להגביר את הכנסותיהן ורווחיותן. ניתוח השיח של מנהלי החברות (המוצג בנספח 1) מראה הבדל בולט בין פרסומי משרד התקשורת שהוצגו לעיל, שעשה שימוש חוזר במושג "צרכנים" והוכיח גישה שראגה לרווחתו של הצרכן ולשמירה על זכויותיו גם במחיר של פגיעה ברווחיות הכלכלית המצרפית במשק, לבין גישתן של חברות הסלולר. הן עשו שימוש במושג "מנויים" ר/או "לקוחות" והתמקדו ברווחיותן תוך שהן בוחנות את המציאות משיקולים פיננסיים הבאים לעתים על חשבון רווחתו של הצרכן. כלומר, זו התנגשות בין המושגים "רווחה" ל"רווחיות", ובין "טובת הכלל" (ציבור הצרכנים) ל"טובת הפרט" (בעלי החברות).

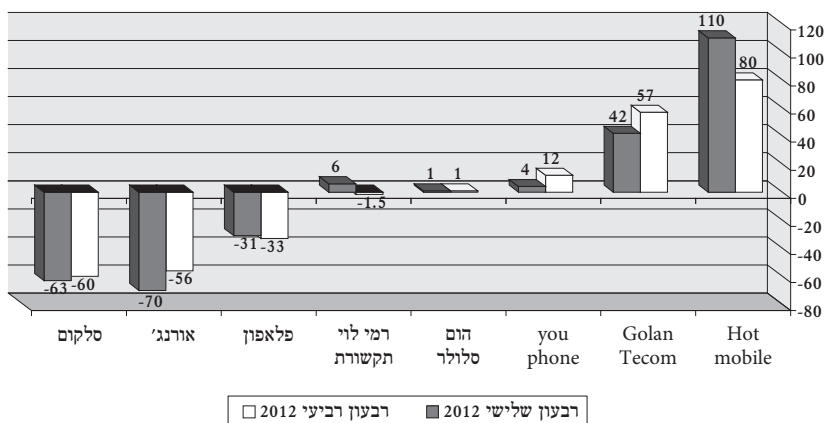
כניסת החברות החדשות והמפעילים החדשים לשוק הסלולר הישראלי

הרפורמה בשנת 2012 אפשרה כאמור כניסה של חברות ומפעילות סלולר נוספות לשוק המקומי. חברות הסלולר החדשות הן הוט מובייל וגולן טלקום, ומפעילות הסלולר שנכנסו לשוק הן Youphone, רמי לוי תקשורת והוט סלולר (ראו פירוט בנספח 2).

כניסתן של החברות והמפעילות החדשות לשוק הסלולר הובילה לעלייה דרמטית במספר המתניידים בשנת 2012: בשנה זו התניידו 1,411,611 מספרים. זהו סך של 52 אחוז³¹ מכלל המספרים שהתניידו במהלך שש השנים שחלפו מאז הפעלת תכנית הניידות בשנת 2006.³² שיעור גבוה זה השפיע על שוק הסלולר, ובסימו של הרבעון השלישי של שנת 2012 החזיקו החברות החדשות והמפעילים

החדשים נתח של כעשרה אחוזים מהשוק. תרשים 5 מציג את מספר המתניידים "נטו" לחברות הסלולר השונות ברבעונים השלישי והרביעי של שנת 2012.

תרשים 5: מספר המתניידים (נטו) לחברות הסלולר ברבעונים 3-4 לשנת 2012 (באלפים)*



* מקור: לוי, 2013.

נתוני התרשים מלמדים כי חברת הוט-מובייל הייתה המגייסת הגדולה של הרבעון הרביעי בשנת 2012. בתקופה זו גייסה החברה 80,000 לקוחות שהתניידו אליה מן החברות המתחרות.³³ לחברת גולן טלקום הצטרפו 57,000 אלף לקוחות ברבעון הרביעי של שנת 2012.³⁴ חברת YouPhone הציגה גם היא גיוס מרשים (לחברה וירטואלית) ברבעון האחרון של שנת 2012: 12,000 מגוייס, פי שלושה מכמות הגיוסים שרשמה ברבעון השלישי של השנה.³⁵ חברת הום סלולר שמרה על רמת גיוס עקיב ונמוך של כאלף מתניידים ברבעון הרביעי, בדומה לנתוני הרבעון הקודם. בשונה מכל החברות החדשות עברה חברת רמי לוי תקשורת לגיוס שלילי ברבעון הרביעי של שנת 2012. בתקופה זו איבדה החברה 1,500 לקוחות, בהשוואה לגיוס 6,000 לקוחות ברבעון הקודם. מכיוון שהחברה לא ריעננה את החבילות המוצעות ללקוחות ולא עדכנה אותן היא הייתה בעמדה נחותה מול שאר המתחרות.

בין חברות הסלולר הוותיקות המשיכה פלאפון לשמור על מספר נמוך יחסית של נטישת לקוחות. החברה איבדה 33,000 לקוחות ברבעון האחרון של השנה, בהשוואה ל-31,000 ברבעון שקדם לו. עם זאת, פלאפון הייתה היחידה בחברות הוותיקות שהיקף נטישתה גדל ברבעון הרביעי לעומת השלישי, אולם עדיין

מדובר במספר נוטשים נמוך יחסית להיקף הנטישה בחברות הוותיקות האחרות. ברבעון הרביעי של השנה הצליחה חברת פרטנר לצמצם את היקף הנטישה שלה בעשרים אחוז בהשוואה לרבעון הקודם: מ-70,000 נוטשים ברבעון השלישי לכ-56,000 "בלבד" ברבעון הרביעי. צמצום היקף הנטישה ב-14,000 קשור להוזלת מחירים נוספת שבוצעה בחברה בתקופה זו. עם זאת עדיין היה קצב הנטישה ברבעון הרביעי של השנה גבוה מדי.

חברת סלקום הייתה המפסידה הגדולה ברבעון הרביעי של שנת 2012. בתקופה זו איבדה החברה 60,000 לקוחות לטובת המתחרות. אמנם מדובר בנתון נמוך מעט מזה שנרשם ברבעון השלישי (63,000), אולם מספר זה עולה על מספר הנוטשים בשאר החברות הסלולר בכלל ובחברות הוותיקות בפרט.

השינויים הרבים בתמונת שוק הסלולר בישראל נמשכו בשנת 2013, בה הושקו מבצעים אגרסיביים רבים ברוב החברות. אולם נכון לנתוני מארס 2013 נותרו מגמות הנטישה והקליטה בחברות השונות בעינן: חברות הוט מובייל, גולן טלקום ו-Youphone המשיכו להגדיל את מספר לקוחותיהן, חברת הוט סלולר דרכה במקום, וחברת רמי לוי תקשורת והחברות הוותיקות המשיכו לאבד לקוחות. הלוח הבא מציג את מספר הלקוחות שגייסו ואיבדו חברות הסלולר השונות בחודש מארס 2013.

לוח מס' 3: השינויים במספר הלקוחות בחברות
הסלולר בישראל בחודש מארס 2013*

החברה	לקוחות שנקלטו	לקוחות שנששו	סיכום נטו
הוט מובייל	17,902	15,179	2,723
גולן טלקום	13,358	5,033	8,325
Youphone	8,431	1,241	7,190
הוט סלולר	683	488	195
רמי לוי תקשורת	959	1,847	888-
סלקום	28,810	38,154	9,344-
פרטנר (אורנג')	29,025	32,316	3,291-
פלאפון	32,020	36,930	4,910-

* מקור: פרץ, 2013.

ניתוח נתוני החברות החדשות מעיד על עלייתה של חברת Youphone למקום השני (אחרי גולן טלקום) בהיקף הגיוסים החדושי. אולם הנתון המעניין יותר הוא אחוז הנטישה הנמוך, יחסית להיקף הגיוס, בחודש זה: 14 אחוז בלבד.³⁶ זאת

לעומת אחוזי נטישה גבוהים בחברות החדשות האחרות: גולן טלקום, הום סלולר והוט מובייל (38 אחוז, 71 אחוז ו-88 אחוז בהתאמה). יתרה מזאת, חברת רמי לוי תקשורת היה מספר הלקוחות שנטשו את החברה קרוב לפי שניים ממספר הלקוחות שנקלטו (192 אחוז).

נתוני החברות הוותיקות לחודש מארס 2013 העידו על המשך מגמת הירידה במספר לקוחותיהן. חברת סלקום איבדה מספר רב יותר של לקוחות בהשוואה למתחרות הן באופן מוחלט והן באופן יחסי למספר הלקוחות החדשים שנקלטו באותה תקופה בהשוואה לחברות הוותיקות האחרות (פרטנר ופלאפון). בהתאם למגמות אלה מציג הלוח הבא את התפלגות הלקוחות בין החברות הסלולר השונות.

לוח מס' 4: מספר המנויים בחברות הסלולר בישראל (נכון לאפריל 2013)*

סלקום	פרטנר (כולל 012 מובייל)	פלאפון	הוט מובייל	גולן טלקום	רמי לוי	יר-פון	הום סלולר
3.2 מיליון	3 מיליון	2.8 מיליון	500,000	250,000	50,000	30,000	25,000

* מתוך: מ' רוזחיימוביץ, "שנה למהפכת הסלולר: באיזו חברה התעריף הכי נמוך?", גלובס,

7.5.2013

ניתוח הממצאים

שירותי הסלולר הוזלו בשורה של רפורמות בשוק הטלפון הסלולרי בשנים 2012-2010. הוזלה זו היא תוצאה הן של הכנסת חברות מתחרות לשוק והן של מגבלות שהושתו על החברות הוותיקות עוד טרם כניסתן של החברות החדשות. צעדי המדיניות שגובשו ובוצעו בשנים אלה היו בעיקרם הגבלות וחסימים על חברות הסלולר. ההגבלות הוטלו על דמי הקישוריות שהשפיעו על עלות השיחות, והחסימים פגעו ביכולתן של החברות "לכלוא" את הלקוחות בחברה תוך הגבלת ניידם לחברה מתחרה (כגון ביטול קנסות היציאה, איסור חסימת כרטיסי sim וכולי). אולם הרפורמה המשמעותית ביותר, אשר גובשה בשנת 2011 והוצאה לפועל בראשית שנת 2012 – הכנסת מפעילים חדשים לשוק המקומי – יצרה סדר יום חדש בענף ושינתה את כללי הפעולה שהיו ידועים עד אז.

השפעת השינויים הללו על שלוש חברות הסלולר הוותיקות הייתה מידית. הן החלו מאבדות לקוחות, נאלצו להוריד מחירים ורווחיהן ירדו בחדות. כתוצאה מכך ירד ערך החברות בבורסות שבהן נסחרו מניותיהן ועובדים רבים פוטרו. משלוש החברות הוותיקות (פלאפון, סלקום ופרטנר) חוותה פרטנר את הפגיעה הקשה ביותר: ירידה תלולה ברווחים ואף הפסד ברבעון הרביעי של שנת 2011 (ראו תרשים 2), קיזוז של למעלה מ-650 משרות במהלך שנת 2011 וירידת ערך המניה בכשמונים אחוז מתחילת שנת 2011 ועד לאמצע שנת 2012 (ראו תרשים 4). חברת סלקום נפגעה אף היא מתהליכי הרגולציה, אם כי במידה מתונה יותר. רווחי החברה ירדו באופן בולט במחצית השנייה של שנת 2011 (ראו תרשים 3), ומנייתה צנחה אף היא בכשמונים אחוז (מתחילת שנת 2011 עד אמצע שנת 2012). יוצאת דופן הייתה חברת פלאפון, אשר חרף הרפורמות בשנת 2011 לא נפגעו הכנסותיה בשנה זו ועמדו על סך העולה במעט על זה של השנה הקודמת (1.05 כמיליארד ₪ מול 1.03 מיליארד ₪, בהתאמה). עם זאת נבלמה מגמת הגידול הבולט בהכנסות החברה (ראו תרשים 1). החברה ביצעה צעדי התייעלות וחסכון והפחיתה וצמצמה את מספר המשרות בכמאתיים בשנת 2011. גם בשנת 2012 דיווחו החברות על ירידה ו/או על התמתנות ברווחיהן: הרווח הנקי של חברת סלקום ירד בכ-35.6 אחוז לעומת שנת 2011, רווחיה של חברת פלאפון ירדו בכ-34 אחוז לעומת שנת 2011, ואילו חברת פרטנר, שהציגה נתונים קשים בשנה הקודמת (2011), דיווחה בשנת 2012 על עלייה מתונה של שמונה אחוזים ברווחיה. תרשימים 1 ו-3 (בהתאמה) מעידים על ירידה בהכנסות שלוש החברות בשנת 2012 לעומת שנת 2011, ועל ירידה במספר המנויים שלהן. חברות הסלולר הוותיקות לא נותרו אדישות למצב המשברי שנוצר והחלו אט אט מגבשות מדיניות חדשה שמטרתה להגביר את רווחיהן מצד הלקוחות הקיימים מחד גיסא ולעודד נדידה של לקוחות חדשים אליהן מאידך גיסא. עם זאת ניכר כי חרף מאמצים אלה איבדו החברות הוותיקות אלפי לקוחות לטובת החברות החדשות שנכנסו לשוק.

מסקנות המחקר

הממצאים מציגים את השפעות הרפורמות על חברות הסלולר, על המועסקים בחברות אלה, על לקוחות החברות ועל כלל הציבור הישראלי. מצד אחד מעידים הממצאים כי תהליכי הרגולציה גרמו להפסדים או לפחות לירידה בולטת ברווחיהן של חברות הסלולר הוותיקות, אשר כתוצאה מכך ירד ערך מניותיהם בבורסות בהן הן נסחרות. ירידות אלה הובילו להפסדים קשים של בעלי המניות

ושל הציבור שהשקיע בחברות אלה דרך קרנות הפנסיה, ביטוחי המנהלים, קרנות ההשתלמות וכדומה. נוסף על כך החברות דיווחו על צעדי התייעלות שכללו פיטורין של עובדים, אשר גרמו להפסדים נוספים למשק הישראלי כולו. מצד שני נראה שכניסתן של חברות סלולר נוספות לשוק המקומי הגדילה את התחרות בענף והובילה לירידה בולטת במחירים ללקוחות, עובדה אשר סייעה מן הסתם לכל אזור המגזר בחברה סלולרית ולהקלה משמעותית בהוצאותיו החודשיות.

האם התועלת המצרפית מתהליכים אלה עולה על ההפסדים המצרפיים הנגזרים מהם? האם תהליך קבלת ההחלטות שנעשה במשרד התקשורת קודם לביצוע תהליכים אלה הביא בחשבון את מכלול ההשלכות וקבע כי הרווח המצרפי לשוק הכלכלי בישראל והתועלת ארוכת הטווח לכלל האזרחים עולים על ההפסדים המקומיים והזמניים לחברות הסלולר הוותיקות, לעובדים שפוטרו, לקרנות הפנסיה וחסכוניות הציבור ולכלכלת המדינה? האם תהליכים אלה מבטאים מגמה של התערבות אקטיבית בשוק הסלולר המקומי המבטאת רצון למימוש אינטרסים כלכליים ו/או פוליטיים של קובעי המדיניות או שמא מדובר אך ורק במעורבות המתחייבת מכורח המציאות ומטרתה להסדיר את כשלי השוק שנוצרו בענף?

אני סבור כי מדובר בהחלטה המתבססת על שיקולים לטווח ארוך. שינוי כללי המשחק בשוק התקשורת הוביל אמנם לפגיעה בחברות הוותיקות וללחצים על מקבלי ההחלטות במשרד התקשורת מצדם של בעלי ההון, אך היטיב עם הציבור הכללי שזכה לרווח ארוך טווח – ירידה בולטת בהוצאה החודשית – בשעה שההפסד לחברות ולבעלי המניות היה קצר טווח.³⁷ העובדים שהועסקו במוקדי שירות הלקוחות ופוטרו ימצאו עבודה חלופית ולא יעמיסו עוד על קופת המדינה את תשלומי הבטחת ההכנסה ודמי האבטלה. לפיכך אפשר לומר כי בעוד מחקרו של שכטר, אשר הוצג בראשית המאמר, קבע מסקנה נחרצת כנגד הרגולציה והשפעתה השלילית על הדמוקרטיה הישראלית, מציג מאמר זה את היתרונות הקיימים בתהליכי הרגולציה בתקשורת הסלולרית בישראל ומבליט את היתרונות הגלומים בהם עבור החברה הישראלית כולה.

בחינת השאלה הבסיסית של מחקר זה, אם מדובר בהתערבות או במעורבות של המדינה בשוק, דורשת אבחנה נוספת בין שני מושגים אלה מעבר לזו שהוצגה בפרק המבוא. "התערבות" לדידי היא פעולה אקטיבית של גורם שלטוני בעל אינטרס ברור הפועל לקדמו אם לטובת הציבור הכללי, אם לטובת ציבור בוחריו, אם לטובת מקורביו או אם לטובתו האישית. לעתים מטרתה של פעולה אקטיבית היא לממש את ערכי השלטון או להביא לידי ביטוי את עקרונות הכלכלה הפוליטית שבה הוא מחזיק ומאמין. כדוגמה לפעולות התערבות שנעשו בישראל במטרה להביא לידי ביטוי תפיסת עולם הדוגלת בערכי השמירה על

זכויות העובדים אפשר לציין את תהליכי הרגולציה שנעשו בשוק התעסוקה בישראל וקבעו שכר מינימלי לעובד באשר הוא, קבעו מדרגות שכר למקצועות בעלי חשיבות לאומית (רופאים, שוטרים, אחריות, מורים וכדומה), קידמו חוקים המגבילים את מספר שעות העבודה ביממה, גיבשו את תנאי חופשת הלידה, קבעו את גובה תגמולי מילואים על ידי המעסיק וכדומה. פעולות אלה ואחרות נעשו במטרה לקדם את כושר ההשתכרות ואת השוויון בין האזרחים ולבטא את התנגדות המדינה לעקרונות שוק חופשי נטול רגולציה בתחום התעסוקה (מציאות ליברלית כזאת עלולה ליצור פערים סוציו-אקונומיים גדולים מדי).

המושג "מעורבות" מתאר מציאות פסיבית יותר, הקובעת את תנאי המקור של השוק ואת כללי המשחק הנכונים בלי להתערב בפעילותן של החברות העסקיות, בלי לקבוע את מחיר המוצר או השירות ובלי להגביל את מספר התקנים המאושרים לתעסוקה בתחום זה או אחר. תנאי השוק הם שמוסטים את כוחות השוק החופשי אשר יקבעו בעצמם את מספר המועסקים הנכון לו או את מחיר השוק הרצוי וכולי. כלומר, המדינה המעורבת פועלת לתמרץ או לדכא את השחקנים השונים בשוק החופשי, אך אינה אוסרת או קובעת בעצמה מי ישתתף ואינה קובעת את התנאים שיציע השחקן ללקוחותיו האזרחים.

המושג "מעורבות" משקף את עקרונות הגישה הנאו-ליברלית. גישה זו החלה משתרשת בישראל בעשרים השנים האחרונות וביקשה להכניס יזמים פרטיים לשוק הטלפון בציפייה שהתחרות תעשה את שלה לטובת הצרכן. אולם נראה כי "הגולם קם על יוצרו" ושלוש החברות ניצלו את חוסר המעורבות הממשלתית, העלו מחירים ויצרו חסמים אשר הגבילו את חופש הנייד של הצרכנים. לכן החליט משרד התקשורת לבצע שורה של מהלכים שכללו הכנסת חברות נוספות לשוק, במקביל לקביעת תקנות שהגבילו את החברות נותנות השירות ושחררו את הצרכנים מכבלי המחויבות להן בתקווה שהשוק החופשי יפעל הפעם בכיוון הרצוי.

לא הייתה זו התערבות, היות שהמדינה לא קבעה את המחיר לצרכנים אלא רק פעלה ליצירת תנאי שוק שיאפשרו את הפחתתו. אבחנה זו מסייעת למסקנה כי בשוק הסלולר בישראל נעשתה "מעורבות" שלטונית (בדומה לגישה המוניטרית הנאו-ליברלית), שיצרה את התנאים להתפתחות שוק יעיל והוגן אך לא יצרה אותו בעצמה. משרד התקשורת נמנע מלקבוע בעצמו את מספר המועסקים בחברות, את מספר הלקוחות המאושרים לכל חברה בהתאם לתקציבה (מינימלי או מקסימלי), את המחיר לדקת שיחה או לכל שירות אחר של החברות וכולי. מעורבותה של המדינה בשוק הסלולר הישראלי מתאימה להגדרתם של בלוק ואונס כי המדינה המעורבת פועלת לבניית שווקים חדשים, ליצירת תנאים מספקים לתפקודם וכדומה (Block and Evans, 2005) ולמדיניות הכלכלית של

המשטרים הנאו־ליברליים הדוגלים בשימוש במכשירי מדיניות לא ישירים של רגולציה במציאות שבה נוצר כשל שוק בענף מסוים.

דיון

הדיון במסקנות מתמקד בשני היבטים: הכלכלי והחברתי־תרבותי. מן ההיבט הכלכלי אפשר לזהות תהליך של "כוונון מחדש" של הגישה הנאו־ליברלית שאפשרה ליזמים פרטיים להשתלט על תחום ספציפי במשק ולפעול בו ללא התערבות ממשלתית. ה"כוונון מחדש" יצר תנאי שוק חדשים שנכפו על ידי הממשלה במטרה להכניס לשוק שחקנים נוספים ולהקשיח את התקנות ואת החוקים שעל בסיסם הם (ותיקים וחדשים כאחד) יפעלו. התנאים החדשים אמנם פגעו ברווחי החברות הוותיקות, וחייבו אותן לגבש צעדי התייעלות פנימיים ולפתח כיווני צמיחה חדשים שיסייעו לרווחיותן, ובה בעת לשפר את השירותים לצרכנים ו/או לפתח שירותים חדשים. בסופו של דבר כולם נהנו מפרותיה של רפורמה זו.

מן ההיבט החברתי־תרבותי אפשר לצפות כי תהליכי רגולציה אלה והשפעותיהם הבולטות על הציבור הרחב ועל חברות הסלולר יובילו בעתיד לשינוי תפיסתם של האזרחים בשלושה כיוונים.³⁸ האחד, ההכרה במגבלות כוחם של בעלי ההון. השני, ההבנה כי יש גם "פוליטיקה אחרת", המציבה את טובת האזרח והמדינה ורק אחר כך את טובת הפוליטיקאי ו/או המפלגה. והשלישי, הבנתו של האזרח בכלל ושל הצרכן בפרט ש"אפשר אחרת". כלומר, אין להשלים עם מחירי המחיה הגבוהים בארץ כעובדה מוגמרת. צריך לפעול להורדת המחירים, לא רק בסלולר אלא גם בתחומי החיים האחרים (כגון שירותי הטלוויזיה הרב ערוצית, מחיר הדלק, מחיר המזון וכדומה). במילים אחרות, מהלכי הרגולציה בענף הסלולר משקפים יכולת של הרגולטור לשינוי מהותי ברמת המחירים לצרכן, אשר יכולה להיות מתורגמת על ידי האזרחים לפיתוח ציפיות ליישום רפורמות נוספות בתחומים רבים אחרים. היעד הבא של הצרכן־המהפכן יהיה העלאת סף הדרישה לרמת שירות ונטישה הפגנתית של חברות שעדיין לא שמעו על המהפכה ומתייחסות אל הצרכן כמובן מאליו.

שני היבטים אלה, הכלכלי והחברתי־תרבותי, משקפים ערכים מנוגדים המיוצגים כל אחד על ידי שחקן אחר הקשור לתהליכי הרגולציה שנעשו בשוק הסלולר בישראל. מחד גיסא החברות, המייצגות את האינטרס הכלכלי הצר וקצר הטווח של בעליהן, כפי שבא לידי ביטוי באופן בולט בניתוח השיח של ראשי החברות העושים שימוש תדיר במושג "מנויים" ו/או "לקוחות" ומתמקדים

ברווחיות החברה שבבעלותם בלבד. מאידך גיסא משרד התקשורת, אשר פעל להסרת החסמים ולקידום התחרות בשוק הסלולר במטרה מוצהרת להיטיב עם הציבור הרחב ולהגביר את זכויותיו של הצרכן מול חברות הסלולר, כפי שבא לידי ביטוי בשימוש החוזר שעשה במושג "צרכנים" בפרסומיו השונים.

סיכום

נושא המאמר קשור לתחום המחקר כלכלה מדינית, המצוי בתפר שבין מדע המדינה לבין כלכלה. תחום מחקר זה בוחן את מידת ההתערבות הראויה או המעורבות הרצויה של המדינה בכלכלת השוק החופשי. המאמר פתח בסקירת ספרות של גישות שונות להגדרת המושג "מדינה", של גישות להגדרת המושג "רגולציה" ושל גישות הבוחנות את תפקידה של המדינה בעיצוב כלכלתה. בהמשך נסקרה התפתחות ענף התקשורת הישראלי תוך התמקדות בספרות הבוחנת את מדיניות התקשורת ואת התפתחותו של הטלפון בישראל בכלל ושל שוק הסלולר המקומי בפרט. סקירה זו שימשה בסיס מחקרי להצגת שאלות המחקר.

השאלות התמקדו בשני היבטים שונים אך משלימים. האחד, הצד המעשי: בחינת אופיים ומטרתם של תהליכי הרגולציה שגובשו בישראל בשוק הסלולר והשפעתם על חברות הסלולר הוותיקות. השני, הצד הפילוסופי: בחינתה של תפיסת המדיניות הכוללת העוסקת את צעדי הרגולציה שבוצעו: האם מדובר בהתערבות או במעורבות של המדינה בשוק הסלולר? הוצגה סקירה מפורטת של התקנות והחוקים ושל השינויים במדדי שלוש החברות הוותיקות (פלאפון, סלקום ופרטנר). בחינת שינויים אלה מעידה על פגיעה ברווחי החברות. מן הממצאים נלמדו מהלכי נגד שנעשו בכל אחת מהחברות בתגובה על התקנות ובמטרה להשיב לעצמן את הפסדיהן. בחינה זו מאפשרת מתן מענה הולם לשאלות המחקר המעשיות שבחנו, כאמור, את השפעת המדיניות החדשה על חברות הסלולר הוותיקות.

בסיומו של המחקר הוצגה תפיסת המדיניות העומדת בבסיס תהליכי רגולציה שבוצעו והוצגו ונבחנה שאלת המחקר העיקרית, אם מדובר בהתערבות רגולטורית או במעורבות שלטונית. הדיון, המוצג בפרק "מסקנות המחקר", מסייע לאבחן כי בשוק הסלולר בישראל הייתה מעורבות שלטונית ולא התערבות רגולטורית. בתוך כך אפשר לאמץ את גישתו של לוי-פאור (לוי-פאור, 1999) שהוצגה בתחילת המאמר והבחינה בין המושגים "תחרות דה רגולטיבית" ל"תחרות רגולטיבית", ולזהות את התפתחות התחרות הרגולטיבית בשוק הסלולר. משמע, התחרות בתחום גוברת ובה בעת מתעצם תפקידה של המדינה וגדל מספר החוקים והתקנות

באותו תחום. כלומר, העלייה בתפקיד הרגולטיבי של המדינה נתפסת כקריטית לקיומה של התחרות, להמשך תהליך המודרניזציה וההתפתחות של שוק הסלולר בישראל ולהתפתחותה הכלכלית של המדינה. פרק הדיון אשר חתם את המאמר עסק בהשלכות הרפורמה בשוק הסלולר על החברה הישראלית, תוך התמקדות בשלושה היבטים: הכלכלי, הפוליטי והחברתי-תרבותי.

נספח 1

סקירה של פרסומים מדו"חות החברות הוותיקות לשנת 2012

חיים רומנו, מנכ"ל פרטנר, פרסם את הדברים הבאים: "בשנת 2012 התעצמה מאוד רמת התחרות בשוק התקשורת הישראלי כתוצאה מכך שחיקת המחירים המשמעותית בשוק השפיעה על התוצאות העסקיות של החברה, כפי שבאות לידי ביטוי בדוחות הכספיים. מגמות אלו נמשכות בחודשים הראשונים של שנת 2013. יחד עם זאת, אנו שומרים על תזרים מזומנים חופשי חזק, תוך המשך השקעה ופיתוח תשתיות טכנולוגיות מתקדמות בשוק הסלולר. כמו כן, נקטנו במהלכי התייעלות משמעותיים אשר מיתנו את השפעת מגמות אלו על השחיקה ברווחיות החברה" (דו"ח שנתי של חברת פרטנר [2012], עמ' 33).

זיו לייטמן, מנהל הכספים הראשי בפרטנר, הוסיף: "התוצאות הכספיות של הרבעון הרביעי של 2012, בהשוואה לרבעון הקודם, משקפות את הלחץ כלפי מטה על ההכנסות הנובעת מהתגברות התחרות העזה בשוק התקשורת, שקוזה בחלקה מההשפעה המתמשכת של מהלכי ההתייעלות אותם יישמה החברה במהלך השנה האחרונה [...] במהלך הרבעון הרביעי של 2012, המשיכה החברה ביישום מהלכי ההתייעלות ובהתאמת מבנה ההוצאות שלה לרמת ההכנסות החדשה [...] כחלק ממהלכי ההתייעלות, החברה המשיכה בהתאמת מצבת כוח האדם שלה לתנאי השוק המשתנים וברבעון הרביעי של 2012 ירד היקף המשרות של עובדים במשרה מלאה בכ-700. בסך הכול בשנת 2012 צומצמו המשרות המדווחות ב-2,495 משרות, ירידה של 32 אחוז ממצבת כוח האדם של החברה, בעיקר באמצעות צמצום גיוסים. מספר העובדים, נכון לסוף דצמבר 2012, הסתכם ב-5,396 (במשרה מלאה)" (שם, עמ' שם, עמ' 34).

ניר שטרן, מנכ"ל חברת סלקום, התייחס גם הוא לתוצאות החברה לשנת 2012: "במהלך שנת 2012 התמודדנו עם חרפת התחרות והתאמנו את הקבוצה לתנאי השוק החדשים. אוסף המהלכים יהווה נדבך מרכזי בהמשך הצלחת הקבוצה

בשנים הבאות. [...] במהלך השנה השקנו בהצלחה את חבילות סלקום טוטאל. יחד עם זאת, רמות המחירים הנמוכות בשוק יחד עם התחרות הגוברת והמעבר להצעת מסלולים אגרסיביים אצל חלק מהמתחרים הובילו לירידה חדה בהכנסות. מגמות אלה צפויות להשפיע עוד לרעה על תוצאות החברה ברבעון הראשון של שנת 2013". על צעדי ההתייעלות בחברה הוסיף: "הקבוצה מבצעת צעדי התייעלות אגרסיביים בכלל תחומי פעילותה שהובילו, עד כה, לחסכון בקצב שנתי של כ-550 מיליון ₪. במהלך השנה שינינו תהליכים, ביצענו אופטימיזציה של פעילויות, צמצמנו משרות והורדנו בעלויות וכל זאת תוך שאנו מעניקים רמת שירות גבוהה במוקדים ובמרכזי השירות של החברה. בכוונתנו להמשיך בצעדי התייעלות גם במהלך שנת 2013" (דו"ח שנתי של חברת סלקום [2012], עמ' 2).

יעקב חזן, מנהל הכספים הראשי בסלקום, הוסיף: "שנת 2012 הייתה שנה מאתגרת לשוק התקשורת ולחברה. בעוד אנו ממשיכים ביישום תוכנית ההתייעלות שלנו, על מנת להתאים את מבנה הוצאות החברה לרמת ההכנסות, אנו צופים שברבעון הראשון של 2013 נראה שחיקה נוספת בהכנסות שתביא להמשך השחיקה ברווחיות [...] דירקטוריון החברה החליט לא לחלק דיבידנד בגין הרבעון הרביעי של 2012 על מנת להמשיך ולחזק את מאזן החברה בתקופה זו של אי ודאות בשוק. הדירקטוריון יחזור ויבחן את החלטתו בהתאם להתפתחות תנאי השוק ובהתחשב בצרכי החברה" (שם).

גם חברת פלאפון התייחסה בדו"ח השנתי שלה לשנת 2012 לשינוי המציאות בשוק הסלולר ופרסמה את הדברים הבאים: "עד סוף שנת 2011 פעלו בשוק התקשורת הסלולארית בישראל ארבע חברות בעלות רישיון כללי לאספקת שירותי רט"ן [רשת טלפון נייד] ('המפעילים הקיימים'). בשנים האחרונות קידם משרד התקשורת מהלכים רגולטורים רבים במטרה להגביר את התחרות בשוק הטלפוניה הסלולארית. במהלך שנת 2012 החלו לפעול מספר מפעילים סלולריים. כניסת המפעילים החדשים כאמור הביאה לתחרות עזה שגרמה לנטישת מנויים מוגברת אצל המפעילים הקיימים, למלחמת מחירים שהביאה לשחיקת תעריפים מהותית מאוד ולשחיקת הרווחיות" (דו"ח שנתי של חברת בזק [2012], עמ' 75). עוד נכתב בדו"ח כי "התגברות התחרות כאמור הובילה לעלייה בנטישת המנויים, למלחמת מחירים עזה ולהוזלת חבילות התקשורת באופן משמעותי למאות אלפי מנויים קיימים. פלאפון צופה כי המגמות האלה ימשיכו בשנת 2013 ויגרמו לשחיקה משמעותית בהכנסות ברווחיות. פלאפון נוקטת בצעדי התייעלות על מנת לצמצם את הפגיעה ברווחיות" (שם).

נספח 2

חברות הסלולר החדשות והמפעילים החדשים בשוק התקשורת הישראלי

הוט מובייל: חברת סלולר חדשה אשר הוקמה במאי 2012 (נקראה בעבר "מירס"). בעלת השליטה בחברה היא קבוצת אלטיס (המחזיקה ב־Hot). קידומות המספרים הן: 053 ו־057.

גולן טלקום: חברת סלולר חדשה אשר הוקמה במאי 2012. בעל השליטה הוא מיכאל גולן. קידומת המספרים היא 058.

Youphone: מפעילה וירטואלית הפועלת על התשתית של חברת פרטנר. החלה את פעילותה בחודש מאי 2012. בעלת השליטה היא קבוצת אלון (המחזיקה גם ברשת מגה ובתחנות הדלק דור אלון). קידומת המספרים היא 055-88.

רמי לוי תקשורת (מפעיל סלולר): מפעילה וירטואלית הפועלת על התשתית של חברת פלאפון. החלה את פעילותה בחודש דצמבר 2011. המנכ"ל הוא רמי לוי וקידומת המספרים היא 055-66.

הום סלולר: מפעילה וירטואלית הפועלת על התשתית של חברת סלקום. החלה את פעילותה בחודש אפריל 2012. בעלת השליטה היא קבוצת פישמן (המחזיקה גם ברשת הום סנטר) וקידומת המספרים היא 055-22.

הערות

- 1 דוגמאות לספרים אחרונים שהוציא לאור הבנק העולמי, הסוקרים את המגמות האחרונות בתעשיית התקשורת במדינות העולם: World Bank 2009; United Nation, 2009.
- 2 פעולה זו נקראת הסדרה מסוג "אקס אנטה" (Ex Ente) ומשמעותה קביעת כללים מראש.
- 3 פעולה זו נקראת הסדרה מסוג "אקס פוסט" (Ex Post) ומשמעותה התערבות רגולטורית לאחר מעשה.
- 4 ראו ספרו של רוברט היילברונר המאתר את התפתחותן הכרונולוגית של גישות אלה (היילברונר, 2012).
- 5 המרקנטליזם צידד בממשלה מרכזית חזקה שתוכל לאכוף על העסקים סדרים ותקנות. וכן דגל בעושרה של אומה אך לא בהכרח של מרבית בני האומה ומחייב התערבות בכלכלה כדי לשמר חוסן לאומי.

- 6 הגישה הליברלית, השוללת את התערבות המדינה בכוחות השוק החופשי, הוצגה לראשונה בספרו של אדם סמית, עושר האומות, בשנת 1776.
- 7 מיסודו של קרל מרקס, כפי שמתוארת בספרו הקפיטל משנת 1867. גישה זו תומכת בהתערבות המדינה בכלכלת השוק החופשי כדי לצמצם תופעות של ניצול העובד.
- 8 גישה זו מצרדת בהתערבות המדינה בכלכלה בתקופות של שפל בעזרת הרחבה פיסקלית אשר באה לידי ביטוי בעידוד השקעות במשק. גישה זו גובשה והוצגה בידי ג'ון מיינרד קיינס בספרו התאוריה הכללית של תעסוקה, ריבית וכסף אשר פורסם בשנת 1936, בעקבות השפל העמוק בכלכלת ארצות הברית בשנות השלושים.
- 9 מילטון פרידמן פיתח גישה זו בספרו קפיטליזם וחירות, 1962. הוא הציג תפיסה מקרר-כלכלית לפיה על המדינה להשפיע ישירות על כמות הכסף במשק ללא התערבות בשוק המוצרים. המדיניות המוניטרית מבוצעת ידי הבנק המרכזי במדינה.
- 10 פלורליזם טכנולוגי ניכר בתחרות בין הלוויין לכבלים, בין האינטרנט לטלפוניה, בין כבלים לטלפון, ובין סלולרי לטלפון ניח.
- 11 קורפורטיזציה (corporatization) היא העברת פונקציות ממשלתיות שסופקו על ידי משרד ממשלתי לידי חברה ממשלתית.
- 12 בשנים אלה חלו שינויים רבים בענף התקשורת הישראלי בכלל (לא דווקא בתחום הטלפון): לערוץ הטלוויזיה הממשלתי (ערוץ 1, רשות השידור) נוסף ערוץ מסחרי (ערוץ 2), המופעל בידי שלושה זכיינים פרטיים, שני ספקי טלוויזיה רב ערוצית (חברות הכבלים וחברת הלוויין), וכן ערוץ שלישי וערוצים ייעודיים (כגון ערוץ בשפה הרוסית). לתחנות הרדיו המסורתיות נוספו תחנות אזוריות בבעלות פרטית. גם שוק התקשורת הנייחת, הקוויית, נפתח לתחרות, בזירת העיתונות הכלכלית התבסס מעמדו של עיתון כלכלי ייעודי רב תפוצה, גלובס, והאינטרנט היה למרכיב מרכזי במפת שוק התקשורת.
- 13 מירס הייתה שייכת לחברת מוטורולה עד שנת 2010, אז נרכשה בידי קבוצת אלטיס. ראו: <http://www.mirs.co.il/179-he/Mirs.aspx> (נדלה בתאריך 15.5.2013).
- 14 ובכך הייתה לחברת הסלולר הגדולה בישראל.
- 15 http://www.orange.co.il/he-il/investor_relations_lobby/information_lobby/about-us/ (נדלה בתאריך 11.6.2013).
- 16 רבים מהם משתייכים לכוחות הביטחון.
- 17 בעלות על כמה כלי תקשורת, לדוגמה עיתון וערוץ טלוויזיה.
- 18 בעלות על כלי תקשורת ועל עסקים כלכליים אחרים.
- 19 שוק הסלולר אינו עוסק בהצגת דעות ועמדות באופן פומבי ולפיכך אינו חשוף לבעיות של פגיעה בחופש הביטוי בחברה, של צמצום מגוון הדעות בציבור ושל צמצום המידע והדיעות העומדים לרשות הציבור, שבהן נגועים כלי התקשורת האחרים.
- 20 ביפן השיעור הוא כשלושה אחוזים, בבריטניה כחמישה אחוזים, בספרד כ-11 אחוז, באירלנד כ-15 אחוז, בגרמניה, באיטליה, באוסטריה, בפינלנד ובנורבגיה כעשרים אחוז, בסינגפור,

בשווייץ, בצרפת, בבלגיה, בהונג קונג, בפורטוגל ובקוריאה בין 25 ל-35 אחוז. לעומת זאת, בתאילנד (45 אחוז), בפיליפינים (כחמישים אחוז) ובאינדונזיה (כ-55 אחוז) השיעור גבוה מזה של ישראל.

- 21 תכנית זו הוצגה במסגרת "סקירת פעילות לשיבת הממשלה". ראו: http://www.moc.gov.il/sip_storage/FILES/1/2821.pdf (נדלה בתאריך 11.6.2013).
- 22 שמונה אחוזים מהחשבון החודשי הממוצע כפול מספר החודשים שנותרו למנוי בתקופת ההתחייבות עם החברה הסלולרית שלו.
- 23 כלומר שהמכשיר לא יהיה נעול כך שאי אפשר יהיה להעביר את המידע המצוי ב-sim שלו ולא יהיה צורך לפרוק אותו על מנת להעביר את המידע לכרטיס החדש.
- 24 מדגם מייצג בלבד של כתבות שהתפרסמו בנושא: סלונים, 2011; לוי, 2012א; טייג, 2012; דרסינובר, 2013; קונפורטס, 2013.
- 25 חברת פלאפון הייתה היחידה שלא התמזגה עם חברת אינטרנט ולכן תוצאותיה היו חיוביות יחסית למתחרותיה.
- 26 ירידה של 358 מיליוני ₪ בהשוואה לשנה הקודמת.
- 27 חברת פלאפון היא חברה בת של בזק ולכן אינה נסחרת כמניה נפרדת אלא קשורה למניית בזק.
- 28 מניית סלקום, אשר ערכה עמד על למעלה ממאה ₪ בחודש דצמבר 2010, החלה מאבדת מערכה באופן חד ועקיב והגיעה לנקודת שפל בחודש יולי 2012, עת שער המניה עמד על 21.6 ₪ בלבד (ירידה של כשמונים אחוז מנקודת השיא). גם מניית חברת פרטנר עברה שינוי דומה. שער מנייתה הגיע אף הוא לשיא בחודש דצמבר 2010 כשעמד על 65 ₪. ובחודש יולי 2012 הגיע שיעור הנקודת שפל של 12.2 ₪ בלבד (גם כאן הייתה ירידה של כשמונים אחוז).
- 29 נתוני הגרף מציגים את התשואה למניה ו/או למדד בתקופה שבין אוקטובר 2009 ועד לאוקטובר 2012. השינוי באחוזים מתייחס לנקודת ההתחלה (100%), קרי ערך המניה ו/או המדד בחודש אוקטובר 2009.
- 30 ברטור, 2012.
- 31 מאז אישור תכנית ניוד המספרים בשנת 2006 התניידו 2,622,398 מספרים (נכון לתאריך 29.1.2013).
- 32 מתוך כתבה שפורסמה ב-nrg: "עלייה דרמטית במספר המתניידים בסלולר", 29.1.2013, <http://www.nrg.co.il/online/16/ART2/432/669.html>.
- 33 עם זאת הניידות לחברה ירדה ב-27 אחוז ברבעון זה בהשוואה לרבעון הקודם (השלישי), שבועברו אליה 110,000 לקוחות.
- 34 זה היה גידול של 36 אחוז בהשוואה לרבעון השלישי של השנה. אפשר להניח כי עלייה זו קשורה למבצעים האגרסיביים שהשיקה החברה בתקופה זו.

- 35 אפשר לשער כי זינוק מרשים זה במספר המתניידים לחברה קשור לכך שהחברה ויתרה על המגבלה למתן הנחות רק ללקוחות מגה ותחנות הדלק אלון.
- 36 1,241 נוטשים מול 8,431 נקלטים.
- 37 מניות חברות פרטנר וסלקום התאוששו מהירידה החדה בשעריהן ועלו מאז יולי 2012 ועד מארס (2013) בכתשעים אחוז אם כי טרם הגיעו לשער טרם קריסתן בחודש דצמבר 2010.
- 38 אם כי נדרש מחקר עתידי במדעי החברה על מנת לבחון הנחות אלה.

רשימת המקורות

- אגמון, ת' וצדוק, ע' (2011). ניתוח ההשלכות הכלכליות של ריכוזיות ובעלויות צולבות על כלי התקשורת. ירושלים: הכנסת, מרכז המחקר והמידע, המחלקה לפיקוח תקציבי.
- אזרחי, י', גושן, ז' ולשם, ש' (2003). בעלות צולבת: שליטה ותחרות בשוק התקשורת הישראלי: היבטים כלכליים ומשפטיים והשלכותיהם על הדמוקרטיה הישראלית, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- ברתור, א' (2012). חברות הסלולר הוותיקות ייאלצו להמציא עצמן מחדש. *nrg*, 25.11.2012
- דו"ח שנתי של חברת פרטנר (2012). <http://www.globes.co.il/portal/instrument.aspx?InstrumentID=3692>
- דו"ח שנתי של חברת סלקום (2012). <http://www.globes.co.il/portal/instrument.aspx?InstrumentID=27648>
- דו"ח שנתי של חברת בזק (2012). <http://www.globes.co.il/portal/instrument.aspx?instrumentid=120>
- דרסינובר, ח' (2013). הרפורמה צלחה – 1.4 מיליון מספרים התניידו בשנת 2012. ביזפורטל, 29.1.2013. www1.bizportal.co.il/article/350805
- היילברונר, ר' (2012). הפילוסופים הארציים: חייהם, ימיהם ורעיונותיהם של הוגי הכלכלה הגדולים (תרגום: ג' הרלינג). ירושלים: שלם.
- משרד התקשורת, הועדה למבנה ולשינוי מבנה ענף התקשורת (1991). דין וחשבון הועדה לבחינה ולשינוי מבנה ענף התקשורת, ירושלים: משרד התקשורת.
- טוקטלי, א' (2000). מדיניות תקשורת בישראל. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- טייג, א' (2012). כחלון שינה את חוקי המשחק בשוק הסלולר. הארץ, 19.10.2012.
- טל, י' ועברי-עומר, ד' (2009). הרגולציה של שירותי התקשורת האלקטרונית בישראל: הצורך בהקמת רשות תקשורת. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה (מחקר מדיניות 76).

- לוי, ד' (1993). מדינה ותעשייה: יחסי גומלין בפיתוח התעשייתי של ישראל 1948-1965. חיפה: אוניברסיטת חיפה.
- לוי, ר' (2012א). כך תרוויחו מרפורמת מכשירי הסלולר. דה מרקר, 8.6.2012.
- לוי, ר' (2012ב). בחזרה להרגלים הישנים. כלכליסט, 6.11.2012.
- לוי, ר' (2013). מחפשות קליטה. כלכליסט, 15.1.2013.
- לוי-פאור, ד' (1991). היד הלא נעלמה. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- לוי-פאור, ד' (1999). יותר תחרות, יותר רגולציה: מהפכת התקשורת בישראל ותפקיד המדינה. פוליטיקה, 4, עמ' 35-60.
- מרקס, ק' (1867/2011). הקפיטל (תרגום: צ' וויסלבסקי), בני ברק: הקיבוץ המאוחד, ספריית הפועלים.
- משרד התקשורת (2011). תוכנית העבודה לשנת 2011. ירושלים, עמ' 195-210.
- משרד התקשורת (2012). תוכנית העבודה לשנת 2012. ירושלים, עמ' 354-363.
- פרץ, ג' (2013). גיוס לקוחות: יופון הדיחה את הוט מובייל מהמקום השני. כלכליסט, 2.4.2013.
- סלונים, ג' (2011). שוק הסלולר בישראל עובר מהפכה. חדשות אפוק טיימס בארץ, www.epochtimes.co.il, 28.1.2011.
- סמית, א' (1776/1996). עושר העמים (תרגום: י' עיטס וש' ענבל). תל אביב: הוצאת האוניברסיטה הפתוחה.
- פרידמן, מ' (1962/2002). קפיטליזם וחירות (תרגום: מ' כהן). ירושלים: שלם.
- קונפורטס, יהודה (2013). הרפורמה סלולר – ציון טוב מהנגיד. אנשים ומחשבים, 4.4.2013.
- קיינס, ג'מ' (1936/2006). התיאוריה הכללית של כסף, תעסוקה וריבית (תרגום: י' טישלר). ירושלים: מאגנס.

Block F. & Evans, P. (2005). The state and the economy. In Smelser, N. J. and Swedberg, R. (Eds.), *The handbook of economic sociology* (pp. 505-526). Princeton & New York: Princeton University Press & Russell Sage Foundation.

Cohen A., Lemish, D. & Schejter, A. (2008). *The wonder phone in the land of miracles: Mobile telephony in Israel*. Cresskil, NJ: Hampton Press.

Clarke, J. (2004). Dissolving the public realm? The logics and limits of neo-liberalism. *Journal of Social Policy*, 33, 27-48.

- Davidson, R. & Schejter, A.M. (2011). 'Their deeds are the deeds of Zimri; but they expect a reward like Phineas': Neoliberal and multicultural discourses in the development of Israeli DTT policy. *Communication, Culture & Critique*, 4(1), 1-22.
- Fairclough, N. (2001). Critical discourse analysis as a method in social scientific research. In R. Wodak & M. Meyer (Eds.), *Methods of critical discourse analysis* (pp. 121-138). London: Sage.
- Frank, T. (2000). *One market under God: Extreme capitalism, market populism, and the end of economic democracy*. New York: Anchor.
- Friedman, M. (1962). *Capitalism and Freedom*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Frow, J. (1999). Cultural studies and the neoliberal imagination. *The Yale Journal of Criticism*, 12(2), 424-430.
- Harvey, D. (2005). *A brief history of neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Hood, C. (1986). *The tools of government*. Chatham, NJ: Chatham House Publishers.
- Hoskins, C., McFayden, S. & Finn, A. (2004). *Media economics: Applying economics to new and traditional media*. Thousand Oaks: Sage.
- Keynes, J.M. (1936/1949). *The general theory of employment, interest and money*. London: Macmillan Press.
- Krasner, S. (1978). *Defending the national interest: Raw materials investment and US foreign policy*. New Jersey: Princeton University Press.
- Krasner, S. (1984). Approaches to the State: Alternative Conceptions and Historical Dynamics. *Comparative Politics*, 16, 223-246.
- Maman, D. & Rosenhek, Z. (2011). The institutional dynamics of a developmental state: Change and continuity in state-economy relations in Israel. *Studies in Comparative International Development*, 11, 35-67.
- Marx, K. (1867). *Capital: A critique of political economy*. Hamburg.
- Melamed, J. (2006). The spirit of neoliberalism: From racial liberalism to neoliberal multiculturalism. *Social Text*, 24, 1-24.
- Noam, E. (1994). Beyond Liberalization: from the network of networks to the system of systems. *Telecommunications Policy*, 18, pp. 286-294.

- Nordlinger, E. (1987). Taking the State Seriously. In M. Weiner & P. Huntington (Eds.), *Understanding political development: An analytic study* (pp. 353-390). Boston: Little, Brown.
- OECD (1992). *Telecommunications type-approval*. Paris: Organisation for Economic Co-Operation and Development.
- Schejter, A. (2009). *Muting Israeli democracy: How media and cultural policy undermine free expression*. Urbana, IL: University of Illinois Press.
- Smith A. (1776). *The wealth of nations*. New York: The Modern Library.
- Stepan, A. (1978). *The state and society: Peru in comparative perspective*. Chatham, NJ: Chatham House Publishers.
- United Nation (2009). *Information economy report 2009: Trends and outlook in turbulent times*. London.
- World Bank, Global Information & Communication Technologies Dept. (2009). *Information and communications for development: Extending reach and increasing impact*. Washington, D.C.

סקירת ספרים

דעת מיעוט בעיתונות העברית: ייצוג האוכלוסייה הערבית במרחב ציבורי משתנה

שגיא אלבז, תל אביב: דיונון, 2013, 151 עמודים

ענת פירסט*

"בשנים האחרונות חלה עלייה ניכרת בפרסום ספרים ומאמרים הבוחנים את דפוסי הסיקור של התקשורת העברית ביחס למיעוט הערבי בישראל". כך פותח אלבז את ספרו "דעת מיעוט בעיתונות העברית" (עמ' 11). ואכן, עבודתו של אלבז היא תוספת למאגר הידע בנושא. הוא בודק את הסיקור התקשורתי של האזרחים הערבים בנקודות עימות: יום האדמה (1976), האינתיפאדה הראשונה (1987), אירועי הר הבית (אוקטובר 2000) ומעצר מנהיגי הפלג הצפוני של התנועה האסלאמית (2003). לצד אירועי קונפליקט (אירועי אי-סדר) מציג אלבז אירועים שהוא מגדיר כרגעים קונסנזואליים של פיוס ואבל (אירועי סדר? אירועי מדיה?): ביקור הנשיא סאדאת (1977), הסכמי אוסלו (1993), חוזה השלום עם ירדן (1994) ורצח ראש הממשלה רבין (1995). הניתוח שהוא מציע מבוסס על ניתוח תוכן של העיתונות העברית – "ידיעות אחרונות" ו"הארץ" – לצד ראיונות עם שלושים עיתונאים.

חשיבותו של הספר נעוצה באישוש שיש בו לממצאים של חוקרי התקשורת בעיקר בשני העשורים האחרונים, על הדרתם של האזרחים הערבים במדינה מהשיח התקשורתי ("המציאות הסמלית"). הדרה זו עולה בקנה אחד עם מעמדם החברתי-כלכלי-פוליטי של אזרחים אלה ("המציאות החברתית-פוליטית") ועם הזרתם כאשר הם נוכחים בשיח. הבסיס התאורטי של ניתוח התוכן המעמיק – בעיקר של אירועי הקונפליקט אבל גם בראיונות העומק של העיתונאים – מעיד

* ענת פירסט (d_first@netvision.net.il) היא פרופסורית חברה בבית הספר לתקשורת המכללה האקדמית נתניה.

על ניסיון רציני להתמודד עם ארבע שאלות הנוגעות לעמדת העיתונות (העברית) הכתובה כלפי האזרחים הערבים. הוא כולל ארבעה חלקים: התפקיד החברתי של אמצעי התקשורת, ריכוז הכוח של המדינה לצד ביזורו, פרקטיקות תקשורתיות, ייצוג תקשורתי. נוסף על אלה מציג אלבו פרק מרשים על מיסוד יחסי הסמכות שבין המיעוט הערבי לרוב היהודי בישראל. מרבית הממצאים על המקרים שנתחו ידועים לחוקרי תקשורת, אך בכל זאת יש לברך על התוספות: ניתוח מעצר מנהיגי התנועה האסלאמית וסיקור המיעוט הערבי בפרקי זמן קונסנזואליים (עמ' 90-101), וכן סיכום שבע המסקנות הידועות אך הממצאות על סיקור האזרחים הערבים. גם הראיונות עם העיתונאים מרשימים בהיקפיהם, אלא שמתקיים בהם דיון בדיעבד (שלושים שנה ומעלה). נסיבות אלה מקלות על העיתונאים למתוח ביקורת על אירועים תוך הסקת מסקנות מכל אירוע, בעוד ב"זמן אמת" – באירוע עצמו – העיתונות משעתקת שוב את השיח הביטחוני והלאומי. אני שותפה לנימה הנורמטיבית העולה מספרו של אלבו, וכמוהו גם אני תולה תקווה בשלושה מהלכים העשויים לשנות את המצב הנוכחי: פתרון הסכסוך, מתן שוויון זכויות מלא למיעוט הערבי ושילוב עיתונאים ערבים בעיתונות הישראלית.

כחוקרת תקשורת הרהרתי בעת הקריאה בשאלת תרומתו של הספר לחקר התקשורת. הדיון בתפקיד החברתי של אמצעי התקשורת הוא חלקי, במקרה הטוב, ומתאר את הגישה הפונקציונלית שנדונה בספר, גם ברמה התאורטית, עד שנות השבעים (עמ' 18-20). התיאור של הגישות הרווחות כיום בחקר התקשורת על תפקידם האידאולוגי והתרבותי של אמצעי התקשורת לוקה בחסר וכולט במיוחד חסרון גישתו של גרמשי ויישומה בחקר התקשורת (עמ' 20-21). נראה גם שאפשר היה לעשות שימוש מושכל יותר בספרו של מקוויל (McQuail, 2000), הכולל בין היתר דיון מתקדם בתאוריות השונות. גם פרקים אחרים, הנוגעים לפרקטיקות העיתונאיות מחד גיסא ולסוגיית הייצוג מאידך גיסא, לוקים בדיון חלקי ביותר (למשל, אפשר היה להיעזר בעבודתם של מקובס ושואו, שהרחיבו את התאוריות שלהם אחרי מאמרם משנת 1972, כאשר דנו בשנת 1995 ברמה השנייה של אסכולת סדר היום). קיימת התייחסות לנושא המסגור שפיתחו חוקרי תקשורת ישראלים (למשל אברהם, 2001; פירסט ואברהם, 2004; Liebes, 1997; אך Weimann, 2000; Wolfsfeld, 1997; Wolfsfeld, Avraham & Aburaiya, 2000). חסרה הבהרה לגבי טיב הקשר שבין מסגור וייצוג (Avraham & First, 2010). בדיון על ייצוג נעשה שימוש מצומצם בגוף הידע הגדול שהצטבר בנושא בהקשר הישראלי (למשל, אברהם, פירסט ואלפנט-לפלר, 2004; קמה, 2003; First, 2010; זאת ועוד, אלבו עושה שימוש בקטגוריה של "חדשות סדר" לגבי אירועים קונסנזואליים ו"חדשות אי-סדר" לגבי אירועים קונפליקטואליים. האם לא היה ראוי להתייחס לאירועי סדר (שאליהם הוא מתייחס) כאל אירועי מדיה, תוך

שימוש במונח "אירוע מדיה" (ביקור סאדאת בישראל נותח ככזה), דבר שהיה מרחיב ומעשיר את הדיון בספר לגבי סיקור אירועים קונסנזואליים? אלבו מצהיר כי במחקרי התקשורת שהוא מצטט בהרחבה (כפי שעולה מתיאור החלק התאורטי), "הממד הפוליטי, החיוני כל כך להבנת התלות בין הממסד לתקשורת, בלט בהיעדרו". הוא מעורר בקוראיו תקווה שהדבר יבוא על תיקונו בספרו. האומנם? לצערי, הבטחתו לא להתמקד רק בהיבט הביטחוני והלאומי ולהרחיב את ההסבר הכלכלי-חברתי מתממשת באופן חלקי בלבד. יתר על כן, כל המחקרים המצוטטים בספר וגם באלה החסרים בספרו (למשל לוי, 1991), מתייחסים לממד הפוליטי, שבא לידי ביטוי בדיון נרחב במציאות החברתית הפוליטית של האזרחים הערבים, תוך ניסיון להתייחס גם לממד הזמן. חוקרי התקשורת מדגישים בעבודותיהם את יחסי הגומלין שבין ה"מציאות הסמלית" ל"מציאות החברתית פוליטית", וחושפים את מערכות היחסים הפורמליות (כמו חקיקה ומימון) ואת מערכות היחסים הבלתי פורמליות (כגון הישענות על מקורות רשמיים, העיתונאים "כתבנית נוף מולדתם" וקירבה למוקדי הכוח הפוליטיים). לכן אני חשה שמבחינת חקר התקשורת ספרו של אלבו הוא תוספת למחקר הקיים, אך אינו אלא בבחינת "אין חדש תחת השמש".

רשימת המקורות

- אברהם, א' (2001). ישראל הסמויה מעיני התקשורת: הקיבוצים, ההתנחלויות, ערי הפיתוח והישובים הערביים בעיתונות. ירושלים: אקדמון.
- אברהם, א', פירסט ע' ואלפנט-לפלר, נ' (2004). הנעדרים והנוכחים בזמן צפיית שיא: מגוון תרבותי בשידורי ערוצי הטלוויזיה המסחריים בישראל. ירושלים: הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו.
- לוי, ד' (1991). התפקיד האידיאולוגי של חדשות הטלוויזיה: המקרה של האינתיפאדה ב"מבט". פתוח, 1, 30-9.
- פירסט, ע' ואברהם, א' (2004). ייצוג האוכלוסייה הערבית בתקשורת העברית: השוואה בין סיקור יום האדמה הראשון (1976) לבין סיקור "אינתיפאדת אל-אקצא" (2000). תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, מרכז תמי שטינמן למחקרי שלום.
- קמה, ע' (2003). העיתון והארון: על הזיקות שבין דפוסי תקשורת של הומסקסואלים בישראל. חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת תל אביב, תל אביב.

- Avraham, E. & First A. (2010). Combining the representation approach with the framing concept: Television news coverage of the Arab population in Israel during conflict. *Journalism*, 11(4), 1-19.
- First, A. (2010). Enemies, fellow victims, or the forgotten? News coverage of Israeli-Arabs in the 21st century. *Conflict and Communication Online*, 9(2), Retrieved on 31.5.2013 from: http://www.cco.regener-online.de/2010_2/pdf/first_2010.pdf .
- Liebes, T. (1997). *Reporting the Arab-Israeli conflict*. London: Routledge.
- McQuail, D. (2000). *Mass communication theory: An introduction*. London: Sage.
- Weimann, G. (2000). *Communication unreality: Modern media and the reconstruction of reality*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications, Inc.
- Wolfsfeld, G. (1997). *Media and political conflict: News from the Middle East*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wolfsfeld, G., Avraham, E. & Aburaiya, I. (2000). When prophesy always fails: Israeli press coverage of the Arab minority's Land Day protests. *Political Communication*, 17(2), 115-131.

סקירת ספרים

דעת מיעוט בעיתונות העברית: ייצוג האוכלוסייה הערבית במרחב ציבורי משתנה

שגיא אלכז, תל אביב: דיונון, 2013, 151 עמודים

ח'ליל רינאוי*

במבט ראשון, הרושם המתקבל מן הספר אשר מתחקה אחר ייצוג האוכלוסייה הערבית במרחב הציבורי, ובמיוחד התקשורת הישראלית המשתנה, הוא שמדובר בפרסום המתאר את יחסם של אמצעי התקשורת בשפה העברית למיעוט הערבי במדינת ישראל. אך בקריאה מעמיקה מתגלה שהספר מוסיף ממד חשוב לנושא המחקרי הזה, ממד אקטיבי המתבטא במומנטום הפנימי של השינויים שהתרחשו במשך הזמן הן במבנה התקשורת הישראלית ובתפקודה והן בשינויים האינהרנטיים במיעוט הערבי במרוצת השנים.

הספר, המונה כ-150 עמוד המחולקים לשישה פרקים, מנסה לבדוק לעומק את יחסה של התקשורת הישראלית למיעוט הערבי בישראל, תוך עריכת ניתוח תוכן לכמה אירועים מרכזיים: יום האדמה, האינתיפאדה הראשונה, אירועי אוקטובר 2000 והמעצרים של מנהיגי התנועה האסלאמית במאי 2003. הממצאים מביאים בחשבון עוד ממד: סיקור המיעוט הערבי ב"אירועי מדיה קונוונציונליים" הנוגעים לשלום עם מצרים, עם ירדן ועם הפלסטינים, ובאירוע חריג בתולדות מדינת ישראל והוא רצח ראש הממשלה לשעבר יצחק רבין. החלק השני הזה של הממצאים מעשיר את הניתוח ומעמיד אותו במבחן השוואתי עם האירועים המוזכרים בחלק הראשון, שכולם נחשבים לאירועים "שליליים" בעיני הציבור הישראלי הרחב.

* חליל רינאוי (krinnawi@gmail.com) הוא מרצה בכיר בבית הספר למדעי ההתנהגות במסלול האקדמי של המכללה למנהל, ראשון לציון.

לאחר הפרק הראשון, שבו מנסה המחבר לרתום אותנו לעגלת הנושא בצורה חלקה, בפרק השני הוא מציב מסגרת תאורטית למחקר המתמקדת בהצגת האקסיומות המרכזיות של תפקוד אמצעי התקשורת בכלל ושל החדשות בפרט. כמו כן הוא מציג את התובנות המרכזיות שלו בכל הקשור לסיקור האחר, השונה, באמצעי התקשורת באופן כללי. בתחילת הפרק הוא מתמקד בתפקיד החברתי של אמצעי התקשורת בעודו מתמודד עם השאלה אם אמצעי התקשורת יכולים לשמש מתווכים בין הקבוצות השונות בתוך החברה, בהתבסס על ההנחה שהתקשורת על כל מרכיביה משמשת מנגנון חברתי מרכזי בהבניית המציאות. לאחר מכן הוא מנסה להבין כיצד מתורגמת עוצמה פוליטית לכוח תקשורתי, שהוא בסיס ההשפעה המעצבת של האליטות על התכנים התקשורתיים. בהמשך הפרק הוא יורד לרמת המיקרו בניסיון להבין את הפרקטיקות התקשורתיות המשמשות פלטפורמות להפצת האידאולוגיה השלטת, דווקא בגלל ההילה האובייקטיבית כביכול של "המנגנונים האידאולוגיים ליצירת החדשות" המתבטאת במונחים שהוא נוקט כמו "ניטרליות", "איזון" ו"אובייקטיביות". כמו כן הוא מציג את המיעוטים בתקשורת בכלל, וסוקר את רוב המחקרים שנעשו עד כה בנושא הזה. למרות הרצף של הצגת הדברים בפרק הזה אשר מחזק את הבסיס התאורטי של הספר, המחבר לא התאמץ להרחיב את היריעה התאורטית שלו בהצגת המחקרים החדשים בנושא אשר מביאים בחשבון את הסיקור התקשורתי של האחר במציאות משתנה, וחשוב יותר – לא הביא בחשבון את השינויים במפת התקשורת בעקבות כניסת המדיום הלווייני והאינטרנטי.

בפרק השלישי של הספר מוצגת מערכת היחסים הלא שוויונית אשר התפתחה במשך הזמן בין המיעוט הערבי לרוב היהודי. מערכת זו מתוארת כיחסי סמכות בין רוב למיעוט. בפרק זה מוצגת תמונה ברורה של מנגנונים מדינתיים שעובדים ב"שיטתיות יוצאת דופן" כדי לבסס את חוסר השוויון בין הרוב היהודי למיעוט הערבי במדינת ישראל במסווה של מדינה דמוקרטית. המחבר מנסה לחזק את טיעונו על ידי התבססות על סוגיות נבחרות כמו השתלטות המדינה באמצעים "חוקיים" על קרקעות ערביות והעברתם באופן בלתי ישיר לטובת הציבור היהודי בלבד, או תת-הייצוג של האזרחים הערבים במוסדות המדינה והדרתם מתפקידי מפתח ב"מדינת ישראל הדמוקרטית". הוא גם אינו חוסך בהצגת תמונה עגומה של מעמד הפוליטי של האזרחים הערבים במדינת ישראל ובהשלכותיו על תחומי חייהם האחרים.

הפרק הזה הוא אחד הפרקים הטובים בספר הזה כיוון שהוא מציג את הרקע לאופי הסיקור התקשורתי של האוכלוסייה הזו בתקשורת בשפה העברית. מה שחסר כאן הוא התייחסות לשינויים שחלו בחברה הערבית בישראל, שכללו התפתחות של מודעות למעמדה הנחות במדינה וכיצד השפיעה מודעות זו על

הדינמיקה של מערכת היחסים שבין המיעוט למדינה במיוחד בשני העשורים האחרונים. בהקשר הזה ספרים כמו "הדור הזקוף" של דני רבינוביץ' וחולה אבו בקר (2002), וספרי "החברה הערבית בישראל: סדר יום אמביוולנטי" (2003), יכולים לשפוך אור חשוב על נושא הזה.

הפרק הרביעי מציג מודל לניתוח אשר מסייע לסרטט את קווי הניתוח של הסיקור החדשותי של המיעוט הזה. לטענתו של המחבר דפוסי הסיקור של המיעוט הערבי הושפעו משני מרכיבי יסוד בתרבות הפוליטית הישראלית: הגדרת המדינה כמדינה יהודית ותרבות הביטחון שגובשה לאור מורכבות הסכסוך הערבי יהודי. לאור זאת אמצעי התקשורת בישראל בסיקורם את המיעוט הערבי, במיוחד בתקופות מתח, התגייסו בצורה שיטתית ומסיבית נגד המיעוט הזה תוך כדי יצירת דה-לגיטימיזציה לאותו מיעוט. בהקשר הזה הייתי מצפה מהמחבר, אשר התבסס על יריעה מספיק רחבה של מקרי בוחן, להציג מודל תאורטי אשר יוסיף ערך מוסף לחקר ייצוג המיעוטים בתקשורת בכלל והאוכלוסייה הערבית בפרט. מחקרים שנעשו על מיעוטים שונים בעולם בתקופה האחרונה יכולים לתרום הרבה למחבר לפתח מודל כזה. בהקשר הספציפי שלנו הוא יכול, למשל, להיעזר בפיתוח מודל תאורטי כזה במודל De-legitimization Media Mechanisms שפיתחתי (Rinnawi, 2007).

בפרק החמישי מציג המחבר את המחקר שלו. שיטת המחקר מבוססת על ניתוח תוכן של מקרי בוחן שונים המשולבים בראיונות עומק חצי מובנים עם עיתונאים בכירים וכן עם נבחר ציבור ואנשי ציבור אחרים.

בפרק השישי מציג החוקר את ממצאיו, המתרכזים בניתוח כמותני ואיכותני של ייצוג המיעוט הערבי בעיתונות העברית ובמקרי בוחן נבחרים שהם ארבעה אירועים קונפליקטואליים: יום האדמה ב-1976, האינתיפאדה הראשונה בסוף שנות השמונים, מאורעות אוקטובר 2000 והמעצר של מנהיגי הפלג הצפוני של התנועה האסלאמית בישראל ב-2003. נוסף עליהם יש ארבעה מקרי בוחן קונסנזואליים: ביקור סאדאת בישראל ב-1977, הסכם אוסלו 1993, הסכם השלום עם ירדן ב-1994 ורצח רבין ב-1995. לבסוף מוצג דיון השוואתי בסוגיית הייצוג של המיעוט הערבי ומאפייניו הבולטים בעיתונות העברית. הפרק הזה הוא לדעתי הפרק הטוב והמעניין ביותר בספר הזה. הוא נכתב בצורה יוצאת דופן הן מבחינת ההצגה החומר – סקירת אירועי המדיה וניתוחם מנקודת מבט ממסדית – והן מבחינת השיטתיות, ובמיוחד השמירה על אותו רצף הן בשימוש בתבניות האנליטיות והן בשימוש במושגים אשר נשמרה לאורך כל הפרק.

בפרק האחרון מוצג הדיון בממצאים, המתבטא במאפיינים הבולטים בסיקור המיעוט הערבי. המחבר מציג תובנות הקשורות באופן ספציפי לסיקור העיתונאי של המיעוט הזה בתקשורת העברית. המסקנה המרכזית היא שמחאת האוכלוסייה

הערבית סוקרה בהקשר ביטחוני, ושהממסד העיתונאי "קונה" את נקודת המבט של המשטרה ושל כוחות הביטחון אשר בסופו של דבר מטה את הסיקור לדה-לגיטימיזציה של פעולות המחאה של המיעוט.

המחקר הזה, למרות חשיבותו, נכנס לקטגוריה של *more of the same*; מבחינה תאורטית הוא אינו מחדש הרבה בתחום. עם זאת בבדיקת מקרי הבוחן הוא תורם לנושא תרומה גדולה, אף על פי שהוא חוזר "בגדול" על מחקרים שנערכו בעבר, עם מעט תובנות חדשות בכל מה שקשור למקרי הבוחן. ראוי היה לעבוד יותר על הצד התאורטי, ולהסתמך על מסורת עשירה של מחקרים ועבודות שנעשו בתחום הזה בעולם בכלל ובישראל בפרט. למרות הביקורת דלעיל נהניתי לקרוא את הספר הזה, אשר ברמה הציבורית מוסיף אינפורמציה חשובה וביקורתית על התנהלות אמצעי התקשורת בישראל ביחסן למיעוט הערבי.

רשימת המקורות

רבינוביץ, ד' ואבו בקר, ח' (2002). הדור הזקוף. ירושלים: כתר.
רינאוי, ח' (2003). החברה הערבית בישראל: סדר יום אמביוולנטי. ראשון לציון: המכללה למנהל.

Rinnawi, Kh. (2007). De-legitimization media mechanisms: Israeli press coverage of the Al Aqsa Intifada, *Gazette*, 69(1), 149-178.

סקירת ספרים

דעת מיעוט בעיתונות העברית: ייצוג האוכלוסייה הערבית במרחב ציבורי משתנה

שגיא אלבז, תל אביב: דיונון, 2013, 151 עמודים

ענת סרגוסטי*

נתחיל מהסוף, מהמסקנה: "העיתונות העברית נמנעת ממתן ביטוי הולם לדעת 'האחר' [...] הניסיון להתייחס לקולו של המיעוט נעשה, לרוב, בהקשרים שליליים. כך מתקבלת תמונה של מיעוט אלים, מסית, מחרחר ריב ומאיים, שחוסר האנושיות שלו מלכד אותו למטרה אחת: הרס ושיבוש הסדר הציבורי" (עמ' 119). זוהי מסקנתו של המחקר שפורסם לאחרונה בספר "דעת מיעוט בעיתונות העברית: ייצוג האוכלוסייה הערבית במרחב ציבורי" משתנה מאת שגיא אלבז, מומחה לתקשורת פוליטית. המחקר הזה נועד לבחון את האופן, את היקף הסיקור של האוכלוסייה הערבית וכמות, את ההקשר שבו היא מסוקרת ואת היחס של העיתונות העברית בישראל למיעוט הערבי החי כאן.

אין זה ניסיון ראשון לבחון את השאלה החמקמקה הזאת. קדמו לו מחקריו של אלי אברהם (למשל אברהם, 2000); מחקר של הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו שערכו האחרון וענת פירסט (2004, ומחקר מעקב משנת 2006); ומחקריהם של אמאל ג'מאל ועמיתיו מאוניברסיטת תל אביב (ג'מאל ועמיתיו, 2006; Jamal & Massalha, 2011). כל המחקרים האלה ואחרים מציגים תמונה אחידה: היעדרות של הערבים בתקשורת. הייצוג של האזרחים הערבים בתקשורת לעומת שיעורם באוכלוסייה הישראלית (עשרים אחוז לפי נתוני הלמ"ס) קטן, והם מאוזכרים בעיקר בהקשרים של אי-סדר ושל נושאים ביטחוניים.

* ענת סרגוסטי (anat.saragusti@gmail.com) היא עיתונאית, לשעבר מנכ"ל אג'נדה, מרכז ישראלי לאסטרטגיה תקשורתית, בכירה בחדשות ערוץ 2, עורכת המהדורה המרכזית, עורכת היוםן השבועי, אולפן שיש, וכתבת בכירה.

בשונה מן המחקרים שהוזכרו כאן בחר אלבו במתודולוגיה אחרת. הוא בחר מקרי מבחן, שמונה אירועי מדיה מארבעה עשורים שונים ונעזר בהם כדי לנסות לתאר את תמונת המציאות כפי שהיא משתקפת בתקשורת. שאלת המחקר כפי שהוא ניסח אותה הייתה: "האם הסיקור של המיעוט הערבי היה מוטע או מאוזן לאורך השנים? באיזו מידה, אם בכלל, תויגו הערכים כ'אחרים', כלומר, כזרים וכחריגים במציאות הישראלית גם בתקופות של פיוס ושלום? והאם היעדרותם של הערכים מהשיח התקשורתי היא ביטוי נוסף להדרתם ממוקדי הכוח הפוליטיים, הכלכליים והתרבותיים?" (עמ' 12).

שמונה אירועי המדיה נחלקים לשתי קבוצות. קבוצה אחת היא אירועי הסכסוך והקבוצה השנייה היא אירועים קונסנזואליים. ארבעת אירועי הסכסוך הם: יום האדמה הראשון, 1976; האינתיפאדה הראשונה (תחילת ההתקוממות בדצמבר 1987, אירועי הר הבית באוקטובר 1990); אירועי אוקטובר 2000; מעצרו של מנהיג הפלג הצפוני של התנועה האסלאמית, ראאד סאלח, במאי 2003. ארבעת האירועים הקונסנזואליים הם: ביקור סאדאת, נובמבר 1977; הסכמי אוסלו בספטמבר 1993; חוזה השלום עם ירדן באוקטובר 1994; רצח ראש הממשלה יצחק רבין בנובמבר 1995. שדה המחקר של אלבו היה שני עיתונים יומיים, "ידיעות אחרונות" ו"הארץ", "וראיונות עומק של עורכים וכתבים יהודים בכירים בעיתונות העברית, עיתונאים ומנהיגי ציבור ערבים ופוליטיקאים שרים וחברי כנסת" (עמ' 14). הוא בדק 460 ידיעות, כתבות ומאמרים בעמודי החדשות, תמונות, תרשימים גרפיים ומאמרי מערכת. "הספר מתבסס על כל החומר הכתוב שהודפס בעיתונות העברית על האוכלוסייה הערבית במהלך שמונה מסגרות הזמן שצוינו לעיל" (שם).

איך חוקרים את האין?

כל ניסיון לחקור את ייצוג האוכלוסייה הערבית בתקשורת העברית הוא מתסכל, משום ששום מתודולוגיה לא הצליחה לגבור על הקושי לחקור הדרה, היעדרות וחוסר. כל המחקרים הכמותניים שניסו להתמודד עם השאלה הזאת נתקלו באותו קושי: קשה למצוא סיקור של האוכלוסייה הערבית בתקשורת העברית: בעיתונות המודפסת, ברדיו, בטלוויזיה או באתרי האינטרנט החדשותיים המובילים. מחקרים כמותניים מושפעים מאוד מסוגיות נקודתיות שעולות לסדר היום בתקופת המחקר. כלומר הם אינם בודקים מדגם, אלא את המספר המלא של הידיעות שנוגעות לאוכלוסייה הערבית בישראל, מהסיבה הפשוטה שהן מעטות. לכן כל אירוע נקודתי משפיע באופן דרמטי וקיצוני על התוצאות.

ארגון אג'נדה אסף נתונים שמשקפים את ההיעדר ואת ההדרה של הערבים בתקשורת העברית ומצא כי שיעור הסיקור של הערבים אזרחי ישראל בתקשורת המרכזית בעברית נע בין 0.5 לשלושה אחוזים. עוד מצא כי כשהיה חבר הכנסת דאז, עזמי בשארה, חשוד בעברות ביטחוניות, העיסוק בו העלה באופן דרמטי את מספר הידיעות שיוחדו לאוכלוסייה הערבית בישראל. אבל ייתכן שהעלייה הזאת אינה משקפת את המציאות התקשורתית בימים שגרתיים, והייתה מוטה בגלל האירוע החריג הזה.

הארגון בדק לא רק את כמות הסיקור, אלא גם את מסגרתו: ביטחוני או אזרחי. הוא מצא שבכמחצית מהידיעות הוצגו האזרחים הערבים כאיום ביטחוני. הארגון בחן את מהדורות החדשות בשלושת ערוצי הטלוויזיה, את שלושת העיתונים היומיים ("הארץ", "ידיעות אחרונות" ו"מעריב"), את שתי תחנות הרדיו הארציות ואת אתרי האינטרנט המובילים (וואלה, ynet). כמובן גם אופי הסיקור הושפע מפרשת בשארה. כלומר המידע שאסף הארגון, כמו גם המחקר של הרשות השנייה לרדיו ולטלוויזיה (אברהם ופירסט, 2004) שבחן את שעות צפיית השיא בשני ערוצי הטלוויזיה המסחריים – ערוצים 2 ו-10, מצביעים על שורש הבעיה: התקשורת המרכזית בשפה העברית אינה מסקרת את חייהם של קהילות האזרחים הערבים במדינה. היא מגלה עניין בעיקר באירועי אי-סדר שבהם הם מעורבים. אך זה כמובן אינו משקף את המציאות.

התקשורת היא מראה של החברה

אין צורך במחקר אקדמי כדי להבחין שבתחום הרפואה והרוקחות, למשל, שיעור העובדים הערבים גבוה. כל מי שנכנס לבית חולים בישראל או לבית מרקחת פוגש אנשי רפואה ערבים. אבל הנוכחות הזאת של הערבים במקצוע הרפואה לא באה לידי ביטוי בתקשורת. כלומר, כאשר בכלי התקשורת מחפשים רופאים מומחים בתחומים מסוימים, כמעט לעולם לא יפנו למומחה שהוא ערבי. בכתבות הקבועות בתחילת החורף על השפעת העונתית הצפויה ועל הדרכים להתמודד אתה אף פעם לא יופיע רופא ערבי שהוא מומחה לשפעת. את הערבים מראיינים כמעט אך ורק בסוגיות שקשורות לחברה הערבית בישראל או לחברה הפלסטינית בשטחים. באופן זה מונעת התקשורת את האפשרות לראות את הערבים במסגרת אזרחית גנרית. לכן כל ריאיון עם ערבי/ה נערך בהכרח במסגרת פוליטית, משום שהוא מרואיין כערבי.

בררת המחדל הזאת ביחס לערבים מעצבת את תפיסת העולם התקשורתית והציבורית שהערבים אינם חלק אינטגרלי ממרקם החיים האזרחיים במדינה והם

מופיעים במרחב הציבורי-תקשורתי רק בהקשרים שליליים-ביטחוניים, ובעיקר בקשר לסכסוך עם הפלסטינים. הפרקטיקה הזאת היא רק חלק ממנגנוני ההדרה שלהם בכל תחומי החיים במדינה. האזרחים הערבים אינם חלק בתהליכי קבלת ההחלטות ברמה הלאומית. בכל ממשלות ישראל כיהן מספר זעום של חברי ממשלה ערבים (שרים או סגני שרים), מפלגה ערבית מעולם לא ישבה בקואליציה ומעולם לא הייתה למפלגה ערבית אפשרות להשפיע על ההחלטות המשמעותיות (מדיניות, סדרי עדיפויות, חלוקת משאבים, חלוקת תקציבים, תשתיות ועוד) במדינה בקשר לאוכלוסייה הערבית בפרט או לחברה היהודית.

פועל יוצא מכך הוא שהערבים אינם שותפים גם בתחומים אחרים המרכיבים את מרקם החיים האזרחיים בישראל: הכלכלה, שוק העבודה, תרבות, אמנות, ספרות, ועוד. ההיעדרות הזאת משקפת את יחסה של המדינה למיעוט הערבי, שהוא מיעוט לאומי, פוליטי. המדינה, שמגדירה את עצמה "יהודית ודמוקרטית", נעה באופן תמידי על הציר שבין שני הקטבים האלה: יהודית ודמוקרטית. ככל שמתקרבים לציר היהודי, כך מתנתקים מהמיעוט הלאומי הפלסטיני ורואים בו איום על הזהות היהודית של המדינה. לעומת זאת, ככל שנעים לכיוון הדמוקרטי, עולה הצורך הערכי לראות את החברה הערבית כחלק ממרקם החיים האזרחיים של מדינת ישראל. במובן הזה התקשורת משמשת מראה של החברה. ככל שהערבים נעדרים מהמקומות שבמרכז הזירה הציבורית, כך התקשורת משקפת את המציאות הזאת.

אם זה המצב, האחריות לו חלה על קובעי המדיניות ולא על מי שבסך הכול משקפים אותה. כלומר אין להטיל את האשמה או את האחריות למצב על התקשורת, מצד אחד, וגם לא שיתוף פעולה עם הסיטואציה הזאת או כפי שאלבו מגדיר זאת בספרו: "התקשורת, כזרוע אידיאולוגית של המיסד, מממשת ומשכפלת את היחס המפלה של המדינה היהודית כלפי אזרחיה הערבים" (עמ' 47). התקשורת משקפת מציאות.

האסדרה, הרגולציה, היא היחידה שיכולה לחייב את התקשורת לשקף בצורה נאותה, הוגנת ומייצגת את המיעוטים השונים במדינה ואת המרקם הלאומי והאתני של החברה הישראלית. כלומר המדינה, האחראית לאסדרה, יכולה להתערב בתכני התקשורת ולחייבה לשקף את מגוון הקולות והקהילות בשידורי הרדיו והטלוויזיה. אלה זקוקים לזיכיון על פי חוק משום שהם פועלים בתדרים שהם רכוש ציבורי. כך ניתנת לציבור האפשרות להשפיע על התכנים ולחייב לעמוד בתנאי הזיכיון באמצעות גופי הרגולציה. כל שאר כלי התקשורת – עיתונות מודפסת ועיתונות אינטרנטית לסוגיה – הם פרטיים ולכן פטורים ממגבלות כלשהן, וכפופים רק לתקנונים אתיים שהם מטבעם וולונטריים.

אזרחים ערבים או פלסטינים לאומיים?

אלבו מנסה להתגבר על הבינאריות הזאת: יש או אין? לכן, לדבריו, הוא בחר את שמונת אירועי המדיה, ומטרתו, כפי שהוא מגדיר אותה במבוא לספר: "לחשוף את גווניה של המציאות המובנית ולעיתים זו המומצאת, בתוך הקשרים החבריים-פוליטיים. חשיפה זו, חשוב לציין, אינה באה לערער על המיתוסים והנרטיבים הציוניים שגלומים בטקסט העיתונאי, אלא לעמוד על הסתירות וההדחקות השונות של המציאות התקשורתית" (עמ' 16). אלבו טוען שהתקשורת היא חלק בלתי נפרד ממדינת הלאום. לאליטה יש רצון ואינטרס לשמר את הסדר החברתי הקיים. להמון הנשלט, ובעיקר לקבוצות המוחלשות, יש עניין בשינוי הסדר הקיים כדי לשפר את מצבן החברתי-כלכלי. המדינה, לדבריו, מייצרת מציאות באמצעות כלי התקשורת, ומגבילה את מרחב ההזדמנויות הפוליטיות הכלכליות והתרבותיות של המיעוט הערבי בישראל.

לדעתי הבחירה בשמונה אירועי המדיה מציבה בעיה מתודולוגית, עניינית ופוליטית. חלק מאירועי המדיה שבחר אלבו להציב במרכז מחקרו קשורים באופן ישיר לשטחים הכבושים. כלומר יש ערבוב בין אירועים פנים ישראליים מובהקים, לבין אירועים שקשורים באופן ישיר לסכסוך עם הפלסטינים. בכך נופל אלבו לתוך המלכודת שהוא מנסה להגדיר במחקרו, קושר בין אזרחי ישראל הערבים לבין הסכסוך, וממסגר אותם כחלק מהאי-סדר. לכן הם "מיעוט אלים, מסית, מחרחר ריב ומאיים, שחוסר האנושיות שלו מלכד אותו למטרה אחת: הרס ושיבוש הסדר הציבורי" (עמ' 119), כפי שהוא קובע במסקנת המחקר שלו. כלומר, האם למחקר יש דרישה – גלויה או משתמעת – מהתקשורת להבחין בין הפלסטינים אזרחי ישראל לבין הפלסטינים מן השטחים הכבושים? האם המחקר מתייחס לשתי האוכלוסיות האלה באופן שונה? הדעת נותנת שיש להתייחס אחרת לאזרחים שהם חלק אינטגרלי מהמרקם החברתי של ישראל, שמגיעות להם זכויות בדין ויחס שוויוני, שיש להתייחס אליהם במסגרת אזרחית ולא רק ביטחונית. במובן הזה היחס אליהם – המדינתי, החברתי, הפוליטי ולכן גם התקשורתי – צריך להיות אחר מהיחס אל הפלסטינים בשטחים הכבושים שהם חסרי זכויות פוליטיות, שהם "האויב" שאתו צריך לעשות שלום ושאתו מנהלים את המשא ומתן.

אלבו מעררב בין האירועים הקשורים באופן מובהק לסכסוך ולכיבוש לבין האזרחים הערבים בישראל, ובכך הוא שומט את הקרקע מן הטיעון שלו או משחק בדיוק את אותו משחק שמשחקת התקשורת שאותה הוא מבקר. כמובן כל האירועים האלה ואחרים נטועים בתוך השיח הציבורי בישראל המושפע מהסכסוך וממרכזיות הצבא וכוחות הביטחון בחברה בכלל, ובשיח הציבורי והתקשורתי בפרט. השיח הזה משפיע לא רק על סיקור האוכלוסייה הערבית בישראל. השיח

והמרכזיות של הנושא הביטחוני מקרינים על התקשורת בכלל ועל הדרך שבה נקבעת היררכיית הנושאים המסוקרים בפרט בכל הנושאים והסוגיות שעל סדר היום.

"האדם אינו אלא תבנית נוף מולדתו"

חלק מעניין במחקרו של אלבו הוא הראיונות שערך עם עיתונאים ועם עורכים בשני כלי התקשורת שאותם בדק – "ידיעות אחרונות" ו"הארץ". חלק מהמראיינים הסכימו לדבר בשמם ובתפקידם המלא. כך מתאפשרת לנו הצצה לא רק אל מאחורי הקלעים של עבודת התקשורת, אלא גם לאופן החשיבה של עיתונאים בכירים.

קשה למצוא בתקשורת המרכזית בשפה העברית עיתונאים השייכים למיעוט הערבי בישראל. כלומר בכלי התקשורת בכלל וב"ידיעות אחרונות" וב"הארץ" בפרט אין עיתונאים/עורכים/ראשי דסק ערבים. לעובדה הזאת יש משמעות עצומה. למרות הרצון והניסיון לראות בתקשורת פרופסיה שנוהגת על פי כלליים אתיים אוניברסליים ושאמורה לייצר תוכן ניטרלי, במציאות בכלל ובמציאות הישראלית הנתונה בקונפליקט מתמשך עם אוכלוסיית המיעוט בפרט הדברים אינם כך.

יותר מזה, כמו שאמר טשרניחובסקי, "האדם אינו אלא תבנית נוף מולדתו". כלומר כל אחד מאתנו מביא למקום העבודה את מכלול המטענים האנושיים, החברתיים, הכלכליים, המסורתיים, התרבותיים והאתניים שלתוכם נולד ומתוכם צמח. כל אחד מאתנו מביא אתו ערכים שהם אינטגרציה של התרבות שממנה בא. לכן המקום שממנו בא העיתונאי משפיע על אופן הסיקור שלו, על הדרך שבה הוא רואה דברים ועל הזווית שבה בחר לסקר אירועים.

לכן העובדה שבשני כלי התקשורת שנסקרו (וגם בכלי תקשורת אחרים) אין כמעט עובדים ערבים, אין עורכים ערבים, אין עיתונאים ערבים – משפיעה על האופן שבו מסוקרת האוכלוסייה הערבית. משום שבסיטואציה הזאת הערבים יהיו תמיד "האחר", זווית הראייה תמיד תהיה כלפי אותם "אחרים". לו היו במערכות של שני העיתונים האלה עשרה-עשרים אחוז עובדים ערבים בתפקידי מפתח שונים – יש סיכוי שאופן הסיקור, זווית הסיקור, מגוון המקורות ונקודות המבט היו שונים. יותר מכך, חלק מהעיתונאים המסקרים את האוכלוסייה הערבית, ובעיקר את הסכסוך עם הפלסטינים, היו בעברם אנשי צבא ונושאים דרגות בכירות במילואים ולכן הם מושפעים מהרטוריקה ומן התפיסה הביטחונית השלטת.

רוב הכתבים שסיקרו את שמונה האירועים שנבחנו בספר הם גברים יהודים בעלי רקע ביטחוני. מתוך היש הזה, אפשר ללמוד על האין, על הנעדרות וההדרה. אלוף בן, עורך "הארץ", כתב: "לאנשי המימסד, הממשלה, יש השפעה דרמטית על הסיקור התקשורתי וברוב המקרים הם מכתיבים את סדר היום. בסופו של דבר העיתונות בנויה על היכולת שלה ליצור קשר עם ראש הממשלה או שר הביטחון ולקבל מהם את הסיפור לפני האחרים" (שם, עמ' 69).

לפי המחקר, באירועי אוקטובר 2000, ייחסו העיתונאים משקל יתר לידיעות שמסר הממסד משום שהממסד מזין את התקשורת תמיד וגם מתוך רצון לכוון לקונסנזוס. רוב הציבור אינו רוצה ביקורת. להכרה ולהפנמה של העובדה שלצה"ל יש מעמד עליון בחברה הישראלית, יש השפעה מכרעת על אופן הסיקור. המחקר מצביע על דפוסים של עיתונות מגויסת שניזונה מהמערכת הממסדית-ביטחונית. למשל, שיעור ייצוג הקול הערבי באירועי יום האדמה הראשון היה 3.4 אחוזים ב"ידיעות אחרונות" ושישה אחוזים ב"הארץ". לעומת זאת ציטוטים של כוחות הביטחון היו 27.5 אחוז ב"ידיעות אחרונות" ו-24.2 אחוז ב"הארץ". העיתונים פנו למנהיגים או למרואיינים ערבים רק כדי שיגיבו על טענות או האשמות שהפנו כלפיהם גורמים ביטחוניים שונים.

סיכום

מחקרו של אלבו מצביע על החסמים העיקריים של התקשורת העברית לסקר את האוכלוסייה הערבית בישראל. יש קושי אובייקטיבי, מתודולוגי וקונצפטואלי לחקור ולשקף את ההיעדרות ואת ההדרה של האזרחים הערבים מהשיח הציבורי המתקיים בתקשורת המרכזית בשפה העברית. אלבו שם את אצבעו על הנקודות העיקריות שעלו גם במחקרים קודמים שנעשו בהקשר הזה.

למרות כל הדברים האלה ייתכן שהחסם העיקרי נעוץ דווקא בזהותם של אנשי המקצוע, בזו של העיתונאים והעורכים ובעובדה שרובם הם גברים, יהודים, אשכנזים, חילונים, ילידי הארץ, תושבי המרכז ובריאים בגופם. מן היש אנחנו לומדים גם על האין, ההיעדר.

יש עוד היבט שלא נבחן במחקר, והוא אחריותה של האוכלוסייה הערבית עצמה למצב. כלומר עד כמה המנהיגות הערבית או הדוברים הערבים המופיעים בתקשורת בעברית מוכנים לעסוק בנושאים אזרחיים יומיומיים? ועד כמה הם מונחים לדבר רק על סוגיות פוליטיות כבדות משקל? שאלה נוספת היא, עד כמה רוצה החברה הערבית עצמה לראות את עצמה חלק מהשיח הציבורי המתנהל בתקשורת העברית? עד כמה רוצים הצעירים הערבים להשתלב בתקשורת

העברית? עד כמה רואה החברה הערבית בתקשורת ערוץ לפיתוח קריירה אישית, כפי שהיא נתפסת בקרב האוכלוסייה היהודית בישראל?

במאמר מוסגר כדאי להסתכל על אוכלוסייה אחרת שהייתה מודרת שנים רבות, היא אוכלוסיית הדתיים הלאומיים בישראל. שנים רבות הם נעדרו מהתקשורת המרכזית בעברית, אבל היום אפשר לומר ששיעורם בתקשורת גדול אולי יותר משיעורם באוכלוסייה הכללית. השינוי הזה נעוץ, בין השאר, בהקמתו של בית הספר "מעלה" למקצועות הטלוויזיה, וגם במה שנראה כמו החלטה אסטרטגית של הקהילה הזאת להשתלב בכלי התקשורת. כך אפשר למצוא בבית הספר המרכזי לתקשורת, גלי צה"ל, יותר ויותר צעירים שבאים מהמחנה הדתי-לאומי. ומי שמסיים את גלי צה"ל דרכו כמעט סלולה אוטומטית לצמרת התקשורת המרכזית בעברית.

אולם גלי צה"ל אינו מסלול אופציונלי לצעירים ערבים גם משום שהם אינם מתגייסים לצבא וגם משום שהחברה שבה הם חיים לא תקבל בעין יפה השתלבות דרך מנגנונים צבאיים. לכן שאלת השילוב של הערבים בתקשורת מורכבת וסבוכה ושלובה בתפיסות עומק בחברה היהודית כלפי החברה הערבית, ובעיקר מושפעת מיחס הממסד והמדינה כלפי המיעוט הערבי בישראל.

רשימת המקורות

- אברהם, א' (2000). התקשורת בישראל: מרכז ופריפריה. ירושלים: אקדמון.
- אברהם, א' ופירסט, ע' (2004). הנעדרים והנוכחים בזמן צפיית שיא: מגוון תרבותי בשידורי ערוצי הטלוויזיה המסחריים בישראל. ירושלים: הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו.
- אברהם, א' ופירסט, ע' (2006). הנעדרים והנוכחים בזמן צפיית שיא: מחקר מעקב. מגוון תרבותי בשידורי ערוצי הטלוויזיה המסחריים בישראל: דו"ח המחקר. ירושלים: הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו.
- ג'מאל, א' ומסאלחה, ח' (2011). לתקשורת העברית דרושים כתבים ערבים – דפוס סיקור האזרחים הערבים-פלסטינים בעיתונות הישראלית המודפסת. נצרת: אעלם – מרכז תקשורת לחברה הערבית פלסטינית בישראל.
- ג'מאל, א', נריה בן שחר, ר', אליאס, נ' וסוקר, א' (2006). הנעדרים והנוכחים בזמן צפיית שיא: מחקר מעקב. מגוון תרבותי בשידורי ערוצי הטלוויזיה המסחריים בישראל: דו"ח המחקר. ירושלים: הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו.

- Jamal, A. & Massalha, K. (2011). *Arab reporters needed for the hebrew press patterns of representing Arab-Palestinian citizens in Israeli print media*. Nazareth: ILAM — Media Center for Arab Palestinians in Israel.

סקירת ספרים

חדשות וקורות הימים: מחקרים בתולדות העיתונות והתקשורת העברית והיהודית

גרעון קוץ, תל אביב: הספריה הציונית, המכון לחקר העיתונות והתקשורת היהודית על שם אנדראה וצ'רלס ברונפמן, אוניברסיטת תל-אביב, תשע"ג/2013, 216 עמודים

נורית גוברין*

קיומם ונוכחותם הפיזית של עיתונים ושל כתבי עת עבריים בספריות ובארכיונים ברחבי העולם הם עדיין עקב אכילס שלהם. דומה שאין ספרייה בעולם שיש לה אוסף שלם ומלא של כל העיתונות העברית והיהודית מראשיתה ועד היום.¹ עדיין חסרות חוברות לא מעטות בכרכי העיתונים ובכתבי העת העבריים הראשונים שאולי אבדו לתמיד. מפעל הענק של הדיגיטציה של העיתונות ושל כתבי העת העבריים, שטרם נשלם, הצליח להשלים חלק מן החסר, ובעיקר הקל מאוד על מלאכתם של חוקרי העיתונות.

מחקר שיטתי של צמיחתה של העיתונות העברית מראשיתה וחקר התפתחותם של העיתונים הראשונים והבאים אחריהם היה אחד התחומים המזונחים במחקר. עד השנים האחרונות אף לא נחשב תחום לגיטימי במחקר הספרות והתקשורת. היה זה תחום "נמוך" ונחות. היו צריכות לעבור שנים לא מעטות ונדרשו מאבקים באקדמיה בישראל על מנת שיכירו בנושא בתחום זה, כראוי לעבודת דוקטור.² חסר זה הולך ומתמלא טיפין-טיפין בשנים האחרונות. כתב העת קשר, היוצא לאור מטעם המכון לחקר תולדות העיתונות והתקשורת בעולם היהודי ובישראל משנת 1987, יחד עם לקסיקון העיתונות העברית במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה של מנוחה גלבוע, נתנו תנופה מחודשת למחקר זה. בה בשעה

* פרופ' נורית גוברין (govrinur@post.tau.ac.il) היא פרופסור (אמריטה) באוניברסיטת תל אביב בחוגים לספרות ולתקשורת.

הם הבליטו את החסר הרב עדיין בתחום זה. מרבית העיתונים וכתבי העת טרם זכו למונוגרפיות שתחקינה אחר התפתחותם וגלגוליהם, ולמפתחות שיקלו על העיון ויחשפו את הצפון בהם.

חסר גם תיאור היסטורי כולל ושיטתי שיקיף את התחנות השונות בהתפתחותה של העיתונות העברית על שלביה השונים, יתחקה אחר התהליכים המשותפים והשונים בהתהוותם של העיתונים, על רקע הזמן והמקום והיחסים ההדדיים ביניהם. למותר להוסיף שמחקר שהעיתונות העברית עומדת במרכזו הוא מחקר צומת. ממנו מסתעפים נושאים חשובים ורבים, ובלעדיו המחקר בהם יהיה חלקי ואף לקוי. למעשה אין כמעט נושא שאינו נזקק לעיתונות ואינו יכול שלא להסתמך עליה. תחומים כגון חקר הספרות העברית וסופריה; התפתחות הלשון העברית; החברה היהודית; ההיסטוריה של עם ישראל בכל ארצות פזוריו; זרמים במחשבה היהודית והכללית; המגעים בין החברה היהודית לחברה הלא-יהודית שבתוכה חיים ועוד הרבה מאוד.

ספרו החדש של גדעון קוץ, חדשות וקורות הימים, יש בו כדי למלא חסר זה ולשמש דוגמה לבניית היסטוריה מקיפה של העיתונות העברית וחוליה מרכזית בתוכה. הספר הוא המשך מתוך הרחבה וחידושים רבים לספרו הקודם, מעריכים ומכתבי עתים: עיונים בתולדות העיתונות העברית והיהודית. 14 פרקי הספר יוצרים יחד מסכת היסטורית של שלבי התפתחותה של העיתונות העברית בראשיתה, באירופה ובארץ ישראל. כל פרק המוקדש לעיתון, לאישיות או לנושא היסטורי מסוימים, אינו נע "בחלל ריק". הנושאים מתוארים בהקשריהם הרבים: ההיסטוריים, החברתיים, התרבותיים, האישיים והאידאולוגיים. כל פרק בנפרד מעוגן הן בהיסטוריה הכללית באירופה והן בהיסטוריה היהודית באירופה ובארץ ישראל. הנושאים אינם מנותקים מן ההתרחשויות הכלליות והיהודיות סביבן, מושפעים מהן ועם זאת עצמאיים בשל הייחוד ההיסטורי והתרבותי, היהודי והעברי. כל פרק הוא מופת לדרך שבה צריכה להיכתב ההיסטוריה של העיתונות העברית. הדיון בכל עיתון, בכל כתב עת וככל נושא אינו נערך במבודד ובמנותק, אלא מחובר ומקושר להתרחשויות הכלליות בהקשרים רבים ומגוונים בעולם הכללי הלא יהודי כמו גם בעולם היהודי. לספר נוספו מפתח שמות ומפתח עיתונים וכתבי עת בשפות שונות, כשהרשימה הביבליוגרפית מובלעת בתוך ההערות המפורטות.

הספר מקיים שילוב מבורך בין הכללי לפרטים, בין העקרונות התאורטיים לבין יישומם בשטח, בין המודלים שפיתחו חוקרי תולדות המדיה הכללית לבין התממשותם הלכה למעשה בעיתונות העברית. המונחים הלקוחים מן המחקר התאורטי הכללי משמשים בגמישות לתיאור תהליכים בעיתונות העברית, תוך התאמתם לייחודה. לכל פרק נושא מרכזי, והפרטים מדגימים אותו. חידושם

ומקוריותם של פרקי הספר באים לידי ביטוי בפרטים הרבים והמאלפים המאכלסים אותו, שאינם ידועים ברבים. עם זאת, כאמור, אין הקורא הולך לאיבוד בתוך הפרטים, כיוון שהם מקושרים היטב לנושא הפרק ומדגימים אותו. המסקנות מהנושאים המתארים פרקים בהיסטוריה של העיתונות אינן מוגבלות רק לזמנן ולמקומן, אלא יש להן תוקף אקטואלי לאורך השנים וכוחן יפה גם לימינו, לפעמים עוד ביתר תוקף.

אחד החידושים העקרוניים מתוך רבים בספר, הוא הדיון בעיתונות העברית גם מן ההיבט הכלכלי והארגוני. זהו נושא שקשה במיוחד להגיע לעובדות ולפרטים הקשורים בו. החומר הארכיוני מועט, גם משום שלא שרד, גם משום שלא העריכו את חשיבותו ולא שמרו עליו. ההתעכבות על היבטים אלה, המודעות לצורך לעסוק בהם, הדגשת חשיבותם, והדגמת העיסוק במחקרי בהם הלכה למעשה, יש בהם תרומה מיוחדת ומקורית לחקר תולדות העיתונות העברית. מעתה שוב אין חקר העיתונות העברית יכול להתעלם מהם.

גדעון קוץ מודע לעקרונותיה של מלאכת החוקר שלו: מחקר העיתונות העברית בהקשריה. ב"פתח דבר" מתוארת "הדרך הנפתלה של חקר העיתונות והתקשורת העברית והיהודית" (עמ' 7). הוא מתחקה אחר הדרך הארוכה והעקלקלה שעשה מחקר תולדות העיתונות באקדמיה ובקרב הציבור הרחב מ"קוריוז לשעשוע הקורא" (שם) ועד להכרה בתקשורת כתחום מחקר אקדמי לכל דבר, שבו "מחקר תולדות העיתונות היה לנושא לגיטימי בחקר התקשורת כמו בתולדות החברה והתרבות היהודית והישראלית" (עמ' 8). ב"פתח דבר" הוא מציג בתמציתיות את פרקי ספרו, מציין את ייחודו של כל פרק, את הקשריו ואת מטרותיו. הסקירה כאן תבליט כמה מן הנושאים, התיאורים, העקרונות והמסקנות בכמה מפרקי הספר כדי לא לחזור על סיכומי המחבר בהקדמתו וכדי לעורר את הסקרנות לקרוא בו.

הפרק הראשון, "העיתונות העבריים הראשונים באירופה", מכיל תיאורי תשתית לתופעות קבועות העתידות ללוות את העיתונות בהמשך צעדיה. כל תיאור מלווה בדוגמאות הממחישות אותו. מודגש מעמדם החברתי המכובד של העיתונאים בשל חשיבותה של "המילה הכתובה" בציבור היהודי. מקצוע העיתונאי שימש תחליף לתפקידים פוליטיים וציבוריים שהיהודי לא היה יכול למלא בחברה הכללית. אחת המגמות הבולטות בעיתונות מראשיתה הייתה לטפח את הסולידריות היהודית ולעודד תמיכה בקהילות יהודיות הנמצאות במצוקה ברחבי העולם. סופרים, רבנים, פובליציסטים, חברו יחד והיו "שכנים" בעיתון שיותר ויותר ראו בו אמצעי ביטוי ראשון במעלה. הקוראים הגיבו באופן פעיל על הכתוב בעיתון במכתבים למערכת ובשליחת קוֹרֶסְפוֹנְדָנְצִיּוֹת (פְּתוּבוֹת) על הנעשה במקומות מושבם, וכך נוצרה "זרימה דו-שלבית" של מידע בין העיתון

לקוראיו (עמ' 12). העיתונים הגדולים התחרו ביניהם, ובד בבד נעשו "ליזמים ולבעלים של חברות" (עמ' 13). הפרק ממשיך ומתאר את התפתחותם של בתי הדפוס העבריים, עם כל בעלי המקצוע סביבם, לרבות גובה המשכורות ששולמו לסדרים ולמדפיסים, רשת ההפצה באמצעות "פְּנוֹמֶנֶטִים" (מְנוּיִים), סוכני מכירות ומפיצים, לרבות מחירי החתימה לשנה, שהיו שונים ממקום למקום לפי שערי המטבעות בארצות השונות. הוא חושף גם את אחד הנתונים הסודיים של כל עיתון עד ימינו: מספר החותמים והמנויים, תוך הדגשה שמספר הקוראים היה רב הרבה יותר בגלל הרגלי הקריאה ברחוב היהודי. נתון "סודי" אחר הוא מספרי התפוצה של כל עיתון. כך, למשל, בסוף המאה התשע-עשרה היו לשלושת היומנים (הצפירה; הצופה; הזמן) יותר מ-20,000 מנויים! (עמ' 15). העובדה שלעיתים קרובות המו"ל היה גם העורך, יצרה קשיים מסוגים שונים שנפתרו בדרכים שונות, כגון השפעת דעותיו והשכלתו של המו"ל על מגמותיו של העיתון, הצורך במינוי "עוזר" שהיה "עורך בפועל", ויכוחים מרים על שכרו של ה"עוזר" ועל חלוקת הסמכויות ביניהם. בעיית תשלום שכר סופרים ליוותה את העיתונות מראשיתה, ורבים מאוד המכתבים בנושא זה בין המו"ל לכותבים בעיתונו, לרבות גדולי הסופרים. הבעלות על עיתונים עברה מיד ליד והם נמכרו ממו"ל למו"ל, עם כל הבעיות שיוצרת העברת בעלות למשתתפים הקבועים ולעובדים. חלקו האחרון של פרק התשתית דן ב"פרסומת המסחרית" (עמ' 21-25) שליוותה את העיתונים מראשיתם בתחומי החיים המגוונים. בין השאר היה בכך חידוש של ממש, "להשתמש בשפת הקודש להעברת מידע בעל אופי יום-יומי וחילוני" (עמ' 22). חוסר ההבחנה בין פרסומת למאמר "אובייקטיבי" היה נחלתה של העיתונות מראשיתה. מודעות ייחודיות יהודיות התפרסמו בעיתונות, ובלטו בהן המודעות קורעות הלב של הנשים העגונות המחפשות את בעליהן, אם כדי להתאחד עמם ואם כדי לקבל מהם גט. קבוצה נוספת של מודעות יהודיות פרסמה ספרים עבריים מכל הסוגים והתחומים, מוצרי מזון כשרים ותשמישי קדושה, ובמיוחד "אתרוגים". תיאורים אלה מלווים בצילומי מודעות מתוך "הלבנון נומער 27" (עמ' 24).

הפרק השני, "צנזורה מחוץ ומבית: איך התגברו עליה", פותח בסקירה היסטורית של "הצנזורה העצמית" על ספרים בישראל מאז חתימה התנ"ך (עמ' 26) ובתקופות של מחלוקות גדולות על דעות, על אמונות, על פרשנות ועל קיום מצוות. מטרתה של ה"צנזורה הפנימית" הייתה למנוע פרסום של "פרשיות העלולות לסבך את הקהילה היהודית כלפי חוץ" (עמ' 27). לצנזורה מבית שייכות גם תופעות של "הלשנות" במסגרת התחרות של עיתון בעיתון, ושל סופר בסופר (שם). עיקרו של הפרק דן ב"צנזורה החיצונית" של גורמי חוץ מכל הכיוונים. ראשיתו בהיסטוריה של ההתנכלויות הקדומות לספרי קודש

יהודיים, שכללו את שרפתם ואיסור על הדפסתם. המשכו בדוגמאות מתקופות שונות לפעילותם של צנזורים שמונו הן על ידי הכנסייה הנוצרית והן על ידי השליטים במדינותיהם, כדי למנוע פרסום "דברים מסוכנים" מספרי הקודש כמו גם מן העיתונות היהודית. המאבקים עם הצנזורה בתקופות ובמקומות השונים ועם הצנזורים, על אישיותם ומניעיהם, הן מן הפרשות הקשות והמרתקות שטרם נחקרו ביסודיות. שמץ מהן מתואר כאן באמצעות דוגמאות מייצגות מתקופות שונות. ניכר שעיקר התעניינותו של המחבר הוא בצנזורה על העיתונות ועל הספרות מסוף המאה השמונה-עשרה באירופה ובעיקר ברוסיה (עמ' 29 ואילך). הבעיות עם הצנזורה משולבות גם בפרקים נוספים, כגון בפרק השלישי (עמ' 46-47). כאן מובלטת העובדה הידועה שהצנזורים ברוסיה "היו לרוב יהודים או יהודים מומרים". עובדה זו "לא הייתה לטובתם של הכתבים המצנזורים" (עמ' 29)³. למרבה ההפתעה הצנזור לא נחשב "מלשין", ולא פעם יכול היה "גם לסייע לתרבות העברית" (עמ' 29-30). בפרק מובאות דוגמאות רבות למדיניותה הלא-עקבית של הצנזורה, שהתנהלה על פי אישיותו ומגמותיו של הצנזור. בכל מקום שיש צנזורה, קיימות גם דרכים לעקיפתה וליצירת "קונספירציה עברית" (עמ' 34). סעיפים אלה, המשופעים בדוגמאות, נקראים במתח ובהתפעלות מכושר ההמצאה, מן התחבולות, מן ההתחכמויות ומן הלשון המחתרתית שנקטו העיתונאים והעיתונאים כדי לבטא את מה שאסור היה לדבר עליו ולפרסם את מה שהיה אסור בפרסום.

ניכר שהפרק השלישי, "הערות על 'המצאת' חדשות החוץ בעיתונות העברית: 'המגיד' וה'לבנון'", קרוב במיוחד ללבו של המחבר, שהוא עיתונאי חוץ מוכר ומוערך, פעיל בשטח, וביתר דיוק בכל העולם. בה בשעה הוא חוקר תקשורת מקצועי ומיומן שמאחוריו מחקרים, מאמרים, כתבות וספרים בעברית, בצרפתית ובאנגלית. שילוב זה, שרק מקצתו תואר כאן, הוא נדיר ביותר. היותו בן בית בעיתונות הצרפתית ובספרותה תורם אף הוא לערך המוסף של ספרו. וכך מובאים בפרק זה מסמכים מצולמים מתוך תיק הלבנון בארכיון הלאומי בפריס (עמ' 55-70).

"הקשר הצרפתי" של גדעון קוץ ניכר ובולט במיוחד בפרקים הבאים. בפרק השמיני, שבמרכזו אליעזר בן-יהודה, "איש תקשורת מרכזי בעיצובה של העיתונות העברית בארץ-ישראל" (עמ' 9), מתוארים "מקורות המודל ה'צרפתי' של העיתונות שאימץ" בן-יהודה בעיתוניו. הוא הדין בפרקים התשיעי והעשירי. הפרק התשיעי סוקר בנימה מבודחת ומשועשעת למדי את הקמתו וחנוכתו של מגדל אייפל – "מגדל עפל" – ואת התערוכה העולמית הגדולה שנערכה בפריס בשנת 1889, כפי שהשתקפו בעיתונות.

במרכז הפרק העשירי, "קריאה אידיאולוגית", של פרשת דרייפוס בעיתונות העברית והיהודית, בצרפת ובאנגליה, "לפני שהתברר יותר ויותר שמדובר בעלילה" (עמ' 132). זהו פרק חשוב, מאלף, חדשני ודרמטי במיוחד. למסקנותיו יש תוקף גם במצבים דומים היום. הערה מס' 1 בפרק זה מפנה את תשומת הלב לכך ש"בעשרים השנים שלפני 1993 הופיעו בצרפת בלבד כמאתיים פרסומים על פרשת דרייפוס", לעומת "מספרם המצומצם של המחקרים שנעשו בישראל" (עמ' 205). בכך הוא ממלא חלק ריק. לאחר בחינה מפורטת של תגובת התקשורת היהודית בצרפת, מסקנותיו הן: "כיבוד גזר הדין, מחאה רפה, שתיקה מאולצת", ש"מטרתם העליונה הייתה למנוע את התגברות הגל האנטישמי ולא לפגוע בשיווי הזכויות שהושג בעמל כה רב" (עמ' 137). למותר להוסיף שמסקנות אלה כוחן יפה עד היום בכל פעם שהקהילות היהודיות בעולם עומדות לפני שאלת "הנאמנות הכפולה" ומתלבטות בין יהדותן לבין הנאמנות לארצות מגוריהן.⁴

חילוקי הדעות בין העיתונאים היהודים בצרפת היו כה קיצוניים, עד ש"שני עיתונאים יהודים שוחרי אמנציפציה [...] ראו בפרשת דרייפוס חלום בלהות שהתגשם, והציעו, במלוא הרצינות, להוציא את דרייפוס להורג" (עמ' 137). לעומתם אברהם לודויפול, עיתונאי יהודי, שכתב בקביעות בעיתונות היהודית בצרפת, אבל גם בעיתונות העברית, ש"עורכיו לא הניחו לו, ככל הנראה, לגעת בנושא הרגיש של הפרשה", פרק "את תסכוליו בנושא משפט דרייפוס מעל דפי המליץ במאמרים נוקבים, ולא יהסס גם לבקר את העיתונים היהודים בצרפת בעודו עובד בהם" (שם). התגובות בעיתונות היהודית בכריטינה, שלא כמו בצרפת, התאפיינו "בדימויים שליליים של צרפת שהיו מקובלים בכריטינה" ובעמדה "נחרצת לטובת דרייפוס". מסתבר שגם כאן הכול "עניין של גיאוגרפיה", של אידיאולוגיה, של שפה ושל מוצא.

בניגוד לעמדתו ה"פרו-דרייפוסרית" (עמ' 144) של אברהם לודויפול בסדרת כתבותיו בהמליץ, המתוארת בהרחבה בהמשך הפרק, מרתקת, ובלתי צפויה היא עמדתו של נחום סוקולוב בהצפירה. הפרק עוקב אחר התלבטותיו של סוקולוב באשמתו של דרייפוס, הבאות לידי ביטוי "בכמה 'אם': 'אם באמת חטא ואשם האיש הזה' (עמ' 148). דבריו שעוררו תגובות קשות בקרב קוראי הצפירה, "גרמו לו למעין הצטדקות שבאה לידי ביטוי בכתיבה ב'זיגזגים', מתוך פלפול המנסה לשלב דברים והיפוכם" (עמ' 148). במאמרים נוספים "הוסיף לדבוק בגירסתו ולהביא הוכחות כביכול לאשמתו של דרייפוס" (עמ' 149). מסתבר שהתחרות בין העיתונים השפיעה על העמדות השונות של שני העיתונים בעניין אשמתו של דרייפוס! לאחר שהצפירה ועורכו נחום סוקולוב נכשלו בסיקור השלב הראשון של הפרשה מול המליץ, "נקט סוקולוב בצעד שכל איל עיתונות בתקופתו וגם אחריה היה חושב עליו: הוא קנה את 'הנשק' של היריב ושכר את שירותיו של

אברהם לודויפול ככתב 'הצפירה' בפריס" (עמ' 149). התוצאה: "בזכות התגייסות 'הצפירה' לסיקור הפרשה המחודשת הגיע מספר חותמיו ל-12,000 – שיא בתולדות העיתונות העברית עד אז" (הערה 8, עמ' 206).

הפרק מסתיים בדוגמאות נוספות של סיקור הפרשה. המגיד לישראל, שיצא לאור בקרקוב בעריכתו של יעקב שמואל פוקס, ראה בפרשה "חידה שתומה" וחיפש את "הבוגד האמיתי" (עמ' 150). בארץ ישראל חבצלת שתק ו"לא פרסם דבר על ראשיתה של הפרשה" (עמ' 151), והצבי, שבוענו של אליעזר בן-יהודה, "החמיץ" את תחילתה של פרשת דרייפוס" בשל מאסרו של העורך. לאחר מכן הוא "הקפיד שלא להביע את דעתו במישרין", אם כי "לא הותיר ספק לגבי עמדתו ה'דרייפוסרית'" (עמ' 151) באמצעות ציטוטים סלקטיביים, שהתייבשו "מאחורי הכחשותיו של דרייפוס, מבלי להביע לכאורה דעה מפורשת משלו" (עמ' 152). הסיכום התמציתי ומאיר העיניים של הפרשה מדגיש את חשיבותו של "המרכיב האידיאולוגי שבא לידי ביטוי בגישתם הציונית או הלא ציונית של העיתונאים-עורכים והכתבים הנוגעים בדבר. [...] העיתון הלא-ציוני – הצפירה – [...] נטה להסכים עם הרשעתו של דרייפוס, כדי להצדיק את טיעונו שהתנהגות היהודים משפיעה על הופעתה והיעלמותה של האנטישמיות במקומות מושבם" (עמ' 153). למותר להוסיף שמסקנה זו צריכה להיות נר לרגליו של קורא עיתונים מאז ועם היום.

שני הפרקים הבאים מעמידים במרכזם את עבודתו העיתונאית של נחום סוקולוב, שגדעון קוץ הוא אחד המומחים לכתיבתו הענפה. הדוגמאות ההיסטוריות במרכזם, שיש בהן חידוש של ממש, מוליכות למסקנות רחבות בהקשרים שונים, שמידת האקטואליות שבהן לא רק שלא פגה אלא אף מתחזקת.

הפרק האחד-עשר דן ב"מסמך סוקולוב", נייר העבודה האסטרטגי הראשון של ההסברה הציונית: לבירור משמעותו של המונח 'הסברה' ושימושו" (עמ' 155-174). הוא הדין בפרק השנים-עשר, "התנועה הציונית, העיתונות העברית ודגם 'האחריות הלאומית'", שבמרכזו "הוויכוח הנצחי בשאלה אם ניתן ליישב את 'חופש העיתונות עם 'אחריותה'" (עמ' 175), תוך כדי הדגמתו ב"מודל של עיתונות 'מודרכת'" שהציב נחום סוקולוב. מסקנתו בפרק זה היא ש"הפונקציה הרשמית של אחריות לאומית", שייעד סוקולוב לעיתונות העברית, הוסיפה להטביע את חותמה על התפתחותה של העיתונות במדינת ישראל" (עמ' 185).

הפרק הארבעה-עשר, "על אופנה, יהדות וציונות במשנתו של נחום סוקולוב", חותם את הספר בנימה משועשעת למדי בנושא כלתי צפוי ו"אפנתי", בבחינת נחום סוקולוב לא מה שחשבתם, הכתוב בסגנון העיתונות של היום. הפרק מתאר את נחום סוקולוב כ"מבקר אפנה" שאינו "נרתע מלמתוח ביקורת על האופי הדתי שניתן ללבוש היהודי ה'מסורתי', שכלל אין לו, כדבריו, אותנטיות וסימוכין

במקורות. בקיצור, גם אבותינו, ואחריהם החרדים והחסידים, הם 'קורבנות אופנה' (עמ' 194). כצפוי, מן השולי כביכול מסיק סוקולוב מסקנות מהותיות שכוון יפה גם היום. הוא מותח ביקורת "על החברה הדתית-חרדית המתרכזת, למשל, סביב סימבוליקה של לבוש במקום להתלכד סביב הערכים האמתיים של היהדות [...]". סוקולוב תמך בפעולת ההסברה שלו בבנייתם או ב'המצאתם' של סמלי תרבות בשירות הציונות והמדינה שבדרך, אבל חידוש חיי האומה, הוא מזהיר, מתלכד סביב ערכים קולקטיביים של 'אני הקיבוצי', ואת אלה שום אופנה אינה יכולה לייצר" (עמ' 199).

הערות

- 1 ככל מקום שנכתב עיתונות או עיתונאי הכוונה לעיתונות יהודית ובעיקר עברית, ולעיתונאי יהודי ועברי.
- 2 דומה שגליה ירדני הייתה הראשונה שזכתה להכרה אקדמית בנושא העיתונות בספרה, העיתונות העברית בארץ-ישראל בשנים 1863-1904, תל אביב: הקיבוץ המאוחד ואוניברסיטת תל-אביב, תשכ"ט/1969. השני היה ספרי, העומר: 'תנופתו של כתב-עת ואחריתו, ירושלים: יד יצחק בן צבי, תש"ס/1980, שהוא עיבוד של עבודת הדוקטור שלי משנת תשל"ב/1971. השלישי היה מחקרו של אוריאל אופק, שהיה צריך להתגבר על מכשול כפול — גם ספרות ילדים וגם עיתונות: ספרות הילדים העברית: ההתחלה, תל אביב: המכון לפואטיקה ולסמיולוגיה ע"ש פורטר, אוניברסיטת תל אביב, תשל"ט/1979.
- 3 אישיותם של צנזורים אלה ראויה למחקר יסודי במיוחד מן הבחינה הפסיכולוגית.
- 4 דומה שההשוואה/הקבלה עם פרשת יונתן פולארד עולה מאלה.

רשימת המקורות

גלבו, מ' (1992). לקסיקון העיתונות העברית במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה. ירושלים: מוסד ביאליק ואוניברסיטת תל-אביב.
קוץ, ג' (1999). מעריכים ומכתבי עתים: עיונים בתולדות העיתונות העברית והיהודית. תל אביב: גולן.

סקירת ספרים

חדשות וקורות הימים: מחקרים בתולדות העיתונות והתקשורת העברית והיהודית

גדעון קוץ, תל אביב: הספריה הציונית, המכון לחקר העיתונות והתקשורת היהודית על שם אנדראה וצ'רלס ברונפמן, אוניברסיטת תל-אביב, תשע"ג/2013, 216 עמודים

רפי מן*

מה סוד קסמם של הגווילים הישנים שבהם מתועדות עלילותיהם של יהודים בערי בירה במרכז אירופה ובעיירות נידחות במזרחה של היבשת? מי מתעניין כיום, בעידן התקשורת החדשה, המידית והעכשווית, באותם עולמות רחוקים, כרונולוגית וגאוגרפית, שהונצחו באמצעות טכנולוגיה מיושנת, שעוד רגע תחלוף מהעולם? מסתבר שגם "גיליונות מצהיבים בעיצוב פרימיטיבי, כתובים בשפה מצחיקה וארכאית" יכולים להפוך לנושא מרתק למחקר וללימוד ההיסטוריה. מי שמחפש עדות לכך יוכל למצוא אותה בספרו החדש של גדעון קוץ, הכולל 14 פרקים מתולדות העיתונות העברית והיהודית.

פרקי הספר עוסקים בעיתונים ובעיתונאים בולטים; בסוגיות כצנזורה והתמודדות עמה, כטיפול בחדשות חוץ, כמאבק בין "עממיות" ל"אובייקטיביות"; בדרך הסיקור של אירועים מרכזיים בעולם היהודי כמשפט דרייפוס או של התרחשויות עולמיות כחנוכתו של מגדל אייפל; בשימוש הציוני בעיתונות לצורכי הסברה ודיפלומטיה ציבורית, ועוד.

הספר עוסק בעידן תקשורתי שונה לכאורה לחלוטין מזה של ימינו, אבל התמונה העולה מבין דפיו מובילה למסקנה הפוכה דווקא. חרף פער השנים,

* ד"ר רפי מן (rafimann@gmail.com) הוא מרצה בכיר בבית הספר לתקשורת באוניברסיטת אריאל ועמית הוראה במחלקה לתקשורת ועיתונאות באוניברסיטה העברית, ירושלים.

הטכנולוגיות והתרבויות, חלק ניכר מהבעיות המטרידות כיום אנשי תקשורת, גם זו האלקטרונית, העסיקו מו"לים ועיתונאים יהודים כבר במאה התשע-עשרה. בעת קריאת הספר מתחזק הרושם כי לקביעתו של מרשל מקלוהן, "המדיום הוא המסר", אפשר לצרף גם את האמירה: "עיתונות היא עיתונות".

כעתה כן גם אז היו: תחרות עזה בין עיתונים, חיפוש מתמיד אחר מקורות הכנסה, קושי בהגדרת קווי התיחום בין דיווח "אובייקטיבי" לשילוב דעות בטקסטים העיתונאיים, מחסור בכותבים טובים ובעורכים איכותיים, ניידות של עיתונאים מעיתון לעיתון, נזקים העלולים להיגרם לעבודה המקצועית בשל הגברת תדירות ההופעה, מאבק בצנזורה, דרכים להגברת התפוצה ולשימור הקוראים, רצון לדווח ולהביע דעות מול הצורך לשרת את התנועה הלאומית על גווניה – זוהי רק רשימה חלקית של נושאים העולים בפרקי הספר.

כך גם המתח המתמיד בין העיתונות האיכותית לזו הפופולרית, שימיו כימי העיתונות, והתהליך המכונה כיום "טבלואידיזציה", ה"הצהבה" של התקשורת, נושא הזוכה לטיפול נרחב בחקר התקשורת בשנים האחרונות (Zelizer, 2009). כך, למשל, הגיב י"ל גורדון בדפי המליץ בשנת 1886 על סגנונו החדשני של היום, חלוץ היומונים העבריים, שעורכו, יהודה לייב קנטור, שילב בו גם חדשות כלליות מן העולם:

מה יתן לנו ומה יוסיף, למשל לדעת, כמה מן הממרים נשא האפיפיור את ראשם ויעשם להגמונים, או מי מן המשחקים [...] בגלגל החוזר הנקרא "רולעטקא" בזבו כל ממונו ואבד עצמו לדעת? האם יש לנו צורך גדול לדעת את כל הנעשה לפנינו מן הקלעים בבתי תיאטראות וקרקסאות, איזה מן המשוררות עשתה חיל והצטיינה בשירה וכמה עשתה פרחים ולויות חן ענקים לגרגרותיה וצמידים על ידיה הובילו לה מעגביה שיי? [עמ' 81].

העיצוב הגרפי של עיתוני סוף המאה התשע-עשרה וראשית המאה העשרים עלול ליצור במבט ראשון רושם שגוי כאילו כולם עשויים מעור אחד. אך כשם שבמבט מרחוק מתקבעים בזיכרון הציבורי "יהודי מזרח אירופה" או אלה שחיו במרכז היבשת כישויות הומוגניות לכאורה, כך גם העיתונים משקפים מעל לכל את ההבדלים בין קבוצות, זרמים, מפלגות ותפיסות שונות בענייני דת ומסורת, השכלה וקדמה ועוד שורה ארוכה של עניינים. התיאורים ההיסטוריים המפורטים של קוץ מיטיבים להציג את חילוקי הדעות שהיו נשמת אפם של העיתונים, שנאבקו אלה באלה.

לעיסוק הפרטני, למשל, בהבדלי הגישות בין המליץ להיום יש חשיבות רבה לא רק להכרת שני העיתונים. הפערים והמאבקים בין המו"לים, העורכים

והכתבים של עיתונים שונים משקפים את ההתמודדויות והסכסוכים בציבור היהודי ומסרטטים תמונה חיה של הפסיפס האנושי המורכב של הקהילות היהודיות במאות הקודמות. עדות נוספת לכך שמתחת לרטוריקה המוכרת על אחדות ישראל היו הקהילות היהודיות מאז ומעולם מגוונות, מפוצלות ורבות קולות. בכך משמש הספר עדות נוספת לחשיבות חקר התקשורת להיסטוריוגרפיה של החברות והעמים שבהם פעלו או פועלים העיתונים, ולימים אמצעי התקשורת האלקטרוניים. הקריאה העיונית בעיתונים איננה תורמת רק לחקר התקשורת עצמה, ואף חורגת משימוש בקטעי עיתונות כמקורות היסטוריים.

מחקריו של קוץ משתלבים אפוא בגישה חדשה יחסית, הראויה לכינוי "היסטוריה תקשורתית" – התבוננות היסטוריוגרפית על תקופות ואירועים באמצעות חקר מערכות יחסים בתחום התקשורת. התבוננות כזאת מאפשרת לזהות, לנתח ולהסביר תופעות שמעניקות מידע ותובנות נוספות, מעבר לממצאים העולים ממחקרים המתמקדים בהיבטים פוליטיים, צבאיים או חברתיים. גישה זו יוצרת נדבך נוסף בגיוון המחקר ההיסטורי והעמקתו, כשם שהיסטוריה חברתית, תרבותית, מרחבית ועוד מעשירות את תמונת העבר ומחדדות אותה מעבר למה שהצטייר קודם לכן (מן, 2012, עמ' 16-17). בדרך זו בחרה גם טאשה אורן, שחקרה את הדיונים על הפעלת טלוויזיה בישראל בשנות השישים של המאה הקודמת. במבוא לספרה כתבה: "מטרתי בספר זה איננה הצגת ההיסטוריה המלאה והמקיפה של הטלוויזיה בישראל, אלא היסטוריה ישראלית באמצעות הטלוויזיה" (Oren, 2004, p. 2).

אחת הדוגמאות לתועלת שאפשר להפיק ממחקר כזה עולה מהפרק העוסק בצנזורה מחוץ ומבית, ובעיקר בתיאור דרך תפקודם של הצנזורים היהודים שפעלו בשירות השלטון הרוסי במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה. רובם היו יהודים או יהודים מומרים, חניכי ישיבות שהצטרפו אחר כך לתנועת ההשכלה, דיברו עברית אך שלטו גם בעברית, מקצתם התנצרו מטעמי נוחות אך שלטו גם בעברית. בדרך כלל הם נטו, כדברי קוץ, "להיות קתולים יותר מהאפיפיור" (עמ' 29), כדי שלא ייחשדו חלילה כליברלים מדי בעיני השלטונות. אך כמו תמיד התמונה איננה אחידה. לעתים סיכנו צנזורים את עצמם כדי לסייע למחברים עיתונאים. כך עשה הצנזור הראשי ברוסיה, המומר ישראל לנדאו, כאשר התיר פרסום שיר על הפוגרום בקישינב בניגוד להוראת שר הפנים, ויאצ'סלב פלבה (עמ' 29-32). לצד ההקשר התקשורתי הישיר, יש בחקר תפקודם של הצנזורים תרומה להעמקת המחקר על החברה היהודית ברוסיה, ובמיוחד על השכבה המשכילה, שרבים בתוכה חיפשו קשר לשלטון הרוסי בלי לנתק את הקשר עם העולם היהודי.

חלק מהמאמרים הנכללים בספר פורסמו במדור השנים בכתב העת קשר, היוצא לאור על ידי המכון לחקר העיתונות והתקשורת היהודית ע"ש אנדראה וצ'רלס ברונפמן באוניברסיטת תל-אביב. קוץ, חוקר תקשורת ותיק, משמש בשנים האחרונות עורכו של כתב עת זה. במבוא לספר מציין קוץ, בצדק רב, כי לקשר היה תפקיד נכבד בפריצת הדרך של חקר העיתונות היהודית והעברית אל התודעה האקדמית והציבורית בישראל. ראוי, עם זאת, להזכיר בקצרה כמה מהחוקרים שעסקו ועוסקים בהיסטוריוגרפיה של עיתונות זו, שליוותה את העולם היהודי בעולם ובישראל מאז ראו אור לראשונה באמסטרדם *Dinshtagische un Fraytagische Kurant* ב-1686 ו-*Gazeta de Amsterdam* ב-1672. כמה מהם עשו זאת עוד קודם שהתמסד מעמדו האקדמי של מחקר תולדות העיתונות היהודית והעברית. כך תיעד גצל קרסל, בין היתר, את תולדות העיתונות העברית בארץ ישראל (קרסל, 1964). אוסף העיתונות המפואר שלו, שאותו אסף וטיפח במשך שנים רבות, נמכר בשעתו למרכז אוקספורד ללימודים יהודיים.

במישור האקדמי תרמה גליה ירדני תרומה חשובה לחקר העיתונות העברית המוקדמת בארץ ישראל (ירדני, 1969). מנוחה גלבוע פרסמה שני לקסיקונים שבהם נכללו העיתוננים היהודיים שהופיעו מ-1691 ועד סוף המאה התשע-עשרה (גלבוע, 1986, 1992). יהודה סלוצקי ערך מחקר מקיף על העיתונות היהודית-רוסית במאה התשע-עשרה, השופך אור על צמיחתה של האינטליגנציה היהודית תחת שלטון הצארים (סלוצקי, 1970). משה פלאי חוקר את עיתונות תקופות ההשכלה (פלאי, 2011). נתן כהן מתמקד בחקר העיתונות, לצד הספרות, בפולין (כהן, 2003). תקצר היריעה מלפרט כאן את כל החוקרים שעסקו ועוסקים בנושאים אלה, אך חשוב לציין את תרומתם של החוקרים מרדכי נאור, עוזי אלידע ואורן סופר להתרחבותו של שדה מחקר זה ולהעמקתו – וכמובן גם גדעון קוץ עצמו. סביר להניח כי חקר העיתונות העברית והיהודית ימשיך להתפתח בשנים הקרובות, בין היתר הודות לנגישות הרבה שיש עתה לעיתוננים יהודים ועבריים. נגישות זו מתאפשרת הודות לפרויקט הדיגיטלי המרשים של אוניברסיטת תל-אביב והספרייה הלאומית, "עיתונות יהודית היסטורית", www.jpress.org.il/, המאפשר לעלעל בדפיהם של עשרות עיתוננים בשפות שונות, לאתר שמות ומונחים ועוד.

ספרו של קוץ כולל שני פרקים המוקדשים לנחום סוקולוב, שלצד עבודתו העיתונאית מילא גם תפקידים בכירים בהסתדרות הציונית ואף היה נשיאה בשנים 1931-1935. סוקולוב כתב בשנת 1912 מסמך מפורט, שקוץ מגדירו "נייר העבודה האסטרטגי הראשון על הסברה ציונית", שנועד להתוות דרך ל"רכישתן של דעת הקהל והממשלה באנגליה" לסיוע לציונות. בטקסט המקורי עשה סוקולוב שימוש במונח *Propaganda*, אשר תורגם לימים בעברית ל"הסברה". אילו נכתב המסמך

מאה שנים מאוחר יותר היה זה בוודאי מתווה ל"דיפלומטיה ציבורית". הפעילות שביקש סוקולוב ליזום נועדה לכלול לא רק פרסומים בעיתונים אלא קשת רחבה של מהלכים שהיום נחשבים חלק בלתי נפרד מ"דיפלומטיה ציבורית", ובהם גם הוצאת קובץ של קטעים מספרי מלומדים נוצרים התומכים בשיבת יהודים לארץ ישראל, ועריכת תערוכות בבריטניה שבהם יוצגו חפצי אמנות מבית הספר לאמנות "בצלאל" בירושלים, "ואפילו קוניאק מארץ הקודש" (עמ' 165).

כותרת המשנה של הספר, "מחקרים בתולדות העיתונות והתקשורת העברית והיהודית", אפשרה לקוץ לחבוק בכריכה אחת מקבץ אקלקטי של מאמרים בנושאים שונים. כקובץ חיבורים אין הוא נדרש להציג שיטת מחקר אחת או להתמקד בתמה מסוימת. זו בהחלט בחירה לגיטימית, אך ראוי להתייחס לשני אפיונים הנכללים בכותרת משנה זו: עיתונות עברית ויהודית. כמעט כל הפרקים עוסקים בעיתונות עברית. העיתונות היהודית הנרחבת והעשירה בשפות שונות מוזכרת כמעט בחטף, ולא כנושא עיקרי, בשולי העיסוק בעיתונות העברית.

בפתח ספרו מציין קוץ כי לימודי התקשורת שהחלו בישראל בשנות השישים של המאה הקודמת, היו מעין "ממזר מקומי" של מחקר "התקשורת העולמית", כלומר זו האמריקנית. הסטודנט הישראלי, כותב קוץ, "היה יכול לקבל את הרושם שאת העיתונים שהוא קורא יום-יום בעברית ילדו ג'פרסון, הרסט, פוליצר וולטר קרונקיט, ושהם גדלו ועוצבו על ברכיהם של העורכים של שידורי הבחירות ברשתות הטלוויזיה האמריקנית".

היניקה מהשורשים האמריקניים הללו דחקה בדרך לשוליים את העיסוק בשורשיה העבריים של העיתונות הישראלית. היא גם יצרה רושם כאילו עמוד התווך של עיתונות באשר היא עיתונות היא תפיסת ה"עיתונאות אובייקטיבית", כדגל שמניף הנזיר יורק טיימס מאז 1896. ספרו של קוץ שב ומזכיר לקוראים כי מראשית דרכו לא היה העיתון היהודי כלי ביטוי הפתוח לכל דעה, העוסק בחיפוש האמת ומקפיד להביא נקודות מבט שונות ומגוונות. סוקולוב, ועמו מרבית המו"לים ועורכי העיתונים שקדמו לו, ובהם גם איש תקשורת מיומן כתאודור הרצל, ראו את העיתונים בעיקר ככלי חיוני – "חרב פלדה" כלשונו של הרצל – לקידום מטרות לאומיות, פוליטיות או חברתיות.

זו תזכורת בעלת ערך מנין הגענו עד הלום, בימים שבהם מתרבים המקוננים על "אג'נדות" סמויות וגלויות בתקשורת הישראלית. זו סיבה נוספת לכך שחדשות וקורות הימים תורם תרומה משמעותית להעמקת התמונה ההיסטוריוגרפית של העיתונות העברית במאות הקודמות: כאשר קוץ מפיח חיים חדשים בעיתונים ישנים הוא מאפשר לנו להבין טוב יותר לא רק את העבר – אלא גם את ההווה.

רשימת המקורות

- גלבוע, מ' (1986). לקסיקון העיתונות העברית במאה ה-19, כרך א: ניצנים: 1691-1856. תל אביב, אוניברסיטת תל אביב.
- גלבוע, מ' (1992). לקסיקון העיתונות העברית במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה. ירושלים: מוסד ביאליק.
- ירדני, ג' (1969). העיתונות העברית בארץ ישראל בשנים 1863-1904. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב והקיבוץ המאוחד.
- כהן, נ' (2003). ספר, סופר ועיתון: מרכז התרבות היהודית בוורשה 1918-1942. ירושלים: מאגנס.
- מן, ר' (2012). המנהיג והתקשורת: דוד בן-גוריון והמאבק על המרחב הציבורי 1948-1963. תל אביב: עם עובד ואוניברסיטת תל אביב.
- סלוצקי, י' (1970). העיתונות היהודית-רוסית במאה התשע-עשרה. ירושלים: מוסד ביאליק.
- פלאי, מ' (2001). דור המאספים בשחר ההשכלה: תרומתם הספרותית של חלוצי המאסף, כתב-העת העברי הראשון, להשכלה העברית בראשיתה. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- קרסל, ג' (1964). תולדות העיתונות העברית בארץ ישראל. ירושלים: הספרייה הציונית.

Oren, T. (2004). *Demon in the box*. New Brunswick and London: Rutgers University Press.

Zelizer, B. (2009). *The changing faces of journalism: Tabloidization, technology and truthiness*. New York: Routledge.

סקירת ספרים

Advertising and reality: A global study of representation and content

Amir Hetsroni (Ed.), London and New York: Continuum Books, 2012, 277 pages

אלי אברהם*

עריכה והוצאה לאור של ספר העוסק בפרסום גלובלי וישראלי הן מבורכות תמיד, במיוחד בשל המספר הדל של הספרים והמחקרים המתפרסמים בנושא זה. הספר שבעריכת אמיר חצרוני מכיל מאמרים העוסקים בקשר שבין פרסום למציאות. בספר שלושה חלקים. החלק הראשון נקרא "דעות, זמנים ומקומות" (Views, times and places) ומכיל שבעה מאמרים. מאמרים אלה עוסקים בנושאים מגוונים ומעניינים, כמו לדוגמה ערכים בפרסום הישראלי (אמיר חצרוני), דת ופרסום (יואל כהן), תדמיות ערכים ומערכיים ואחרים. החלק השני, "דמוגרפיה" (Demography), מכיל שלושה מאמרים העוסקים בייצוג קשישים, מיעוטים וסלברייטאים בפרסום. החלק השלישי של הספר, "מגדר" (Gender), מכיל מאמרים העוסקים בייצוגי גבריות ונשיות, סקס, אלימות ואפנה בפרסום. המאמרים מגוונים מאוד הן בשיטות המחקר, בתאוריות, בקבוצות ובנושאים שבהם התמקדו החוקרים המשתתפים וכמובן במגוון הגאוגרפי. אפשר למצוא מחקרים שמתמקדים בפרסום במדינות המזרח התיכון, בספרד, בפורטוגל, בסין, בארצות הברית ובישראל. העיסוק בקשר וביחסי הגומלין בין פרסום למציאות והחברה החל כבר בראשית חקר הפרסום המודרני. קיימים חוקרים המתמקדים בקשר שבין הפרסום לבין החברה וכאלה המחפשים יותר קשר למציאות בתחומים שונים, לאו דווקא בתחום

* פרופ' אלי אברהם (eavraham@com.haifa.ac.il) הוא ראש התכנית ליחסי ציבור ודוברות בחוג לתקשורת באוניברסיטת חיפה ויושב ראש קרן איס"ף – הקרן הבין-לאומית לחינוך.

החברתי. אלה המחפשים קשר בין פרסום לחברה מתמקדים בשאלה אם הפרסום משקף מרכיבים חברתיים כמו לדוגמה ערכים, נרטיבים וייצוג של קבוצות חברתיות כמו נשים, קשישים, נוער ומיעוטים. חוקרים המתעניינים בקשר שבין פרסום לבין המציאות עוסקים יותר בקשר שבין פרסום ובין המערכת הכלכלית, הדתית, אפנה, סקס, אלימות ונושאים דומים. אף שכל החוקרים הללו עוסקים בחברה, אפשר בכל זאת להפריד בין שתי קבוצות חוקרים אלה.

קיימות שתי גישות מרכזיות על הקשר שבין פרסום למציאות החברתית. גישה אחת, ובראשה הולברוק (Holbrook, 1987), טוענת כי הפרסום הוא סוג של מראה לערכים ולקבוצות החברתיות, ולפרסומאים אין אינטרס לעוות את המציאות כי אז הפרסומות לא יהיו משכנעות. אולי הפרסומאים מדגישים ערכים ותפיסות מסוימים, אולם הם שואבים אותם מהחברה שבה הם פועלים וחיים. במילים אחרות, הפרסום משקף תפיסות, עמדות ומגמות קיימות. הפרסומאים אינם ממציאים סטראוטיפים על קבוצות חברתיות או ערכים מסוימים (לדוגמה: אינדיווידואליזם, מסורתיות, קולקטיביזם), אלא מאמצים כאלה שקיימים כבר בחברה ורק מציבים אותם בקדמת הבמה. לפי גישה זו, לגיטימי להשתמש בסטראוטיפים הקיימים ממילא בחברה על ערכים או מזרחים בפרסומות. לכן כדי לשווק בנק, לדוגמה, מאמינים הפרסומאים שלא מומלץ להשתמש בפרזנטור מזרחי, שנתפס כמי שאינו מתאים לקדם מוצרים יוקרתיים, כי אז הפרסומות לא תהיה אמינה. הפרסומות משקפת את הערכים החברתיים ואת העמדות בחברה ואינה מעוותת את המציאות, כי עיוות אינו מועיל או מסייע לפרסומאים. מי שמתקומם נגד מה שהוא רואה בפרסומות, צריך לשנות תחילה את המציאות או את החברה שהפרסומות משקפת אותן.

גישה אחרת, אשר ניסח פוליי (Pollay, 1986), מתארת את הפרסום כ"מראה מעוותת". לטענת חסידיה, הפרסום מתועל באופן בלעדי לקידום התדמית והמכירות של מוצרים ושירותים ולכן מזניח את הצורך בייצוג הולם של ערכים, של קבוצות ושל תפיסות של המציאות. התוצאה: הפרסום מעוות את המציאות ומטה אותה, ומכאן ההבדל בין הערכים של חברה מסוימת ובין הערכים המוצגים בפרסום. הפרסומאים נתפסים כמי שיוצרים חזיון סלקטיבי של ערכים/התנהגויות מסוימים. במקביל טענו חסידיה הגישה כי הפרסומאים מעוותים את המציאות החברתית בפרסומות. לדוגמה, הם מעוותים את גוף הדוגמניות בפרסומות כדי ליצור שלמות מזויפת, דרמה ועניין שמטרתם להגיע לקהל היעד ומכאן שהפרסום יוצר "מראה מעוותת" של המציאות (First & Avraham, 2009).

השאלה אם הפרסום אמור לשקף את המציאות החברתית היא שאלה אידאולוגית שגם עליה יש תשובות ועמדות שונות. ניקח לדוגמה את השימוש במוטיבים של איכות סביבה הפופולריים בשנים האחרונות בפרסום הישראלי

(Avraham & First, 2013). האם מרכיבי מיתוס מסוים המשמשים בפרסום משקפים את פופולריות המיתוס הזה בחברה? התשובה תלויה, כצפוי, בגישה האידאולוגית של הנשאל. מצד אחד, הפרסומאים רואים כי נושא איכות הסביבה פופולרי בקרב ישראלים. משווקים רבים מתחשבים יותר ויותר בהשפעות הסביבתיות, ומכאן שטבעי שבפרסום ייעשה שימוש במיתוס הירוק הזה יותר מבעבר. מצד שני, קיים שימוש יתר במיתוס זה (לא אחת ברמה של Green Wash) והפרסום מעוות את המציאות כי הוא נותן לנו תחושה שהמיתוס הירוק הוא הדבר הפופולרי והחשוב ביותר לישראלים. הספר עוסק בשאלה זו באופנים שונים וכותבים שונים מרכיבים בשאלת הקשר בין הפרסום לבין החברה וגם בין הפרסום לשאר תחומי המציאות ושואלים אם קבוצות, ערכים ונושאים מסוימים מיוצגים בצורה רַאליסטית, ואם לא – מהם העיוותים ומהן ההשלכות של עיוותים אלה.

הספר מכיל מאמרים חדשים לצד מוכרים. דוגמה לאחרונים היא מאמרו של חצרוני על השינוי בערכים בפרסומת הישראלית שנחשב כבר כמעט קלאסי ולכן טוב ששולב באסופה זו. מאמרים אחרים, גם הם רלוונטיים לקהל הישראלי, הם לדוגמה מאמר המציע סקירה מקיפה של אופן השימוש בנוסטלגיה (גם הוא של חצרוני) ובעבר בפרסום לאורך השנים וכן זה של יואל כהן העוסק באספקטים שונים של השימוש בדת בפרסום הישראלי. במקביל נכללו בקובץ זה מאמרים חדשים שאינם מוכרים לקהל הישראלי אשר יכול למצוא בהם עניין רב. דוגמה לכך הוא מאמר העוסק בייצוג הערבים בפרסומות אשר שודרו בתחנות הלוויין במזרח התיכון. מאמר אחר עוסק בהשוואה בין הפרסום היפני לבין זה האמריקני. מאמרים מעניינים אחרים עוסקים בייצוג קשישים, בייצוג ידוענים בפרסום באסיה, במגדר, במיעוטים ועוד. לצד מקרי הבוחן הרבים המופיעים בספר כדאי לציין מאמר תאורטי ומעשיר מאת פיל הופקינס (Phil Hopkins) המראה כיצד קנייה של מוצרים וצריכתם מעניקים לנו הזדמנות להשתייך לשבט ולערכים של שבט זה על ידי שימוש בנרטיבים בשיווק, קשר לזהות האישית ולהגדרת העצמי, וכיצד כל אלה באים לידי ביטוי בתהליך השיווק. נראה שקהל היעד של הספר כולל חוקרים, פרסומאים וכמובן סטודנטים. לטובת אלה האחרונים מוצגות בסוף כל מאמר שאלות לדיון אשר מתן תשובה עליהן תבהיר אם הקורא הבין את המאמר ואת המסרים המרכזיים שבו. שאלות אלה טובות כמובן גם למרצים הרוצים לבדוק אם הסטודנטים קראו את המאמר ואם הבינו את מסריו המרכזיים. בולט לעין חוסר האחידות בין המאמרים. קיימים מאמרים עם רקע תאורטי מפורט וכאלה עם רקע מפורט הרבה פחות. כמו כן אורך הפרקים שונה. קיימים מאמרים שמעודכנים יותר בידע המחקרי שהצטבר בשנים האחרונות ויש שפחות. מנגד המגוון שהספר מציע בנושאים, בתאוריות ובשיטות מחקר מוסיף לאטרקטיביות שלו ולעניין שהוא עשוי לעורר בקוראים פוטנציאליים.

עם זאת חסרה בספר המחשה של הפרסומות המוצגות ומנותחות, מלבד במאמר אחד. בדרך כלל מחסור זה נובע משיקולי עלות של המוציא לאור, אולם הדבר מתבקש בספר מעין זה. אף שהספר מציג יריעה רחבה של ייצוגים בפרסום בעולם ובישראל, חסרה בו התייחסות מעמיקה לשיקולי ההפקה של תעשיית הפרסום. מחקרי ייצוג הם כמובן חשובים, אולם עיסוק מעמיק יותר בשיקולי הפקה, במאפיינים וברקע חברתי-כלכלי של העובדים בתעשיית הפרסום יכול להעשיר לא מעט את הדיון בספר.

חשיבותו של ספר זה בכך שהוא מקדם דיון אקדמי ועשוי לעורר מודעות לאופני הייצוג של נושאים, של ערכים ושל קבוצות בפרסום. לדוגמה, יש המאמינים כי ייצוג השחורים בפרסום האמריקני השתפר בשל העלאת המודעות לאופני הייצוג של קבוצה זו שהתאפיינו בקישורם למוצרים בעלי מעורבות נמוכה, למוצרים המיועדים לקהל היעד השחור, ובתפקידים משניים של עוזרים, של מלצרים ושל נהגים. כיום יש שיפור מרענן בתדמיתם ודוגמנים שחורים מופיעים היום בשיווק מוצרים יוקרתיים ובקידום מוצרים לכלל האוכלוסייה האמריקנית. בישראל, לעומת זאת, ביקורת על הייצוג של המזרחים לא שינתה הרבה את אופן ייצוגם. המחאה לאחר שידור "פרסומת החאפרים", לפני כעשור, שבאה לקדם נסיעה באוטובוסי אגד והציגה נהגי מוניות שירות מזרחים פרימיטיביים, אלימים וחסרי נימוס, לא הביאה כנראה לשיפור הייצוג של קבוצה זו. בשבועות האחרונים משודרת פרסומת דומה לקידום נסיעה ברכבת ישראל. בפרסומת זו מופיע שוב נהג בעל חזות מזרחית, ומבטא מזרחי, המתנהג בצורה פרימיטיבית ומתעלל בנוסע הישראלי ה"אולטימטיבי". נראה שהשפעת המחקרים האקדמיים על אופני ייצוג בפרסום גם הם תלויי תרבות.

רשימת המקורות

- Avraham, E. & First, A. (2013). Towards a new model of narrative transformation in advertising: From the American myth to the green myth. *Communication Theory*, 23, 285-294.
- First, A. & Avraham, E. (2009). *America in JeruSALEm: Globalization, national identity, and Israeli advertising*. Lanham, MD: Lexington Books.
- Holbrook, M. B. (1987). Mirror, mirror, on the wall, what's unfair in the reflections on advertising? *The Journal of Marketing*, 51, 95-103.
- Pollay, R. W. (1986). The distorted mirror: Reflections on the unintended consequences of advertising. *Journal of marketing*, 50(2), 18-36.

סקירת ספרים

Advertising and reality: A global study of representation and content

Amir Hetsroni (Ed.), London and New York: Continuum Books, 2012, 277 pages

ענת באלִינט*

קריאה באסופת המאמרים על ייצוג המציאות בפרסומות טלוויזיה שערך אמיר חצרוני מספקת הצצה מסקרנת משהו אל עבודתו האקדמית של מי שבשנים האחרונות טורח בעמל רב ליצור לעצמו, מעל כל במה אפשרית, דימוי ציבורי של אדם שנוי במחלוקת, מעורר התנגדות ואף שנוא ממש. במסווה של מי שמחזיק בתפיסת עולם נאו-ליברלית, תקף חצרוני בבוטות ובשפה גסה את כל מי שמעורר בו מחשבה או דעה בענייני היום, בעיקר כאלה שהחברה תופסת כקורבנות החלשים ביותר שלה.

כך היה במקרה של משה סילמן שהצית את עצמו למוות. חצרוני כתב: "עצם ההצתה לא עושה עליי רושם. ייתכן אפילו שנפטרונו בזול מפרזיט", והוסיף כי "אנשים מסוגו מוסיפים מעט מאוד לכלכלה הישראלית, שאני חלק ממנה. נכון, יש חן בידורי מסוים במדורות, אבל כשלוקחים בחשבון את העלות של כיבוי האש – יוצא שכרנו בהפסדנו".¹ כך היה גם כאשר פרסם מאמר ב־*ynet* ובו הביע התנגדות לחקיקה שתאסור על "יבוא" כלות ממזרח אירופה (על הנשים הישראליות כתב: "כשם שלהן מותר להעדיף גבר איטלקי שרמנטי על ישראלי עם כרס, גם לנו מותר להעדיף בלונד שופע מתוצרת אירופה על הסחורה שהן מציעות").² וממש לאחרונה תקף בדף הפייסבוק שלו את "אחת מתוך אחת" – קבוצת פייסבוק שמעלה עדויות של ילדות, נערות ונשים שחוו הטרדות

* ענת באלִינט (anatbalint@gmail.com) היא דוקטורנטית לתקשורת באוניברסיטת לונדון ועיתונאית.

ותקיפות מיניות. את פעילות הקבוצה תיאר כ"צירה בדיונית מתוחכמת ביותר" ואת העדויות כ"וידויים מיניים של נשים ישראליות". עוד כתב שם: "בשפה שנעה בין אמוציונלי ושגיב לפרוזאי ויבש שוטחות נשים את הפנטזיות המיניות שלהן: אונס, מין אורלי, מין אנאלי, סאדו-מאזו, ואפילו סתם מזמזמים מתוארים בפרטי פרטים ובכישרון סיפורי לא מבוטל".³ כמו בעבר, גם הפעם הביאה התבטאות זו לשפיכת קיתונות של רותחין על חצרוני הן בדף הפייסבוק שלו והן בשיח שנוצר סביבו. יותר מאלף נשים חתמו על עצומה הקוראת לפיטוריו מאוניברסיטת אריאל שבה הוא מלמד, ובמקביל נפתחה קבוצת פייסבוק המוקדשת למטרה זו.⁴ במקרים אחרים הוא תקף דמויות מוכרות. את מירב מיכאלי כינה "כשלון כלכלי קולוסאלי", את ד"ר יריב בן-אליעזר הגדיר "ליצן עם תקן אך חסר כל ערך אקדמי", והדגיש כי חיים יבין מלמד תקשורת אף שלא השלים את התזה לתואר השני.⁵ את עצמו מכנה חצרוני בדף הפייסבוק שלו "הפרופסור", ותחת כינוי זה הוא מרבה לכתוב על עצמו בגוף שלישי.

לאור זאת מפתיע לגלות עד כמה העשייה האקדמית של חצרוני, הן כעורך והן כמחברם של שלושה מתוך 14 המאמרים בספר, נעדרת כל גוון המאפיין את הפרסונה הציבורית שיצר לעצמו. היא איננה דעתנית במיוחד, קשה למצוא בה טיעון מעורר מחשבה (אפילו לא על דרך השלילה, כפי שחצרוני הציבורי נוהג לעשות) והיא חסרה דווקא בצד המנתח את התוצאות ומפרש אותן. למעשה, זוהי החולשה המרכזית של קובץ המאמרים: אין בבסיסו השקפת עולם ברורה ומוצקה, תאורטית או פוליטית, אפילו לא כזו שאפשר להתנגד לה או להתווכח עמה, ואין בו ניתוח מקדים או מסכם הקושר בין המחקרים השונים ומציג תמונה רחבה. ככזה אין הספר אלא אסופת מאמרים המציגים חלקי מידע על הקשר בין פרסום בטלוויזיה לייצוג המציאות, בין קפיטליזם גלובלי לתרבות ולאום.

המאמרים בספר ערוכים בשלושה שערים. הראשון, "השקפות, זמנים, מקומות" (Views, times, and places), הוא הפחות מוגדר שבשלושה ועוסק, בין השאר, בייצוג ערכים בפרסומות, בתפקיד התרגום בפרסומות, בקשר שבין דת ופרסום וגם בייצוג נוסטלגיה בפרסום. שני השערים האחרים עוסקים בנושאים ברורים יותר: "דמוגרפיה" (Demography) כולל מאמרים העוסקים בייצוג קשישים, בפרסומות הפונות לקבוצות אתניות (כגון פרסום לדוברי ספרדית בארצות הברית) ובשימוש בידוענים ביפן ובקוריאה. השער האחרון, "מגדר" (Gender), עוסק בייצוגים של גבריות ונשיות, בשימוש בסקס ובאלימות בפרסום וגם בייצוג של אפנה ושל דמויות נשים במגזיני אפנה (בספרד, בפורטוגל ובסין).

ארבעה מאמרים בספר עוסקים בפרסומות מסחריות בישראל והם, באופן טבעי, רלוונטיים יותר לסקירה זו. שלושה מהם הם פרי עבודתו של חצרוני עצמו והרביעי נכתב בידי יואל כהן, אף הוא מאוניברסיטת אריאל. המאמר העוסק בייצוג ערכים בפרסומות ישראליות בערוץ 2 הוא פרי מחקר השוואתי מקיף שערך חצרוני בשתי תקופות: בשנים 1995-1997 (861 פרסומות) ובשנים 2000-2004 (2,351 פרסומות). תוצאותיו, המבוססות על צפייה בפרסומות ועל קידוד הערכים המיוצגים בהן, מעידות כי בין שתי התקופות המצוינות לא חלו כמעט שינויים בערכים המובילים בפרסומות טלוויזיה בישראל. הערכים השכיחים בפרסומות מדגישים פונקציונליות (למשל חיסכון, מצוינות, יעילות, תחרות, נוחות) או הדוניזם (למשל שמחה, פנאי, מיניות או יופי). ערכים שאותם הגדיר חצרוני כ"אלטרואיסטים" מופיעים בשכיחות נמוכה יחסית (למשל פטריוטיות, קולקטיביזם, צדקה), אך גם ייצוג זה נשאר יציב לאורך השנים. זו תמונת מצב הדומה לזו הקיימת בפרסומות בארצות הברית ושונה ממה שמראים מחקרים על סין, שבה נמנעים פרסומאים מהצגת ערכים הדוניסטיים העומדים בסתירה לתפיסות מסורתיות במדינה. אלה תוצאות שיש בהן עניין, במיוחד לאור המדגם הגדול שאסף חצרוני, אך הניתוח שלהן נדמה חסר. חצרוני אמנם מציין את הדמיון בין ארצות הברית לישראל כמדינות מפותחות (לעומת סין המתפתחת), אך אינו קושר בין הערכים המובילים שמצא במחקר שלו לבין מגננוני הפעולה של הקפיטליזם, העומדים, כמובן, בבסיסו של עולם הפרסום. קרי, קשה לרמות עולם (חופשי) שבו פרסומות מסחריות ידגישו ערכים אחרים מאלה שמצא חצרוני, שהרי אלה הערכים המניעים את תרבות הצריכה – יעילותם של מוצרים וההנאה המופלגת שייגרמו לצרכניהם. נוסף על כך, חצרוני מציין כי העובדה שבין שתי התקופות לא ירד הייצוג של ערכים אלטרואיסטים, על אף שיעורם הכללי הנמוך יחסית, היא שיקוף של החברה הישראלית כחברה הנמצאת במעבר (מקולקטיביזם לאינדיוידואליזם). הוא מסיק בהמשך, כפי שהוא מבקש להראות ככל הנראה בספר כולו, כי "המראה איננה מעוותת כל כך" ("The mirror, so to speak, is not so distorted", p. 50), כלומר שפרסומות נאמנות בסופו של דבר למציאות של החברה שבה נוצרו, זאת בניגוד לטענת "המראה המעוותת" ביחס לעולם הפרסום (Pollay, 1986).

זו מסקנה שאי אפשר להסיק אותה מהמחקר שערך. כדי להראות שמגמת היציבות של ייצוג ערכים אלטרואיסטיים אומרת משהו על תהליכים בחברה הישראלית, היה צורך להביא נתונים השוואתיים על ייצוג ערכים אלה בפרסומות במדינות אחרות (שהיו מעידים, למשל, על ירידה בייצוג ערכים אלטרואיסטים במדינות אחרות, לעומת היציבות שבייצוג שלהם בישראל).

מחקר אחר העוסק בישראל מתמקד בייצוג נוסטלגיה בפרסומות. גם כאן מתברר כי ישראל דומה למה שהראו מחקרים שבוצעו בארצות הברית, הן בשיעור הפרסומות שעושות שימוש בנוסטלגיה (כעשרה אחוזים) והן מבחינת נטיית הקהל לתקופות עבר, שאותה מגדיר חצרוני "נוסטלגית באופן מתון" ("mildly nostalgic", p. 121). חצרוני, שהקדיש את עבודת הדוקטור שלו לנושא זה, מציג כאן ממצא מעניין: בעוד הקהל חש רגשות נוסטלגיים חזקים יותר לעבר הקרוב לעומת העבר הרחוק, פרסומאים מראים העדפה ברורה דווקא אל העבר הרחוק בפרסומות ונוטים להציגו כאקזוטי. העבר הקרוב, לעומת זאת, מוצג בפרסומות לעתים רחוקות ולרוב משתקף כתקופת מעבר לא מוצלחת במיוחד בין העבר האקזוטי להווה ולעתיד החדשניים. נרטיב פרסומי שכזה, מציין חצרוני, מציג בעיה כלשהי מן העבר הקרוב והפתרון המוצלח מוצע לה בהווה באמצעות המוצר שבמרכז הפרסומת. הממצאים האלה מעניינים, אבל גם במקרה זה לוקה המאמר בחלק הניתוח והפרשנות. מאפיין מרכזי של תרבות הצריכה הוא הדחף התמידי להחליף ישן בחדש ולראות במוצר החדש ערך חיובי המציע חיים טובים ונוחים יותר. לפרסומות יש תפקיד מרכזי ביצירת האשליה כי המוצרים שהן מציגות מציעים דבר מה חדש, טוב יותר מהקיים. אין זה מפתיע, לפיכך, שהעבר הקרוב מוצג בפרסומות רק כאותו שלב בלתי מאושר עד להופעתו של המוצר המדובר. המאמר יכול היה לתרום משהו להבנת האופן שבו עולם הפרסום מבנה תפיסת מציאות (במקרה זה לגבי תקופות בעבר), אבל נדמה שהרעיון הבסיסי שמנחה את חצרוני, לפיו עולם הפרסום אינו מציג מראה מעוותת כל כך, אינו מאפשר לו להציג ניתוח כזה, למרות הממצאים שהציג.

שני המאמרים האחרים, אחד של חצרוני והאחר של כהן, עוסקים בנושאים "סקסיים" – מין, אלימות ודת – אבל סובלים מבעיות מתודולוגיות מהותיות. ההופעה של סקס ואלימות בפרסומות היא תחום עניין מרכזי במחקר של חצרוני. מהמחקרים שערך לאורך השנים בנושא עולה לכאורה בשורה מעניינת – הפרסומות המסחריות בטלוויזיה, בישראל כמו גם בארצות הברית, אינן עושות שימוש שכיח בביטויים של סקס ואלימות כפי שמקובל לחשוב. כך, למשל, לפי חצרוני, תוכן מיני מופיע בארצות הברית רק בפרסומת אחת מתוך שבעים, ואילו בישראל שכיחותו גבוהה יותר – אחת מתוך 27 פרסומות. אלימות בפרסומות, עולה ממחקריו, מופיעה לרוב בהקשר הומוריסטי ושיעורה נמוך בכל מקרה – אחת מתוך ארבעים פרסומות בארצות הברית, ואחת מתוך 65 פרסומות בישראל. חצרוני מסביר את ההבדלים בין ארצות הברית לישראל בשימוש בסקס בכך שהחברה הישראלית מצ'ואיסטית פחות מזו האמריקנית, מטילה פחות מגבלות על ביטויים פומביים של מיניות, ובאופן כללי משוחררת

יותר מינית. הוא מייחס את ההבדלים בשימוש באלומות, באופן דומה, לכך שהחברה האמריקנית מצ'ואיסטית ומדגיש כי הטלוויזיה האמריקנית מוכרת כאלומה מאוד. עוד עולה כי הצופים נוטים להערכת יתר של קיומם של אלמנטים מסוימים הקשורים למיניות בפרסומות – נשיקות והתגפפות, כמו גם עירום נשי, חלקי או מלא. חצרוני מסכם כי הדיון הציבורי על הופעת תכנים מעוררי התנגדות כמו סקס ואלומות (בעיקר סקס) הם "מהומה רבה על לא דבר" (p. 239, "too much fuss about nothing").

מחקריו של חצרוני היו יכולים להציע מסד נתונים עשיר ומעניין, מאחר שהם נערכים לאורך שנים, דוגמים מספר גדול של פרסומות (5,200 פרסומות ישראליות קודדו בנוגע למופעי סקס בין השנים 1998-2005) ועוסקים גם בארצות הברית. למרבה הצער, הם לוקים באופן מהותי, בעיקר בכל הנוגע לתפיסה של שימוש בסקס בפרסומות שחצרוני מגדירו באופן מצומצם, ילדותי כמעט. שימוש בסקס מוגדר במחקריו כהופעה בעירום (חלקי, מלא, מטושטש) או כהצגת פעילות מינית מובהקת: יחסי מין, נשיקות, מין הומוסקסואלי, מין אורלי, דיבור על סקס וכולי. לפי גישה זו, פרסומות רבות הספוגות באווירה מינית חזקה נותרות הרחק מחוץ להגדרות של החוקר. כך, למשל, האם פרסומת המתמקדת בשפתיים אדומות ומבריקות שהופכות בהדרגה לתות (שנמצא בתוך היוגורט, כך בסוף לומדים הצופים) אינה עושה שימוש במיניות? האם פרסומת מופשטת שכוללת צילומים בטשטוש רך של בקבוק בושם, צלליתו מדמה גוף אישה, עטוף במעין צעיף מתנופף, כשברקע מוזיקה ולחישות רכות המביעות געגועים של אישה לאהובה, היא לא יצירה בעלת גוון מיני מובהק? נדמה שחצרוני החוקר נוקט גישה שהייתה עומדת בקנה אחד עם זו של הכנסייה הקתולית, העוסקת בשאלות של צניעות וברצון לדכא כל ביטוי פומבי של מיניות. הוא מחמיץ בכך שיח ביקורתי רחב הרבה יותר, שמגיע בעיקר מכיוון פמיניסטי (זרם חשיבה שחצרוני כנראה בז לו, לפי התבטאויותיו הפומביות), העוסק בשימוש במיניות לצרכים מסחריים, ובעיקר בהוצאת המיניות מההקשר האנושי והרגשי שלה ובהצגתם של בני אדם (בעיקר נשים) כחפצים, בדומה למוצרים. המאמר, לפיכך, מותיר בידי הקורא מאגר נתונים מרשים שיש להתייחס אליו בזהירות רבה.

גם במחקר של יואל כהן, העוסק מחד גיסא בשימוש בסמלים דתיים בפרסום ומאידך גיסא בגישתן של דתות מונותאיסטיות אל הפרקטיקות של פרסום ושיווק, קיים פער מאכזב בין שאלות המחקר לאופן שבו בחר לבדוק אותן. בעיקר נכון הדבר לגבי הניסיון לבדוק כיצד מיוצגת הדת בפרסומות בעיתונות הישראלית (עיתונות חילונית ודתית). לצורך כך עקב כהן אחרי פרסומות בעיתונות בחגים המרכזיים – ראש השנה, יום כיפור, פסח, שבועות, סוכות

וחנוכה – וסיווג אותן לקטגוריות: מוצרי צריכה, אירועי חג, צדקה, ברכות לחג וכולי. נדמה שהנתונים לא יפתיעו אף ישראלי: ראש השנה וסוכות הם החגים המובילים בשיעור הפרסום ואחריהם פסח וחנוכה (35 אחוז מפרסומות החגים היו בראש השנה, 26 אחוז בסוכות, עשרים אחוז בפסח ו-16 אחוז בחנוכה). נמצא כי הקטגוריות המובילות בפרסום הן צרכנות, אירועי חגים וברכות לחג. העיתונות הדתית נבדלה בשיעור הגבוה של מודעות צדקה. כהן מציג עוד ועוד נתונים, אך האם אלה עוסקים בייצוג של דת בפרסום בישראל? בישראל חוגגים חגים יהודיים בשל הצביון היהודי והמסורתי של המדינה. הפרסום בתקופות החגים עולה בשל אורך החיים הצרכני שמכתיבים חגים אלה. זהו אכן קשר קיים וידוע בין חיי דת למסחר, וזה מה שמשקפים הנתונים של כהן. אם היה רוצה כהן לבדוק את המידה שבה עושים שימוש בדת לצורכי פרסום בישראל מוטב היה אם היה מתייחס לתוכנן של פרסומות, לאו דווקא בתקופת החגים, ומנסה למצוא בהן דימויים השאובים מהדת היהודית (או דתות בכלל) – למשל דמויות תנ"כיות, סמלים מוכרים, מסרים ששאובים מהדת היהודית, מיתוסים מוכרים וכולי.

מאמרים אחרים בספר מציעים נקודת מבט מעניינת בכל זאת. כך, למשל, מאמרו של דרור אבנר-דוד מאוניברסיטת פלורידה, על השימוש בתרגום בפרסומות, מציע כי במקום לשמש אמצעי להעברת משמעות משפה לשפה, משתמשים פרסומאים בתרגום כאמצעי דרמטי לפירוק משמעות, ליצירת בלבול או רגע קומי. ככזה הופך אלמנט התרגום ל"שחקן" שיוצר חוסר תקשורת במקום תקשורת. תופעה זו מתיישבת עם המגמה של יצירת פרסומות העוסקות בדימוי מופשט וכללי במקום במוצר קונקרטי. "חלק מהפרסומות", כותב אבנר-דוד, "לא מספרות לצופה כלום, בוודאי לא משהו שקשור, אפילו באופן קלוש, למוצר עצמו" (Some commercials simply tell the viewer nothing, and certainly nothing that is even remotely connected with the advertised product", p. 34).

המאמר האחרון בקובץ עוסק בפרסומות במגזינים של אפנה לנשים בספרד, בפורטוגל ובסין ועולה ממנו כי הגלובליזציה מביאה את המקומי. החוקרות סולוגה ופרופה (Paloma Diaz Sologa and Natalia Quintas Froufe) מצאו כי פרסומות אפנה מציגות מלתחה בין-לאומית וכי אין הבדלים אסתטיים בין המדינות, אם כי בסין מתמקדות הפרסומות בפניהן של דוגמניות בעוד במדינות מערביות מוצגות דוגמניות בגוף מלא. עולם האפנה, לפיכך, יוצר בפרסומות שלו קוד לבוש אחיד שממנו עולה דמות של אישה גלובלית שאינה נטועה בתרבות המקומית של המדינה.

הקובץ מותיר תחושה שחסרה בו יד של עורך שתקשור בין המאמרים ותפרוש תמונה רחבה העולה מן הממצאים. שאלתו של חצרוני בהקדמה – האם פרסום מעוות את המציאות או משקף אותה נאמנה? – היא, בסופו של דבר, חסרת עניין לשדה המחקר. כל יצירה תקשורתית, אם תכנית טלוויזיה או פרסומת מסחרית, מביאה ל"עיוות" המציאות בכך שהיא שואבת דימויים מן המציאות באופן המשרת את הכוונות של יוצריה. מעניין יותר להבין את הכוונות של היוצרים או את ההשלכות של אותה יצירה. פרסום הוא מניפולציה הנעשית לצרכים מסחריים, על כך יסכימו פרסומאים וחוקרים כאחד. זהו הסוכן המשמעותי ביותר בהפנמת הערכים של השיטה הקפיטליסטית, החוליה המחברת בין כלכלה, חברה ותרבות, ומכאן גם העניין הגדול של חוקרי תקשורת בהבנת השפעותיו. חצרוני קיבץ מאמרים העוסקים בפרסום במגוון מדינות, דתות ותרבויות, אך החמיץ את ההזדמנות לקיים באמצעותם דיון על קשרי ההשפעה הסבוכים שבין קפיטליזם ללאום, בין השיטה הגלובלית לערכי התרבות המקומית.

הערות

- 1 ל' לוי, פרופ' לתקשורת: נפטרנו בזול מפרויט, הארץ, 15.7.2012.
- 2 א' חצרוני, כלות להשגה: פמיניסטיות ואלי ישי באותה סירה. ynet, דעות, 24.3.2012, נדלה בתאריך 1.7.2013 מתוך <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4207096,00.html>
- 3 פייסבוק, Amir Hetzroni, 29.6.2013, נדלה בתאריך 1.7.2013 מתוך <https://www.facebook.com/profile.php?id=434075&fref=ts>
- 4 פייסבוק, דורשות את פיטוריו של פרופ' אמיר חצרוני מאוניברסיטת אריאל ואת אי העסקתו בהמשך בכל מוסד חינוכי, נדלה בתאריך 1.7.2013 מתוך <https://www.facebook.com/events/647061201988341/>
- 5 פייסבוק, Amir Hetzroni, 28.6.2013, נדלה בתאריך 1.7.2013 מתוך <https://www.facebook.com/profile.php?id=434075&fref=ts>

רשימת המקורות

Pollay, R. W., 1986. The distorted mirror: Reflections on the unintended consequences of advertising, *Journal of Marketing*, 50, 18-36.

Public seclusion: depression narratives in blogs

Dan M. Kotliar*

Abstract

Although depression is known to be one of the most common mental disorders, there is no unequivocal explanation to account for it. Based on that fact and on the known relationship between illness narratives and the experiences of the ill (Kleinman, 1988), this article focuses on depression narratives published on weblogs, and on the ways in which the bloggers describe, understand and explain their depression. Furthermore, this article seeks to explore the different communicative possibilities that form in the context of depression blogs. Using a qualitative content analysis, the article shows how depression blogs constitute a unique and paradoxical space in which female blogger can stay in her safe and private sphere and at the same time expose herself to others and befriend them. In this delicate equilibrium the writers can share their illness narrative with their readers and form an online community that offers them unparalleled empathy and support. In addition, the analysis shows how the blogosphere can be revealed as a "narrative testing arena" in which the bloggers examine different explanatory models for their depression and share it with their readers. Thus, the article highlights different societal and discursive aspects of the blogosphere and examines the intricate ties that form between depression, narrative and online communication.

* Dan Kotliar (dankot@gmail.com) received his Masters degree from the Department of Sociology and Anthropology at Haifa University and will be starting his PhD studies in the coming year.

Resilience against the "Stealing Thunder" persuasive appeal

Dana Weimann-Saks*

Abstract

Persuasive attempts are common in our daily life both in interpersonal communication and in the mass media. There are numerous persuasive tactics used when attempting to persuade, to change attitudes and modify behavior. "Stealing Thunder" (McElhaney, 1987) is a persuasive tactic that relies on the individual's revealing negative information about himself/herself before the other side does it. Most studies examined the effectiveness of this tactic in a courtroom setting but it is often used in other contexts as well (political campaigns, advertising, interpersonal relationships, etc.). Williams et al., (1993, 2001, 2003) examined the effectiveness of the tactic used in a jury-based system. Mock juries were asked to evaluate the defendant and the victim after being exposed to the "Stealing Thunder" tactic (the defendant reveals negative information about himself/herself). The present study examines the limits of the tactic when used on professionals and individuals experienced with exposure to persuasive tactics. Thus, the experimental design involves a comparison of the tactic's impact on professional judges and matched group of individuals who are not judges but share the same demographic characteristics. The results show significant differences in the effectiveness of the tactic when it was used on professional compared with "regular" individuals. The conclusion is that acquaintance with the tactic and repeated exposure to it reduces the tactic's effectiveness. Therefore, professional or experienced populations are more resilient against the "Stealing Thunder" persuasive appeal.

* Dr. Dana Weimann-Saks (danaweimann@gmail.com) is a lecturer at the Department of Communication, The Max Stern Academic College of Emek Yezreel and the Kinneret Academic College.

Rallying around two flags: Palestinian media coverage of IDF's targeted killings

Yonatan Gonen*

Abstract

This study examines how the Palestinian newspapers covers and frames the Israeli targeted killings in the Gaza Strip and the West Bank since Hamas took over Gaza in June 2007 and until 2012. The importance of the study stems from the fact that very few studies sought to monitor and analyze the Palestinian media's coverage of the Israeli-Palestinian conflict. This study analyzes reports, articles, images and caricatures that were published in three Fatah-affiliated newspapers and two Hamas-affiliated newspapers about three cases of Israeli targeted killings. The analysis reveals a double and not monolithic trend in the coverage. On the one hand, the Palestinian newspapers recruit themselves for the defense of the national interest, call for reconciliation internally and absolutely condemn Israel, using demonic descriptions and images saturated with blood. On the other hand, they take the opportunity to criticize the opposing group and blame it for on the situation.

* Yonatan Gonen (Yonatan.gonen@mail.huji.ac.il) is a graduate student at the Department of Communication and Journalism, the Hebrew University of Jerusalem. His studies and work focus on Arab and Iranian media in modern times.

Intervention or involvement: regulatory processes in Israeli cellular communications industry

Erez Cohen*

Abstract

This article examines the public policy that was formulated in Israel of 2010-2012, in the field of mobile communications (cellular phones). The article presents an overview of the rules and regulations that were established in Israel during the period 2010-2012 and, in addition, describes the changes in the three most prominent companies (Pelephone, Cellcom and Partner). These major changes that clearly exhibit profit loss for the companies, are examined comparatively, revealing the different impact they had on each company. In addition the study indicates the counter measures taken by each of the companies in response to the regulations in order to regain their profit loss. The article concludes with a discussion of the guiding government policy, that is the core of the regulation, and finds that in the Israeli cellular market, the policy was government "involvement" and not regulatory "intervention". The policy presented is consistent with the economic policies of the neo-liberal regimes, a policy that advocates the use of indirect instruments of regulation in an industry experiencing a state of crisis.

* Dr. Erez Cohen (erez@ariel.ac.il) serves as the Academic Secretary of Ariel University in Samaria, where he lectures on public policy and decision making.